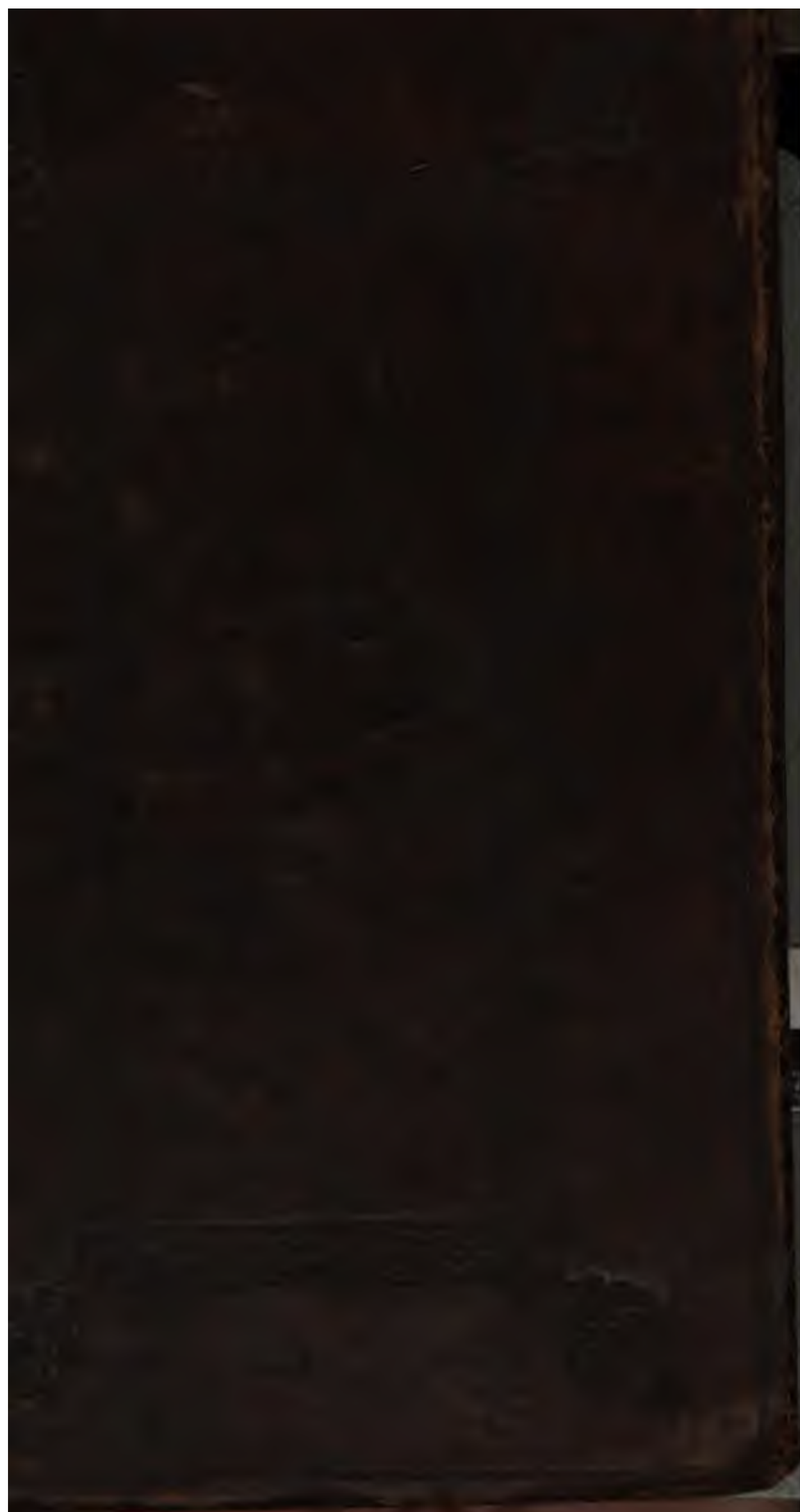

[illegible]
1884

2
3

HUGONIS GROTII

BAPTIZATORUM PUERORUM INSTITUTIO:

ET

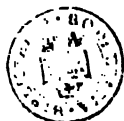
EUCHARISTIA:

Una cum ejusdem

ADNOTATIONIBUS AD DECALOGUM,

ET

AD SERMONEM CHRISTI IN MONTE HABITUM.

OXONII,
E THEATRO SHELDONIANO
An. Dom. MDCCVI.

Imprimatur,

AR. CHARLETT,

Pro-Vice-Can. Oxon.

Dec. 14. 1706.

Baptizatorum Puerorum
INSTITUTIO
Alternis interrogationibus & reſponſionibus

Ex Belgicis rhythmis, quos in carcere Hagienſi Hugo Grotius *fecerat, ab auctore latine reddita.*

SCIS, mi nate, ſacro quondam te flumine lotum?
Iſtud recordor ſæpe narratum, pater.
Sciſne etiam ritus tali quis voce notetur?
Perfudit artus purus undarum liquor.
Quis fuit ille autem ſacrum qui tale peregit?
Præco ſupernæ legis, interpres Dei.
Quis locus antiquo vidit te more piatum?
Gens pia ſacratis quem celebrat cœtibus.
Quod ſonuit carmen? quæ nomina dicta lavacro?
Summi Parentis, Filiique, & Spiritûs.
Treſne Deos igitur tingendi ritus adorat?
Quin noſter unum neſcit æqualem Deus.
At quibus indiciis agnoſcitur iſta poteſtas?
Sermo loquentem, mundus auctorem docet.
Quid Deus eſt, tenta brevibus mihi dicere verbis:
Mens recta, ſimplex, perpes, immutabilis.
Cur Deus hic unus ternâ tibi voce notatur?
Papyrus illum ſacra ſic noſci jubet.
Quæ ratio ſuadet tres ut credantur in uno?
Diſtat carenti fine quod fines habet.
Artificis nuſquamne ſui ſpectatur imago?
Sol, lux, calorque trina ſunt, unum tamen.

Nil hominum natura jubet nos tale tueri?
  Vigere, ſapere, velle in uno ſunt tria.
Suntne pares Genitor Natuſque & Spiritus inſons?
  Commune regnum eſt, unus æternus vigor.
Quid proprium ſummo fas eſt adſcribere Patri?
  Quod capit ab ipſo quicquid eſt exordium.
Quid Deus ante ſui fecit primordia mundi?
  Ut nil ſit extra, ſufficit numen ſibi.
Ede mihi, cœptis fuerit quæ rebus origo?
  Cœlum ſolumque fecit ex nihilo Deus.
Materiam duplicem quæ diſtinxêre figuræ?
  Herba, arbor, aqua, lux, ſidera, animantes, humus.
Quo genus humanum lucem conſpexit ab ortu?
  Terreſtre corpus, mens data eſt divinitus.
At quos ille opifex hominem produxit in uſus?
  Deum colens beatus ut ſemper foret.
An facile hoc homini divina capeſſere juſſa?
  Certe, creato quippe ad exemplum Dei.
Unde igitur labes ægrotis mentibus hæret?
  Primi Satoris crimine, at noſtro quoque.
Reſne Deus lapſu volvi permittit inani?
  Extat, manetque nil niſi ejus numine.
Cur mala committi patitur, ſi cuncta gubernat?
  Bonus atque ſapiens utitur recte malis.
Eſtne Deo quidvis faciendi plena facultas?
  Quicquid decorum eſt, unde Cunctipotem vocant.
Vera Dei ſoboles, dic, quando duxerit ortum?
  Homo ille in ævo natus, ante ævum Deus.
Quid fuit ille Dei prius omni filius ævo?
  Imago, ratio, ſermo, conſilium Patris.
Eſtne aliquid, Nati quo ſit teſtata poteſtas?
  Factus per ipſum mundus, abſque ipſo nihil.
Unde animam humanam, mortaleſque induit artus?
  Fœcunda virgo Spiritûs peperit ſatu.

Quod

Quod tulit, ede mihi, Divina Puerpera nomen?
  Stirps Abrahami Maria, Davidis genus.
Ergo Deo diversus homo, binique fuêre?
  Erat unus idem, quique homo, quique & Deus.
Permixtumne fuit cum non pereunte caducum?
  Convenit impermixta natura utraque.
Afferrine potest res, hoc quæ fœdus adumbret?
  Existit homo sic unus animo, & corpore.
Natus at ille Dei cur nomine dictus Jesu?
  Vox ista Solymis sospitatorem notat.
Nomine cur illum Christi pia turba celebrat?
  Mos Regem inungi: fecit hunc Regem Pater.
Quâ vero peperit nobis ratione salutem?
  Vitâ, atque morte, deinde vitâ redditâ.
Illius ex vitâ quos est tibi carpere fructus?
  Docet illa verbis, monstrat exemplo viam.
Perspicuâ, quicquid docuit, complectere summâ.
  Nosse, atque purâ mente venerari Deum
Quas cupit ista sibi pietatis regula partes?
  Has, pænitere, credere, & bene vivere.
Dic, quid significet pars isto ex ordine prima?
  Commissa flere, flenda non committere.
Quænam vera fides certam paritura salutem?
  Deo loquenti credere, & confidere.
At cui nos opus est imprimis credere dicto?
  Gratis quod homines crimine absolvit Deus.
Quid benefacta igitur, quæ lex præscribit amoris?
  Sunt ista fidei fructus, ad vitam via.
Sanctior aura Dei quos nobis dictat amandos?
  Deum ante cuncta, proximeque hominem alterum.
An privata cupit Deus, an communia vota?
  Vult utraque genitor singulorum, atque omnium.
Quid cupit à nobis Divina potentia posci?
  Quod gloriæ ipsi, quodque nobis usui est.

Quid bene cessurum Divino optetur honori?
Laus, atque regni decus, & obsequentia.
Utile quid nobis precibus deposcere fas est?
Alimenta, veniam, deinde depulsum mali.
Quo se more jubet Numen cæleste vocari?
Pure, modeste, spe bonâ, nullo ambitu.
Fasne Deum juxta est alios in vota vocare?
Fert ille graviter æmulum apponi sibi.
An Deus ulla sibi patitur simulacra locari?
Spernit figuras aspici vultus negans.
An lethi reus est, si quis mendacia jurat?
Sane; sed & qui jurat ubi non est opus.
Concelebrare pios cœtus quæ causa subegit?
Aqua, cæna, cantus, munera, auditus, preces.
Quid fidus populo debet recitare magister?
Legis vetustæ pignus, & fœdus novum.
Quo nos usque tenent devinctos verba docentis?
Orâcla nobis quatenus produnt Dei.
Quam sibi sacra docens debet præscribere normam?
Tacita Deo tacere, quæ loquitur loqui.
Quod summum decus est ornamentumque magistro?
Sincera vita, crimine & probro vacans.
Debita doctori quæ sunt à plebe vicissim?
Subsidia vitæ, charitas, reverentia.
Pro quibus officiis expectant præmia nati?
Ament parentes, & colant, & audiant.
Quid de se genitis jus est præstare parentes?
Victum ministrent, ætheris monstrent viam.
Cur Patriæ Patres tanto Deus auxit honore?
Ut sint bonis tutela, terrendo malos.
A grege subjecto ducibus quæ jussa rependi?
Obsequium, honos, tributa, vectigal, metus.
Munera dic etiam, quæ sint injuncta marito?
Rem curet, adamet conjugem, & placide ferat.

Quis

Quis decet ornatus florenti ætate puellas?
Non ficta virtus, castus in vultu pudor.
Quâ poterit ratione Deo matrona placere?
Viro minorem se gerat, prolem educet.
Quid viduo deserta toro curare jubetur?
Orare, luxum fugere, adesse egentibus.
Imperium quale in famulos laudatur herile?
Quod æquitate temperet vires suas.
At famulus domino quid sit, quod debeat, ede?
Industria, & non blandiens oculis fides.
Quid docuit Christus vetitâ sub cæde notari?
Livoris atrum virus, atque odii faces.
Quid vero si forte prior nos læserit alter?
Det ille veniam facile, cui veniâ est opus.
Ergo nec ulcisci contemptum, & damna licebit?
Quin alia potius perferenda injuria est.
Nonne bonis lex sacra jubet nos esse benignos?
Sed & his, malo facinore qui nobis nocent.
Quis dedit exemplum prodesse nocentibus ipsis?
Bonos malosque sole qui illustrat suo.
Dic, sub adulterii titulo quæ culpa notetur?
Quæquæ jugale fœdus excedit Venus.
An satis est Christo, factum si tale cavetur?
Et ori, & oculis imperatur castitas.
Conjugii melior sors est, an cælibis ævi?
Innupta Christum vita liberius colit.
Offenduntne Deum socialis fœdera lecti?
Quin ipse thalami jura sacravit Deus.
An contracta semel possunt connubia solvi?
Deserere stupro corpus intactum nefas.
Quanto igitur potior thalami sine fœdere vita?
Imperia Sexûs vincere haud cuivis datum.
An nihil, unde habeas refert, sed oportet habere?
Qui parat opes non jure, furti se alligat.

Ergo ſatis præſtat manus impolluta rapinis?
Rea & cupiditas quæ ſui neſcit modum.
Non & divitibus cœleſtis porta pateſcit?
Arctum intrat ægre, ſi quis eſt diſtentior.
Quid Deus indicit quibus eſt opulentior arca?
Removere faſtum, munerari largiter.
Pauperibus collata Deus quæ munera laudat?
Læte data homini, non honori, aut gratiæ.
Sed metus eſt largos ne ſera ſequatur egeſtas?
Sufficere debent veſtis, alimentum, domus.
Quem mihi ſponſorem das hæc non deſore nobis?
Qui paſſeres alit, atque veſtit lilia.
Annon proſpicere eſt æquum quæ vita requirit?
Noſtra in diem ſit cura, de reliquo Dei.
Mentiri an vetitum Chriſti præcepta ſecutis?
Etiam cavenda jurgia, & loquacitas.
Permittitne jocos exactæ regula vitæ?
Obſcœna dicta maximus Cenſor notat.
Quæ noſtris igitur linguis conceſſa voluptas?
Præclara monita, vox Dei, carmen pium.
Arguiturne etiam nonnunquam culpa tacentis?
Si prodat hominis jura vel honorem Dei.
Quod manet intra animi fines an lege ſolutum eſt?
Conſilia cordis prava condemnat Deus.
Quæ tres decipiunt mortalia pectora peſtes?
Faſtus, & aviditas, & voluptas corporis.
At per quos dilapſa gradus peritura ruit mens?
Parit cupido facinus, id mortem parit.
Quod caput eſt rerum, quas lex præſcripſit Jeſu?
Crucem ſubire, ſemet a ſe abdicere.
Qualis homo eſt, Chriſtus quem prædicat eſſe beatum?
Mœrens, miſericors, purus, eſuriens, inops.
Quid placidi, mites, ob Jeſum ſœva ferentes?
Hos par vetuſtis Vatibus merces manet.

Ede

Ede, quis adstabit regnanti dexter Jesu?
  Qui visit, operit, excipit, nutrit, rigat.
Quæ turba officiis recte mulcebitur istis?
  Capta, ægra, nuda, externa cui sitis, & fames.
Quos habuit testes Christi doctrina Magistri?
  Patremque, Christumque, utriusque & Spiritum.
Quî potuit Genitor Natum laudare docentem?
  Clare professus, hic mihi demum placet.
Quâ se veridicum Christus ratione probavit?
  Verbo docentis vita fuit exactior.
Unde fidem Christo fecit Cælestior aura?
  Miraculorum ingente testimonio.
Qualia, dic, Christi nobis ostenta fuerunt?
  Ægris salutem, mortuis vitam dedit.
Exemplumne igitur vitæ debemus Jesu?
  Eadem faventem præstitit nobis Deum.
Ad mortem quâ deinde viâ pervenit Jesus?
  Popularium odio per Latinum Præsidem.
Is necis immeritæ judex quo nomine dictus?
  Hunc Pontium monumenta Pilatum vocant.
Quæ probra sunt illi scelerato impacta furore?
  Irrisus, alapæ, sputa, fustigatio.
Quis tot pænarum tandem fuit exitus, adde?
  Pedes manusque foditur affixus cruci.
Egressamne animam Christi de corpore constat?
  Dies diem quæsivit, intremuit solum.
Jam locus exanimos narra quis ceperit artus?
  Corpus sepulchri conditum jacuit specu.
Corporis an solos persenserat ille dolores?
  Mæror quoque animum presserat luctu gravi.
Cur Pater insontem voluit tam tristia ferre?
  Per ista nobis venia parta est sontibus.
Nullane pax pretio nisi sanguinis empta patebat?
  Justitia sic se summa patefecit Dei.

Cunctorum

Cunctorum culpis an victima sufficit una?
Certe hæc, ab omni parte quæ culpâ vacat.
Qualis erat Christus supremâ imitandus in horâ?
Patiens,modestus,hominum amans,Patri obsequens.
Morte semel functus, mansitne obnoxius Orco?
Imo recepit tertio vitam die.
Quid nos edocuit Christo quæ reddita vita est?
Certam probavit maximi prolem Patris.
Nonne hominem vincit Cherubinæ gloria turmæ?
Illum superna castra venerantur ducem.
An nostri meminit cœlesti sede receptus?
Est noster illic Pontifex, & Rex simul.
Ætheriâ nobis quid præstat in Æde Sacerdos?
Fusi cruoris obsecrat pretio Patrem.
Quæ bona Regali nobis demittit ab arce?
Manu tuetur subditos, hostes fugat.
Ergo inconspicuus sublimi in sede manebit?
Dum reddat illum pristinis nubes locis.
Cur igitur Christus telluris regna reviset?
Ut mortuis jus dicat, & viventibus.
Spiritus ille quis est, quem tertia sancta notat vox?
Vis unica, atque unanima Patris, & Filii.
Virgineone prior fuit ista potentia partu?
Vatum entheata quippe movit pectora.
Præcipuum Christus bis sex quid spondet amicis?
Majora dona, jusque donandi alteros.
Qui radii ex isto fluxerunt igne micantes?
Medicina, linguæ, oracula, furiarum fuga.
Quid sanctum nunc flamen agit cessantibus istis?
Adhuc docet nos, & juvat solatio.
Nonne satis verum nobis sacra pagina monstrat?
Torpet papyrus destituta Spiritu.
Non opis est nostræ documentis credere Christi?
Sine ejus aurâ nemo eum Dominum vocat.

An non ingenii sibi sufficit ipsa facultas?
  Superna non admittit huic vitæ studens.
Spiritus ergo suo perfundit lumine mentem?
  Sane; & refingit insuper præcordia.
Ecquid opem pietas jam non incredula poscit?
  Et velle, & agere donat adjutor Deus.
Humani prosuntne Dei post cœpta labores?
  Ita est: requirens reperit, orans accipit.
Quid fiet, si dura animum certamina vexent?
  Vigili & precanti dat Deus victoriam.
Spiritus ille animis quæ dat solatia nostris?
  Deum esse nobis velle perpetuo Patrem.
Ast ubi repperies hanc Sancti Numinis auram?
  Cœtu in piorum, cujus ipsa est vinculum.
Ille Dei populus quâ se regione coërcet?
  Cuncta implet Orbis spatia, qua Christus sonat.
Nonne Deus Solymos proprio sibi fœdere junxit?
  Olim: sed ista septa Christus diruit.
An non lex igitur, Mosi quæ tradita, durat?
  Priora scita fœdus antiquat novum.
Sabbata nunc, ubi nunc signum genitale remansit?
  His abdita umbris ipsa res nobis data est.
Sanctorum quæ sunt hominum communia nôsti?
  Bona hujus ævi, sed magis cœlestia.
Hujus militiæ numeros quæ tessera signat?
  Christi innocentis corpus, & fusus cruor.
Hisne datur tanto post mortem tempore vesci?
  Vini atque panis scilicet sub imagine.
Quid par corpus habent & sanguis, & esca, merumque?
  Quod ista corpus, illa mentem nutriunt.
Et cur una Ceres, cur vinum sumitur unum?
  Ut sic patescat esse nos concorpores.
Estne Dei in populo teneros spectare rudesque?
  Hos ferre oportet, & docere comiter.

Quid ſi res noſtras, ſi famam denique lædant?
Unum advoca duoſque, plures poſtea.
Quid ſi pertendant, vel aperto crimine peccent?
Tunc ſegregentur a piorum cœtibus.
Semper an abſtenti divinâ a plebe manebunt?
Donec dolere crimen oſtendant ſibi.
Judicii in partem num vis eſt hujus utramque?
Simul ipſe damnat, ſimul & abſolvit Deus.
Permiſſum quo more novos inſcribere cives?
Tinctu ſacrati laticis ingreſſus patet.
Cur igitur merſamus adhuc de matre recentes?
Ut conſecrentur rite quam primum Deo.
Nonne fidem præmittit aquis Divina papyrus?
Fides parentum & vota proſunt liberis.
Quæ bona ſignantur venerandi fluminis undâ?
Venia, ortus alter, vita de tumulo redux.
Dic, aqua cur veniam ſancit diffuſa per artus?
Maculas ut aufert unda, ſic culpam Deus.
Quæritur an meritis hæc indulgentia noſtris?
Dat hanc ſua bonitate permotus Pater.
Nemo igitur nobis peperit tam grandia dona?
Inſons Jeſus imputato ſanguine.
Qui ſunt, priſca Deus quorum peccata remittit?
Qui ſe reos fatentur, & quos pœnitet.
Quem peccaſſe pudet veniæ ſibi conſcius ergo eſt?
Si pollicenti credit, & fidit Deo.
Eſtne iterum lapſis veniæ ſpes ulla ſuperſtes?
Eſt, ſi patrati ſceleris ex animo piget.
Sed quid habet lymphis commune recentior ortus?
Ut merſus undis Chriſtianus interit.
Vivere at hunc ipſi tamen & ſpirare videmus.
Non ille culpæ vivit, aut etiam ſibi.
Quæ vita induitur meliori luce renato?
Ad ejus inſtar quem Deo propter placet.

Nil illi posthac superest curæve metûsve?
   Manet usque sensûs prælium & mentis bonæ.
Brutam animi partem quæ nobis arma coërcent?
   Fides, Dei vox, pax, preces, jejunium.
Correctis jam nulla manent vestigia culpæ?
   Hæc ipsa magna est culpa blandiri sibi.
Ergo quid est, in quo vincit nova vita vetustam?
   Quod vitia debellata sine regno jacent.
Lapsantesne Deum possunt retinere faventem?
   Labis reliquias dônat ob Christum Pater.
Lympha revicturum quâ signat imagine corpus?
   Surgemus, urinator ut pelago solet.
Quæ loca, dic, animas sunt exceptura piorum?
   Christo manebunt ultimum junctæ diem.
Ille dies quis erit? quos illucescet in usus?
   Cineres citabit civis ætherii tuba.
Et cur infernis ex sedibus ossa resurgent?
   Ut æqua factis præmia, aut pænas ferant.
Quâ statuit Christus pænâ damnare rebelles?
   Flammâ perenni, & morte quæ nescit mori.
At quæ dona piis bonitas Divina paravit?
   Non desitura gaudia animi, & corporis.
Exurgentne iterum dilapsa cadavera tabo?
   Ita excitantur farra corrupto satu.
Quale prius fuerat corpus, num tale redibit?
   Non: sed perenne, fulgidum, ætherium, vigens.
Ullane erit thalami, potûsve, cibive cupido?
   Fruemur, horum nescii, ævo cælitum.
Lustrabitne oculos, aut sol, aut cornua Lunæ?
   Unum jubar Divina Majestas erit.
Qualis erit nobis ibi quæ promissa voluptas?
   Qualem nec auris, nec oculus, nec mens capit.
Illuc ut venias ex normâ vive lavacri;
   Adjutor adsit ille qui jussit Deus.

EUCHARISTIA.

PRocul profani, qui quod os & quod manus
Oculique monstrant, nec quid ultra creditis,
Queis una mens exsensa, ventri obnoxia
Humoque prona gens, & ut summam loquar,
Homines, nisi qua bestiis differt homo:
Quid has stupetis ad dapes? ejus quod est
Nihil videtis, quod videtis id est nihil.
At vos, quibus lux aurea, & rerum color,
Quem Sole fusum vultus hic noster videt,
Tantum Paternæ lucis est radiatio,
Et oculus animi est hoc, quod est animus Dei,
Audite Mystæ. Mundus hic unus triplex,
Incorpor, immortalis, & mortalis est,
Quæ sic vocantur, Spiritus, cœlum, solum.
Mundi sator Divinus à summis Amor,
Per media ad ima venit, & variis modis
Hoc universum particeps fecit sui.
Sic esse cœpit quicquid est: simul exstitit
Perfector, ima copulans mediis Amor,
Et media summis, ut potirentur bono.
Sic coiit ingens circulus: sic omnia
Tum per Deum fuere, tum propter Deum.
Quæque alia fuerant, quia quod unum est non erant,
Ut facta ab uno rursus unum facta sunt.
Sed reliqua quod sunt hoc semel debent Deo:
Soli bis homines, quos Creator perditos
Ut recrearet, est Deus factus caro,
Caroque noster panis. Inverso ordine
Quare necesse est, & recurrenti vice
Ut iste panis Caro, caro fiat Deus.
Panis caducus, fragilis; at contra caro

Cœlestis, immortalis, incorpor Deus,
Mens ipsa mentis unde ſpirant Spiritus.
Mediumque principiumque cum fine eſt idem,
Caro Deus, & caro panis, & panis Deus.
Utriuſque ſedis qualis in confinio
Locatus aſtri ſemilucentis globus,
Nunc quo coruſci Solis orbem reſpicit
Vultu niteſcens deſerit nigrâ abditas
In nocte terras, nunc ab infernâ micans
Regione nobis candidum obvertit jubar
Inimica cernens lucis auctorem ſuæ:
Sic noſter animus corpori datus à Deo,
Hinc medius ipſe lucis, & caliginis.
Felix profecto, ſi quod eſt clarum ſui
Tenens ſuperne luce lucem reſpicit,
Altuſque formam cuncta formantem videt,
Damnans tenebris hoc tenebroſum Chaos.
Miſer ſed idem, jubare depreſſo Deum
Si derelinquit, inque materiam cadit,
Quæ quantum abivit à bono, tantum mala eſt.
Si jure periit ſanguinis noſtri parens
Simulatque in epulas à Deo deſcenderat,
Qui contra ab epulis ad Deum ſcandit, bonum
Eſu recepit, ſicut eſu perdidit.
Nullæ pateſcant ſenſuum nobis fores,
Intus vocandum eſt quicquid animo eſt virium:
Hebent amantûm lumina, atque artus ſtupent;
Quos entheatos ſanctus externat furor.
Res tota mentis vertitur; ſurſum, viri,
Surſum eſt eundum. Vivere hoc noſtrum eſt mori;
Nam caro per animum vivit, animus per Deum:
Ille animus animi, quo ſine animus mortuus.
Terrena ſic pars ſeque & ætheriam necat,
Niſi vitâ in iſtâ vita naſcatur nova;

Quæ

Quæ vita mors prioris, & mors mortis est:
Vita ipsa vitæ mortua hanc vitam dedit.
Quid illud ergo est quo creamur denuo?
Aqua prima rerum mater. At quæ suppetunt
Alimenta natis, duret ut vitæ tenor,
Et aucta virtus robur in solidum exeat?
Panis, merumque. Sanguinem terræ, merum
Dixere veteres: farra sunt terræ caro:
Ut ergo fomes ille naturæ calor
Vitæ priori consulens, vultum novat
Faciemque rebus, unit & difformia,
Vinum ut sit homini sanguis, & panis caro:
Sic ignis alter iste, naturæ nihil
Leges moratus, nosque perficiens amor,
Ut intus hominem pascat, & vitæ alteri
Ministret auctus, transitu miro facit
De pane carnem, deque vino sanguinem,
Carnem salutis, & salutis sanguinem.
Ut ille potus, & cibus, qui corpora
Hominum solet nutrire, mentes nutriat:
Ita quod merum panisque carni, & sanguini est,
Hoc jam caro sanguisque fiunt mentibus.
Antiquus hic est sermo: mentis filium
Porum fuisse, cui madenti nectare
Permista Penia pignus ediderit sacrum,
Hunc esse Amorem. Scilicet Natus Dei
Æternus ipse, mente ab æternâ satus,
Pulchrûmque Princeps, forma vitalis boni
In quo refulget, & perennis gratia,
Exemplar Universi, & exemplum Patris,
Species quod omnes continens unum facit,
Quo cuncta vis Divina seque intelligit,
Hic ille dives, insitæ quem conscia
Privationis nostra paupertas adit,

Ut

Ut ejus opibus ipsa, quæ nil possidet,
Famem sitimque satiet. Hæc verissima
Amoris est origo: sed nemo Deum
Amare possit, quem Deus non ante amet
Nam sicut oculus luce non tantum suâ,
Sed Solis ipsum luce Solem conspicit,
Idemque qui videtur, & visum facit:
Adversus & nos sic Dei prior est amor,
Et causa nostri amoris adversus Deum.
Hic ut beetur quærit, ille autem ut beet.
Nos certe egestas nostra propellit, Deum
Non sua, tamen sua, quippe simulachri sui:
Dei est profecto, nostra non est copia,
Et nostra tamen est, cum sit in nobis Deus.
Quod amat in id quod amatur ipsum vertitur:
Deus homo factus, ut hominem faceret Deum.
Ac sicut Uxor, Virque consortes thori
Inter se amoris fœderantur vinculo,
Unumque fiunt corpus, haud aliter Deo
Cœtus fidelis corpus est ipsum Dei.
Fuere grana plurima, uvæ plurimæ,
Qui panis est nunc unus, atque unum merum.
Quanquam caro olim fracta, panis frangitur,
Sanguisque fusus, funditur vinum; caro
Tamen una, sanguis unus, panis unus est,
Unumque vinum: nec minus quorum usibus
Franguntur, & funduntur, unum sunt & hi.
Rex unus, unus Populus est: Rex in suo
Populo: Populus in Rege: Populus, Rex idem.
Sed Populus est ut corpus, & Rex ut caput.
In capite mens est ordinatrix corporis,
Ita ut sit eadem tota toto in corpore,
Eademque tota singulis in partibus.
Vitæ prioris ille miserandus parens

Con-

Contaminatam posteris carnem dedit:
Hâc pariter omnes à Deo discessimus,
Et ab altero alter, quodque fuimus non sumus:
Sed aliud ex uno, sed ex aliquo nihil.
Novæ sed auctor optimus vitæ, suâ
Purâ, innocenti carne donavit suos.
Hâc restituti nos, & uniti Deo,
Et alteri alter, quod fuimus iterum sumus,
Et aliud unum est, & nihil factum omnia:
Conjunctus animus carne cum nostrâ, facit
Vitam priorem, carne cum prolis Dei
Vitam secundam. Non amans tam se penes,
Quam penes amatum est: unde non tam nos caro
Nostra maculosos, quam Dei puros facit.
Mors amor, & idem vita; mors idem domi,
Forisque vita: propter hæc nostrâ mori
Nos carne decet, ut carne vivamus Dei.
Lex vetus amare, nec nova aliud præcipit,
Primo Deum, deinde & effigiem Dei.
Deus ipse sese, Deus & ipse homines amat:
Homines amemus igitur, ut amemus Deum.
Propter se amandus Deus: homo propter Deum:
Per multa amoris motus: at in uno quies.
Utcunque late circuli patet ambitus,
Tamen omnis inde linea in centro coit.
Fructus hic amoris est voluptas maxima,
Terram colentes quæ supra coelum locat,
Æternitatemque antevertit tempore.
At & hic amoris usus, ex se gignere
Quod simile amato est; hoc in animo dicimus
Meditationem. Nostra mens igitur Deum
Figurat, ipsumque imprimit pulchrum sibi
Ligante vero: namque cognitio est duplex;
Illa est amoris mater, hæc est filia:

Sed matre multo filia est perfectior:
Ut illa pulchro simile, ita hæc pulchro est idem.
Si prima virtus mentis est sapientia,
Eademque nobis ultima est felicitas,
Et sapere cuncta est scire: felices erunt
Quicunque poterunt cuncta in uno discere,
Præstare sola quod potest sapientia
Divina, per quam cuncta, & in quâ cuncta sunt.
Beatitatem donat hanc nobis amor:
Quo nôster intellectus, is qui non capit
Formas quidem omnes, capere sed tantum potest,
Patique natus agere nil per se valet,
Fit purus intellectus, inque actum venit,
Ut cuncta agenti junctus intellectui.
Sic finis absque fine mentem perficit,
Idemque sine primordio primordium est.
Te nunc precamur optimumque & maximum,
Qui solus unus, atque simplex es quod es,
O causa causarum, & soluta necessitas,
Quies suprema, motus unde omnis venit,
Nihil ipse patiens, cuncta agens, primum, ultimum,
Mediumque, vitæ vita, lux lucis, bonum
Verum boni, natura naturâ prior,
Semper, & ubique totus, immutabilis,
Ultra, supraque mundum, at in quo mundus est:
Æterna tua mens hoc quod est intelligens
Sapientiam progenuit æqualem sibi,
Se mensa quanta est compari sub imagine.
At hinc videntem colligans visumque amor
Processit, in se vim repercutiens suam,
Unumque tria sunt: nam quod es, scis, vis, idem est:
Oramus ergo qualis existis tibi,
Talem ipse te per opera nobis exhibe:
Amorque primum sancte purgans spiritus,

Odii repelle virus, & quo nos Deus
Amore amarit, inde sensum mentibus.
Fac istum amorem nos amemus mutuo,
Ut igne natus ignis ignem nutriat.
At tu suprema maximi pietas Patris,
Verbumque primum, Ratioque & Sapientia,
Quem monstrat ille tectus in nobis amor,
Quique ex amore facta nos propter caro es,
Sine Patre homo, sine matre, qui fueras Deus,
Homo mortuus es ut vinceres mortem Deus.
Mors nata falsi: vita tu, & veri parens.
A te fluens nos imbuat sapientia
Vox vera, vox justifica, vox exsuscitans,
Via ad salutem, quâ tuam sapientiam
Sapiamus omnes: ergo tenebras disjice,
Ut lux ab ipsâ luce lucem proferat.
At tu Parens ingenite, fons substantiæ,
Tua ipse origo, mens coæternis prior,
Ad quem tua illa nos rapit sapientia
A te profecta, quique amoris Spiritu
Permotus omne hoc esse jussisti, tuo
Sapiente Verbo, quod prius fuerat nihil,
Hominemque rursus aliter effectum nihil
Revocâsti ad esse motu eodem Spiritûs.
Per idemque Verbum, tolle quodcunque est mali,
Bonusque summo fac bono simus boni,
Nostrum esse ab esse ut esse concipiat tuo.
Deus unus, unus in tribus, fac nos ita
Amare, & intelligere, & esse, unum ut simul
Fiamus alter alteri, atque unum tibi.

Hugonis Grotii
ADNOTATIONES
AD
DECALOGUM.

HUGONIS GROTII
ADNOTATIONES
Ad Decalogi Præceptum primum.

Textus Hebræus.

וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר: אנכי יהוה אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים; לא יהיה לך אלהים אחרים על פני

Versio LXX. Intt.	Versio Vulgata.
1. Καὶ ἐλάλησε Κύριος πάντας τοὺς λόγους τούτους, λέγων.	1. Locutusque est Dominus cunctos sermones hos.
2. Ἐγώ εἰμι κύριος ὁ θεός σου, ὅστις ἐξήγαγόν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας.	2. Ego sum Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Ægypti, de domo servitutis.
3. Οὐκ ἔσονταί σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ.	3. Non habebis Deos alienos coram me.

Adnotationes ad Præceptum primum.

1. Καὶ ἐλάλησε Κύριος, *Locutusque est Dominus*] Κύριος, *Dominus*, Græcum modo respondet Hebræo אלהים, ut hoc loco, quia ubi ea vox construitur cum singulari est ἐλλειπτικῶς, pro אלהה אלהים i. *Deus deorum*, ut בהמות ponitur pro בהמת בהמות i. *fera ferarum*, חכמות pro חכמת חכמות i. *doctrinarum præcipua*; modo vero nomini proprio veri Dei, quod scribitur יהוה, efferri autem ne olim quidem solebat, nisi in sacerdotali ad populum benedictione, hodie autem efferri non potest, quia vocales ignorantur. Nam quas scripsere Masorethæ, sunt commodatæ

modatæ ex voce אדוני, tantum Pathach Schevato mutato in Scheva per compendium, quia & revera vocales Schevatæ nihil aliud ſunt, quam ipſum Scheva *εὐφωνίας* cauſâ aliquantulum variatum ob difficultatem pronuntiationis, puta ſub gutturali, aut ubi duo Scheva concurrunt: Sic quoties præcedit aut ſequitur אדוני, eadem vox יהוה in textu quo utimur Hebræo vocales commodatas ſumit ab אלהים. Idem autem ſignificat aut nomen proprium, aut nomen elatum *κατ' ἐξοχὴν*, *per excellentiam*; ut *Homerus* aut *Poeta*. Cur autem Græci Interpretes Κύριος *Dominus* in hoc ſenſu dicere maluerint, quam Θεὸς *Deus*, puto hanc eſſe cauſam, quod cum ſcriberent Græcis, inter quos numerandi & Ægyptii Reges Macedonico e ſanguine Hebræis dicti Reges Græci, מלכי יון *Reges Græciæ*, apud Græcos autem etiam qui plus ſapiebant, ut Platonici, cujus inſtituti fuere Ptolemæi Reges, θεοῦ *Dei*, appellationem etiam de illis quos ipſi *δαίμονας dæmones*, Hebræi מלאכים, & inde Græci *ἀγγέλους angelos* vocant, uſurparent, aperte teſtatum voluerunt ſe de eo agere, qui illis ipſis dictis diis ſummo jure imperaret; ſicut inter mortales Reges Rex Perſa *βασιλεὺς βασιλέων* *Rex Regum* vocabatur.

Quanquam vero hæc verba quæ ſequuntur elocutus dicitur Κύριος 1. Summus ille Deus, tamen pro certo habendum, non id eum feciſſe *ἀμέσως immediate*, ſed per Angelum legatum ſummi Dei agentem nomine: quod & de aliis viſis ſimilibus, quæ viris ſanctis evenere, pari ratione debet intelligi. Angelus enim Moſi & populo in Sina locutus eſt, *Act.* 7: 38. Sic & Joſephus ſenſit lib. 15. Antiq. Hiſt. *ἡμῶν δὲ τὰ κάλλιϛα τῶν δογμάτων καὶ τὰ ὁσιώτατα τῶν ἐν τοῖς νόμοις δι' ἀγγέλων παρὰ τοῦ Θεοῦ μαθόντων*, *Cum nos dogmatum potiſſima & ſanctiſſimam legum partem per Angelos à Deo acceperimus.* Errant graviter qui hic per Angelum

gelum intelligunt ſecundam Dei hypoſtaſin, ob illud nomen יהוה. *Variis* enim *multiplicibuſque modis Deus locutus eſt Patribus: at per Filium ultimis demum temporibus ad nos cæpit loqui.* Heb. 1. 1. *Lex data per Angelos miniſterio internuntii*, Moſis ſcilicet, ut valeret *donec veniret ſemen promiſſum*, Gal. 3. 19. Et ad Hebræos ſcriptor Evangelium eo præfert Legi, quod Evangelium per Dominum Jeſum datum eſt, Lex per Angelos tantum, Heb. 2. 2. Quibus in locis multitudinis numero *Angeli* nominantur, cum *Angelum* dixerit Stephanus, quod ita mos habet viſorum ejuſmodi, ut unus ſit Angelus Dei perſonam nomenque ſuſtinens, alii autem ei adſint velut apparitores. Vide Gen. 18. Luc. 2. 13. confer 1 Theſſ. 4. 16. cum Matth. 13. 39, 41, 49. Quomodo igitur is qui Legem pronuntiavit, Angelus dicit, *Ego* יהוה, ita & alii, qui ad res magnas a Deo legati ſunt Angeli loquuntur, & ſimili modo compellari ſe ferunt. Sic Moſes in rubo ſibi locutum dicit Deum יהוה, Exod. 3. 15. & is qui locutus erat ſe dixerat eſſe אהיה אשר, quæ vocis יהוה eſt explicatio. At Stephanus Act. 7. 30. *viſum* ait, *Moſi in flammâ rubi Angelum* Κυρίου *Domini*, idque ipſo Moſe Auctore, Exod. 3. 2. Neque aliter Hebræorum doctiſſimi explicant loca ſimilia, ubi & *Angeli* apparet nomen, & is tamen Angelus ut יהוה loquitur, & ut יהוה compellatur. Vide Gen. 18. 13, 33. collato loco ad Heb. 13. 2. Gen. 22. 15, 17. Joſ. 5. 14. collato 6. 1. Jud. 6. 11. collato 14. & 13. 3. collato 8. 2 Sam. 24. 16. collato 17. Philoni in Decalogi enarratione dicitur Deus locutus non per ſe, ſed *ψυχὴν λογικὴν ἀνάπλεων σαφηνείας καὶ τρανότητος, ἣ τὸν ἀέρα σχηματίσασα καὶ ἐπιτείνασα καὶ πρὸς πῦρ φλογοειδὲς μεταβαλοῦσα, καθάπερ πνεῦμα διὰ σάλπιγγος, φωνὴν τοσαύτην ἔναρθρον ἐξήχησεν,* *Mentem quandam rationalem implens perſpicuâ cogni-*

tione, quæ aërem formans atque attenuans velut in ignis flammantis speciem, tanquam spiritus per tubam, vocem edidit distinctam. Ubi & alia ſequuntur ejus argumenti. Vide, ſi vacat, Joſephum Album fundamentorum l. 2. c. 28. aut, ſi Chriſtianum mavis, audi ſcriptorem Reſponſionum ad Orthodoxos, τῶν ἀγγέλων ὅσοι ἐν τάξει Θεοῦ ὤφθησαν ἢ ἐλάλησαν τοῖς ἀνθρώποις, ἐσχήκασι καὶ αὐτοὶ τοῦ Θεοῦ τὴν κλῆσιν, ὡς ὁ λαλήσας τῷ Ἰακὼβ καὶ τῷ Μωυσῇ. ἐκλήθησαν δὲ καὶ οἱ ἄνθρωποι Θεοί. ἑκατέροις δὲ διὰ τὴν ἐγχειρισθεῖσαν αὐτοῖς χρείαν ἐδόθη τοῦ Θεοῦ τὴν τάξιν καὶ τὴν προσηγορίαν ἔχειν· πληρωθείσης δὲ τῆς χρείας παύονται τοῦ καλεῖσθαι Θεοὶ, οἱ χρείας τινὸς ἕνεκεν εἰληφότες τοῦ Θεοῦ τὴν κλῆσιν, *Angelorum qui Dei loco visi aut locuti sunt hominibus, Dei vocabulo nominati sunt, ut ille qui Jacobo quique Mosi est locutus. Etiam homines Dii vocantur. Utrisque ob officium ipsi injunctum datum est & Dei vicem & nomen obtinere. Expleto autem officio desinunt vocari Dii, qui tantum operæ alicujus causâ id nomen acceperunt.* Sic *Phanuel* πρόσωπον Θεοῦ *faciem Dei* exponunt & Joſephus & Gerundenſis.

Sciendum autem eſt quæ in Exodo hoc loco habentur verba per Angelum Dei nomine prolata; quæ vero ſunt Deut. 5. eſſe Moſis eadem memoriter referentis, & quidem eâ libertate, ut voces tranſponat interdum, quaſdam cum idem ſignificantibus commutet, omittat quædam ſatis nota ex prioribus, addat alia interpretamenti vice. Eſt autem *Deuteronomium*, ſive, ut Philo loquitur, *Epinomis* nihil aliud quam Lex & hiſtoria ſummatim repetita in eorum gratiam qui promulgationi Legis rebuſque illis non interfuerant. Par mutandi verba libertas & aliis in locis ſacræ Scripturæ non indiligenti ejus lectori apparet, ut Gen. 17. 4. collato 7. Gen. 24. 17. collato 43. Exod. 11. 4, 5. collato 12. 9. Exod. 32. 11, &c. collato Deut. 9. 27, &c. Pertinet autem hæc obſervatio eo,

ne

ne in sacris literis superstitiosi simus vocularum aucupes, ut Judæi quidam, qui & illa, quæ in Exodo sunt & quæ in Deuteronomio sunt, verba pariter uno eodemque temporis puncto prolata, simulque ubi transpositio est, inverso ordine quæ prius dicta fuerant dicta & posterius, posteriora sensum eundem continentia, prius etiam dicta somniant. Satis multa sunt in sacris historiis miracula, ut nova extra necessitatem nullique usui comminisci nihil sit opus.

Πάντας τὰς λόγους, λέγων, *Cunctos sermones hos, dicens*] Hæc ipsa, ne quis posterùm putaret additum aliquid aut demptum, Deut. 5. non reperiuntur ista tam expressa; ideoque sufficit ibi sensum significari, ut modo diximus.

2. Ἐγώ εἰμι ὁ Κύριος ὁ Θεός σου, ὅστις ἐξήγαγόν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας, *Ego sum Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terrâ Ægypti, de domo servitutis.*] Respondet Κύριος *Dominus* Hebræo יהוה ut plerumque ob eam quam diximus causam.

Θεός σου *Deus tuus*, autem in Hebræo אלהיך. Ubicunque est אלהים in Hebræo, significatur imperium. Est vox attributa & Angelis, ut Ps. 82. 1. & Magistratibus eximiis, ut Exod. 21. 6. & 22. 28. ita ut in Ps. 82. 1. & 138. 1. dubium sit inter Hebræorum doctissimos Angeli an Magistratus intelligantur. At quoties cum singulari conjungitur plurale κατὰ πρόθεσιν *per appositionem*, sed ἐλλειπτικὴν *defectivam*, non dubium est eum intelligi, qui & Angelis & Magistratibus cunctis præsidet summo cum imperio. Solet autem ei voci addi sæpe casus possessivus, quo significatur ei summo Deo, præter jus quod in cunctos habet, jus aliquod peculiare in hos aut illos competere per beneficia non communia. Est enim ea beneficiorum natura, ut semper in eum, qui beneficium accepit, det aliquid novi juris ei qui beneficium præstitit. Et hæc causa est cur hic

non conditi humani generis fiat mentio, ſed earum rerum quæ Jacobi poſteros proprie ſpectabant, & quidem maxime recentium, quarum memoria firmius & efficacius animis inhæret. Confer cauſam ſervandæ Legis, quam parentes tradere filiis jubentur Deut. 6. 20, &c.

Eſt autem quod hoc loco dicitur non Lex ſed Legis præfatio. Seneca non probat legem cum prologo, quod imperare ea nata ſit non ſuadere: at aliter cenſuere Philoſophi, Zaleucus, Charondas, Plato, Philo. Media via optima eſt, ut breve ſit, quod præmittitur, auctoritatem non diſputationem præferens.

Numerus denarius gentibus ferme cunctis numerandi finis eſt: qui enim ſequuntur numeri compoſita habent nomina, aut ſono, ut *undecim*, *duodecim*; aut ſignificatu, ut *centum*, *mille*. Nimirum per digitos numerare mos antiquiſſimus, qui homini decem. Quare & in his præceptis, quæ ſupra cætera memoriæ infigenda erant, hunc numerum elegit Deus, in quo omnes numerorum diverſitates, omnes ἀναλογίας, omnes quæ ad numeros referuntur figuras Geometricas reperiri, late oſtendit Philo de decem præceptis: & Martianus Capella, *Decas vero ultra omnes habenda, quæ omnes numeros diverſæ virtutis ac perfectionis intra ſe habet.* Neque aliâ de cauſâ in decem claſſes, quæ vulgo *Categoriæ* vocantur, rerum genera Pythagorici & eos ſecuti Peripatetici retulere. Tum vero non in Lege tantum, ſed & ante Legem Decimæ Deo votæ, qui mos ad gentes etiam tranſiit. Vide Livii & Plutarchi hiſtoriam de Camillo: meminit ejus moris ut antiquiſſimi & Herodotus.

Data autem Lex in locis incultis, ut & remotus ab urbium contagio populus, & rebus duris purgatus, & per miracula doctus à Deo non à rebus conditis pendere, ad eam, quam Deus moliebatur, rempublicam præpararetur. Dicit

Dicit autem Lex σὺ *Tuus*, & deinceps imperans ac vetans Unitatis numero singulos alloquitur, ut ostendat non aliam hic esse viri principis quam minimi de plebe Hebræi conditionem.

3. Οὐκ ἔσονταί σοι Θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ, *Non habebis Deos alienos coram me.*] Recte illud על פני Græci explicuere per πλήν· אם לפני 2 Reg. 3. 13, 25. est *extra quam, nisi*: ubi לפני similiter exceptionis vim addit conditionali locutioni. פנה est *persona*: פני circumlocutio pro eo quod simpliciter diceremus *me*, על פני *super me*. Sic & Latinis *super* pro *præter* sumitur. In Græco Deuteronomii non male, πρὸ προσώπου μου. Est autem & πλεονασμὸς, *Alius præter me*: nam suffecerat *præter me*: Similis locutio ἕτερος εἰ μὴ *alius nisi*, 1 Cor. 8. 4. & ἄλλον παρὰ *aliud præter*, 1 Cor. 3. 11. Sensus est, non modo non pro vero Deo substituendos alios, sed nec assumendos ad eum alios, quod multi faciebant ut 2 Reg. 17. 33. *Dii* hic vocantur non tantum ii qui in scriptis sacris vocantur אלהים, Angeli & eximii Magistratus, dum suo funguntur munere; verum etiam ii, quos eo nomine, quamvis sine causâ justâ, Gentes appellabant, οἱ λεγόμενοι Θεοὶ, *qui dicuntur Dii.* 1 Cor. 8. 5. Sic *Prophetæ* dicuntur qui se venditant pro talibus. Jer. 28. 1. Tale & illud, 1 Sam. 28. 15. Videamus primum de falsis Diis, visuri postea de iis qui Dii non sine causâ dicuntur.

Primos quos homines pro Diis venerati sunt Ignes fuisse cælestes sentiunt doctissimi Hebræorum, Abenesdras, Moses Maimonides, alii. Favet huic sententiæ traditio de Abrahamo, qui eum cultum fugiens migrâsse dicitur, & historia de Jobo ex temporibus sumpta antiquissimis, Cap. 31. 26, 27, 28. Adde Deut. 4. 19. & 17. 3. sunt autem Astra falsi dii, non quod non magna ab ipsis bona ad homines perveniant, sed quod nec precum intellectum neque li-

bertatem huic magis quam illi benefaciendi habeant, quæ duo conjunctim ad implendam nominis istius *Dei* veram significationem requiruntur, Heb. 11. 6. Quare cum dicitur, *Deus ista astra* חלק ἀπένειμε *distribuit*, ut est in Græco, *cæteris gentibus*, quod Justinus cum Tryphone disputans sic interpretatur, τὸν ἥλιον ὁ Θεὸς ἐδεδώκει πρότερον εἰς τὸ προσκυνεῖν αὐτὸν, *Solem dedit ante adorandum.* Interpretandum est sinendi non approbandi sensu, quomodo dicit Paulus Apostolus Act. 14. 16. εἴασε πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, *dimisit omnes gentes ingredi vias suas*: Quomodo & Chrysostomus quod est Rom. 1. 24. παρέδωκεν *tradidit*, interpretatur εἴασεν εἶναι *sivit esse*, & ad cap. 11. ejusdem Epistolæ τὸ Ἔδωκεν ἐνταῦθα μὴ ἐνέργειαν νόμιζε, ἀλλὰ συγχώρησιν, *illud* Dedit *non efficaciam interpretare, sed permissum*: neque vero simpliciter sed comparate, quia nimirum postquam primæ illæ veræque notiones malis moribus atque institutis erant obliteratæ, non misit ad eos cum Divinâ autoritate legatos ac nuntios, qui eos ad priora & rectiora retraherent, ac per definitas quasi lineas ducerent.

Post astra, imo simul cum astris & in astris, Dii vocati, Divinisque culti honoribus Reges & Reginæ, posterorum arte, quo ipsi augustiores apud populos fierent, & eruditorum in eos adulatione. οὕτω γὰρ εἰδωλολατρεῖαι τὴν ἀρχὴν ἐκράτησαν, τῶν ἀνθρώπων ὑπὲρ τὴν ἀξίαν θαυμαζομένων, *sic enim idolorum cultus primum obtinuerunt, cum homines supra meritum in admirationem venirent*, ait Chrysostomus ad 2 Cor. cap. 12. Azaeli & Adero Regibus Divinos honores a Syris habitos narrat Josephus. Ab Ægyptiis venisse hunc morem censet Athenæus, sed vetustissima ejus rei memoria apud Sanchuniathonem est, qui nos docet Regem Phænicum קרן Κρόνον in eam stellam, quam Græci a Phænicibus edocti Κρόνου, Latini *Saturni* vocabant consecratum.

cratum. Idem est qui per excellentiam מלך i. *Rex*, dictus est, cui Phænices liberos sacrificabant: Qui mos à Tyriis ad Carthaginienses aliosque Africæ populos venit. Sic Astarte consecrata in Veneris stellam. Et aliquanto post apud Ægyptios Osiris in Solem, Isis in Lunam. Sic Hammon in Arietem, Decreto in Piscem. At de Mauris Cyprianus, *manifestè Reges colunt, nec ullo velamento hoc nomen obtexunt.*

Quia autem sidera in animantium figuram pridem ab hominibus formata sunt, ob similitudinem aut unius aut plurium stellarum, aut etiam quia quædam animantia cognationem quandam habere cum sideribus, eorumque vim efficacius percipere credita, ideo ea animantia ab Ægyptiis in Deos relata: Bos dictus Apis, ob Lunam sive Lunum potius; nam masculino nomine magna pars Orientis id sidus appellabat. Phænix, ob Solem, alibi ob eundem Lacerta, Leo, Draco, Accipiter: Ibis, ob Mercurium: Canis, ob Sirium; parique modo cætera animantia, quorum ad formas τοὺς ἀστερισμοὺς *stellarum congeries* figuravere aliter Chaldæi, aliter Persæ, Indi rursus aliter.

Processit res longius, ut etiam in Deos referrentur animantia unde magnæ ad homines utilitates venere, quales recenset Plinius l. 8. c. 27. & Philo ad præceptum secundum, & Porphyrius De abstinentiâ 4. Vide de his animalium formis Mosen Maimoniden Ductore dubitantium parte 3. c. 32. & Sallustium de Diis c. 4. *Ægyptii*, ut loquitur Arnobius, l. 6. *mutorum animantium formas causis inseruere divinis.* Adde locum Philonis, quo mox utemur. Adjuverunt hunc errorem dæmones, hic hujus, ille illius animantis specie se hominibus ostendendo, unde alii ὀφιόμορφοι, alii ταυρόμορφοι, alii τραγόμορφοι, ὀρνιθόμορφοι alii, atque ita deinceps. Vide de Serpentibus, quos κνὴφ vocabant, Eusebium Præparatione, ubi de

Taaute,

Taaute; Plutarchum Alexandro, Servium ad Virgilium, & adde Gen. 3. 1. de Hirco, Esai. 34. 14. Hâc formâ Asimam colebant Samaritani, ut Nergalem Gallinæ sylvestris effigie. De aliis animantium formis vide Iamblicum De mysteriis Ægyptiorum, & Psellum: κυνώδη φάσματα *spectra canina* etiam ad Hesiodum Proclus nominat. Vide & Athanasium de vitâ Antonii. De his animalibus multo magis dicendum quod de stellis diximus, cum ad preces surda sint, neque libertate eligendi sint prædita, falso iis *Deorum* imponi nomen.

Non potest idem dici de Angelis, qui & intelligere preces possunt, & beneficia ex animi quâdam libertate præstare. Hos ergo qui honore prosequitur aliquo, qui etiam aliquid eorum beneficio se sperat consequi, non peccat in hanc legem; sed is demum, qui eis ea tribuit, quæ summo Deo sunt propria. Nam vox *Dei* in hoc præcepto in summitatis sensu sumenda est: exempla rem illustrabunt. Non peccârunt, qui Angelos, quoties ipsis conspicui apparuere, venerati sunt procumbendo, ut Josue 5. 14. Quippe cum & Prophetis idem honos exhibitus sit sine peccato, ut ei, qui putabatur Samuel, 1 Sam. 28. 14. Eliæ, 2 Reg. 1. 13. Danaeli, 2. 46. Qui munus & libamina vetat, reverentiæ signum non vetat, ut ibi notatum ab Josepho Jachiade. Nam quod in Apocalypsi Angelus eum honorem a se amovet, non inde venit, quod in eo esset quid illiciti, sed Apostolum sibi æquat Angelus, quod ambo Christi, jam Angelorum capitis, ministri essent (vide locum Col. 1. 16. 18.) & Apostolica legatio ad hominum comparata nullâ parte Angelicâ esset inferior. Non solent autem collegæ inter se ista submissionis signa usurpare. Origines 8. adversus Celsum concedit θεραπευτικῶς veneratione honorari posse

posse Angelos, si modo repurgetur ejus vocis significatio. Neque peccaturum putem, siquis Angeli sibi apparentis commendationem apud Deum imploret: quo Maimonides trahit ea quæ apud Jobum leguntur 33. 23. quîcum consentit, quod Philo sæpe ἀγγέλους μεσίτας *Angelos mediatores* vocat. Sed in utroque hoc diligenter videndum, ne dæmon malus sit, qui sub Angeli specie appareat, quod fieri interdum solere, non Paulus tantum Apostolus nos docet, 2 Cor. 11. 14. Sed & Porphyrius, citatus à Cyrillo contra Julianum, & 2. De abstinentiâ, ubi hæc habes, ὥσπερ ὑποδύντες τὰ τῶν ἄλλων θεῶν πρόσωπα τῆς ἡμετέρας ἀβουλίας ἀπολαύουσι, *aliorum Deorum velut vultum induti nostrâ imprudentiâ fruuntur*: & Iamblicus De mysteriis Ægyptiorum l. 3. c. 32. & l. 4. c. 17. quibus addi potest Arnobii illud 4. advers. Nationes, *Si magi haruspicum fratres suis in actionibus memorant antitheos sæpe obrepere pro veris; esse autem hos quosdam materiis ex crassioribus spiritus, qui Deos se fingunt.* Pro talibus autem habendi sunt, qui aut à veri Dei cultu homines avocant, aut ei se æquant.

Præter hos multis aliis modis in Angelorum honore peccari potest: Primum si ea illis venerationis signa exhibeantur, quæ consensus gentium Divini cultûs esse propria voluit, puta sacrificium, libamen, suffitus. Vide Jud. 13. 16. & confer eum quem modo dixi Danaelis locum. Deinde si per eos vota aut juramenta faciamus, ab eis ea poscamus quæ à Deo solo, aut in Novo fœdere à Deo & Christo ex Dei mandatu, peti debent, qualia sunt, Remissio peccatorum, Spiritus Sanctus, Vita æterna. Id vero est ut recte hic ait Philo, ἴσα διδόναι ἀνίσοις, οὐκ ἐπὶ τιμῇ τῶν ταπεινοτέρων, ἀλλ' ἐπὶ καθαιρέσει τοῦ κρείττονος, *æqualia dare inæqualibus, qui non est inferiorum honos, sed superioris depressio.* Pertinet huc & Originis locus

adv.

adv. Celsum l. 1. Ἰδωμδμ δὲ τίνα τρόπον συκοφαντεῖ Ἰουδαίους ὁ πάντ' ἐπαγγελλόμενος εἰδέναι Κέλσος, λέγων αὐτοὺς σέβειν ἀγγέλους, καὶ γοητείᾳ προσκεῖσθαι, ἧς ὁ Μωυσῆς αὐτοῖς γέγονεν ἐξηγητής. Ποῦ γὰρ τῶν γραμμάτων Μωυσέως εὗρε τὸν νομοθέτην παραδιδόντα σέβειν ἀγγέλους; λεγέτω ὁ ἐπαγγελλόμενος εἰδέναι τὰ Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων, *Videamus autem quomodo calumnietur Judæos is, qui omnia se nosse prædicat Celsus, dicens eos Angelorum esse cultores, & deditos præstigiis, quas à Mose dedicerint. Ubi vero in Mosis libris invenit, illum legum conditorem præcepiße Angelos coli? hoc nobis dicat is qui jactat se cuncta noße & Judæorum & Christianorum.* Et lib. 5. ubi de Angelorum ministerio in precibus offerendis & in beneficiis procurandis differuerat, addit, τούτους δὴ ἀγγέλους ἀπὸ τοῦ ἔργου αὐτῶν μεμαθηκότες καλεῖν εὑρίσκομδμ αὐτοὺς διὰ τὸ θείους εἶναι, καὶ θεοὺς ἐν ταῖς ἱεραῖς ποτε ὀνομαζομένους γραφαῖς· ἀλλ' οὐχ ὥστε προστάσσεσθαι ἡμῖν τοὺς διακονοῦντας καὶ φέροντας ἡμῖν τὰ τοῦ Θεοῦ σέβειν καὶ προσκυνεῖν ἀντὶ τοῦ Θεοῦ, *Hos Angelos ab operibus quæ faciunt nominare aßueti didicimus eos & Deos esse, & ita in scripturis vocari; non autem imperari nobis ut eos, qui ministrant Deo, & ad nos Dei beneficia perferunt, pro Deo colamus atque adoremus.* Alibi, Εὐφημοῦμδμ καὶ μακαρίζομδμ ἐγχειρισθέντας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τὰ χρήσιμα τῷ γένει ἡμῶν· οὐ μδμ τὴν ὀφειλομένην πρὸς Θεὸν τιμὴν τούτοις ἀπονέμομδμ, *Laudamus & beatos prædicamus eos, quibus Deus commisit illa, quæ humano generi sunt utilia; verum debitum Deo honorem ipsis non impendimus.*

Angelici Epiphanio inter hæreticos memorantur, sed eorum quale fuerit institutum ait se nescire. Maxime credibile est tale fuisse, quale est Cabalistarum inter Judæos, probatum quibusdam, improbatum Jos. Albo l. 3. Fundamentorum c. 18: censent illi cum Pythagoricis & Platonicis, quorum sententiam nobis Iamblicus exprimit, per Angelos inferiores superioribus, atque ita per multos gradus summis

mis illis homines commendari debet, & illis dant sua nomina, dant officia, & dispensandorum beneficiorum facultatem. Alios statuunt paredros, alios oniropompos, ut Irenæus docet.

De his, qui talia de Judaismo in Christianismum inferrent, agere videtur Apostolus Col. 2. 16. Mitius enim de eis loquitur quam ut eos intelligat, qui Angelos aut honoris proprie Divini signis, aut effectuum mere Divinorum expetitione, Deo æquabant. Neque tamen probat morem nusquam in Lege traditum, nusquam in Evangelio præceptum, nulla ibi quoque habentem exempla. Sic ergo ait, Μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω, *Nemo vobis honorem auferat*, nempe eum qui proprius est Christianorum, ut jus habeant Deum invocandi διὰ τοῦ λόγου *per verbum*, ut sæpe notat Origenes, apertissime vero l. 5. οὐ περισπώμενοι πρὸς τῷ Θεῷ, καὶ ἄλλῳ τινὶ δουλεύειν μετ' αὐτοῦ, *Non avocati nos sinentes ut præter Deum & alteri serviamus*, ut ait idem l. 8. Addit Paulus, ἐν ταπεινοφροσύνῃ, *in humilitate*. Videtur enim esse quædam animi submissio non audere nisi per tot gradus Deum accedere: at tale revera id non est, cum, ut recte ait Origenes, in Dei honore satis comprehendatur honos ipsi ministrantium, neque ex usu sit ita περισπᾶσθαι, & ab eo, quod maxime necessarium est, avocari. Pergit καὶ θρησκείᾳ ἀγγέλων, *& cultu Angelorum*, ubi καὶ ut sæpe positum est καθ' ἐπεξήγησιν *ad explicationem* verborum præcedentium. Θρησκεία *cultus* vox mediæ est significationis, nam & in bonam partem usurpatur, ut Act. 26. 5. Jac. 1. 27. & in malam, ut Sap. 11. 16. & 14. 16. & eo sensu qui inter utrumque est, ut Jac. 1. 26. & hoc loco. Explicat quod cœpit Apostolus, ἃ μὴ ἑώρακεν ἐμβατεύων, *penetrans in ea quæ non vidit*: is enim est sensus vocis ἐμβατεύων, ut apparet, 1 Macc. 12. 25. & 13. 20. & 15. 31, 40. Nesciunt enim An-

gelorum, qui non ſine causâ mitti dicuntur Heb. 1. 14. qui ipſis adſint, aut non adſint: neſciunt quid poſſint, quid valeant: quod latius etiam ſequentibus explicat, εἰκῆ φυσιούμενος ὑπὸ τοῦ νοὸς τῆς σαρκὸς αὐτοῦ, *fruſtra inflatus ſenſu carnis ſuæ*: quo loco νοῦς eſt *cogitatio*, ut Rom. 1. 28. & 14. 5. Epheſ. 4. 17. 1 Tim. 6. 5. 2 Tim. 3. 8. Tit. 1. 15. Illud autem σαρκὸς *carnis* opponitur patefactioni Divinæ ut Matth. 16. 17. Quæ uſurpant nomina Angelorum, in Scripturis nuſquam poſita, (qualia multa ſunt in libro Enochi falſum nomen præferente) quæ munia ipſis attribuunt, quibus verbis quoque modo quemque alloqui, quid à quoque poſcere debeant, hæc non accepere à Deo aut ab ipſis Angelis, ut certi eſſe poſſint, ſed ex humanis commentis, quorum diſciplinâ ſibi placent, ſeque cæteris præferunt; unde Γνωστικῶν *Gnoſticorum* nomen. Sequitur, καὶ οὐ κρατῶν τὴν κεφαλὴν, ἐξ οὗ πᾶν τὸ σῶμα διὰ τῶν ἁφῶν καὶ συνδέσμων ἐπιχορηγούμενον καὶ συμβιβαζόμενον αὔξει τὴν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ, *& non tenent caput, ex quo corpus per nexus & conjunctiones ſubminiſtratum & conſtructum creſcit in augmentum Dei*: Non tenent ſe Chriſto, id eſt, eo non ſunt contenti apud Deum commendatore & purgationis noſtræ opifice, eum non ſufficere, qui tamen eſt caput & coagulum totius Eccleſiæ: Unde fit ut illi homines, alii aliis Angelis ſe velut mancipando, paulatim & ab Eccleſiâ, ſpecie majoris ſcientiæ, ſe ſubducant, & inter ſe dividantur, nimirum per gradus quoſdam devoluti ad illam εἰδωλολατρείαν, quam propter hoc κεκρυμμένην vocat Laodicena Synodus.

A Regibus quin ea peti poſſint, quæ humanæ ſunt opis, dubitandum non eſt. Neque vero flexo aut proſtrato corpore eos honorare illicitum eſt, ubi mos talis obtinet: Fecit id Nathan coram Davide 1 Reg. 1. 23. Scriptor Vitarum illuſtrium in Conone. *Ne-*

ceſſe

ceße est si in conspectu veneris venerari te Regem, quod προσκυνεῖν *illi vocant.* Græci sæpe pro eo dicunt προσπίπτειν. Livius de Legatis Carthaginiensium, *More adorantium* (*accepto credo ritu ex eâ regione ex quâ oriundi erant*) *procubuerunt.* A Phœnicibus intelligit vicinis Hebræorum, quorum morem Phœnissis Euripides sic expressit,

> Γονυπετεῖς ἕδρας προσπίτνω
> Σ' ἄναξ, τὸν οἴκοθεν νόμον σέβουσα,
> *Supplex Te, Rex, venerans genubus*
> *Patrio advolvor de more tuis.*

Josephus de Davide Saulem regem venerante, προσκυνεῖται αὐτὸν πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον, ὡς ἔθος, *veneratur eum pronus cadens, ut moris est.* At siquâ in gente is gestus tantum in re Divinâ usurpetur, jam eum coram Rege usurpare licitum non erit. Ob id Græci, quibus prosterni nisi in sacris mos non erat, eo more venerari Persarum Regem noluere, ut passim ex historiis discimus. Et Christianus apud Sozomenum Persarum Regem veneratus destitit postea, ubi id alioversum interpretando trahi videt. Etiam coram imaginibus Imperatorum procumbere non alienum à suâ religione arbitrati sunt Christiani: At postquam suis imaginibus falsorum Deorum imagines addi jusserat Julianus, prudentiores mala quævis potius toleranda duxere, quam ut ibi procumberent: Narrat Gregorius Nazianzenus. Tertullianus ad scapulam, *Colimus ergo Imperatorem sic quomodo & nobis licet, & ipsi expedit, ut hominem à Deo secundum, & quicquid est à Deo consecutum, & solo Deo minorem*: Idem adversus Gentes, *Temperans majestatem Cæsaris infra Deum: magis illum commendo Deo, cui soli subjicio; subjicio autem, cui non adæquo*: & mox. *Dicam plane Imperatorem dominum, sed quando non cogor ut dominum Dei vice dicam.*

Hoc præceptum, de quo hucusque egimus, & Philo & eum secuti Christiani vocant, τὸ περὶ μοναρχίας, *de unius imperio*; aut etiam καθαίρεσιν τῆς πολυθεΐας, *destructionem multitudinis Deorum*: Hanc tollere præcipuum Legis propositum esse ait Maimonides, non Dei certe, sed hominum causâ ut explicet Philo, quorum fælicitas in eo sita est, ut ab sensibilibus ad illud insensibile, à rebus aut caducis, aut quæ initium habuere, ad illud æternum deducantur. Simul ad fœderandum inter se populum nihil utilius: φίλτρον ἀνυσιμώτατον καὶ δεσμὸς ἄλυτος εὐνοίας ἑρωτικῆς, ἡ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ τιμὴ, *amatorium vehementissimum & vinculum insolubile benevolentiæ atque amoris, cultus unius Dei*, ait ille l. 1. de Monarchiâ. Et de fortitudine, Αἴτιον τῆς ὁμονοίας τὸ ἀνωτάτω καὶ μέγιστον, ἡ περὶ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ δόξα, ἀφ᾽ ἧς οἷα πηγῆς ἑνωτικὴ καὶ ἀδιάλυτος φιλία κέχρηνται πρὸς ἀλλήλους, *Causa concordiæ & summa & maxima, de uno Deo persuasio, à quo velut fonte procedit amicitia firma & insolubilis hominibus inter se.*

Præceptum

Præceptum secundum.

TEXTUS HEBRÆUS.

לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל
ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ׃ לא
תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יהוה אלהיך אל
קנא פקד עון אבת על בנים על שלשים ועל רבעים
לשנאי׃ ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי׃

Versio LXX. Intt.

4. ΟΥ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον, οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, καὶ ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω, καὶ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς.

5. Οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς, οὐδὲ μὴ λατρεύσεις αὐτοῖς· ἐγὼ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, Θεὸς ζηλωτὴς, ἀποδιδοὺς ἁμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα, ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς τοῖς μισοῦσί με.

6. Καὶ ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας τοῖς ἀγαπῶσί με, καὶ τοῖς φυλάσσουσι τὰ προστάγματά μου.

Versio Vulgata.

4. NON facies tibi sculptile, neque omnem similitudinem, quæ est in cœlo desuper, & quæ in terrâ deorsum, nec eorum, quæ sunt in aquis sub terrâ.

5. Non adorabis ea neque coles: Ego sum Dominus Deus tuus fortis, zelotes, visitans iniquitatem patrum in filios, in tertiam & quartam generationem eorum qui oderunt me.

6. Et faciens miserecordiam in millia his qui diligunt me, & custodiunt præcepta mea.

Adnotationes ad Præceptum secundum.

4. ΟΥ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, καὶ ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω, καὶ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς, *Non facies tibi sculptile, neque omnem similitudinem, quæ est in cœlo desuper, & quæ in terrâ deorsum, nec eorum, quæ sunt in aquis sub terrâ*] Pro εἴδωλον alii Græci interpretes habent γλυπτὸν, & hi ipsi Deut. 5. In Hebræo פסל, origo est פסל, quod Græci vertunt, λαξεύειν, πελεκίζειν, γλύφειν. Ipsum nomen quod hic apparet sæpe γλυπτὸν aut γλύμμα, alibi

εἴδωλον,

εἴδωλον, ἄγαλμα, εἰκόνα. Censent autem Hebræi significari ea quæ eminentibus figuris expressa sunt. Quod autem sequitur, οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, *neque omnem similitudinem*, videri posset novum esse præceptum, & ita acceptum ab Hebræis Alexandrinis, aut à Philone, qui libro De legatione dicit, μὴ ἄγαλμα, μὴ ξόανον, μὴ γραφὴν, *Non effigiem, non simulacrum, non picturam*: & in libro De legatione, γραφικὴ καὶ πλαστικὴ βλαβεραὶ δημιουργοί· *Pictura & fictura noxiæ artifices*: ὁ Μωυσῆς τὰς δοκίμους καὶ γλαφυρὰς τέχνας ζωγραφίαν τε καὶ ἀνδριαντοποιίαν ἐκ τῆς καθ' αὐτὸν πολιτείας ἐξήλασε, *Moses illas speciosas & magni pretii artes statuariam & picturam ex suâ republicâ exclusit*. Sed cum ו, quod Græci per οὐδὲ hic transferunt, absit in Deuteronomio, in Chaldæâ vero interpretatione etiam hoc loco; eo ivit consensus Hebræorum, ut ו hic non novum præceptum inchoet, sed explicationis causâ sit additum, ut intelligatur, non omnia sculptilia prohiberi, ut vitem auream, quæ in templo fuit, sed quæ similitudinem animantis alicujus referrent.

Primi homines iis, quos pro Diis habebant, monumenta excitabant, Arborem, Stipitem, Saxum. Venerem & Bacchum in quadrato lapide cultos docent Pausanias, Clemens Alexandrinus, Maximus Tyrius. De columnarum ac stipitum usu ad cultum, testimonia sunt ex Philone Byblio apud Eusebium: cum nulla natura ad Deum propius Homine accedere crederetur, cæpere, qui putabantur Dii, fingi humanâ effigie, quæ βρέτας dicta, & δείκελον, ut notat Clemens Alexandrinus lib. contra Nationes, & ex eo Arnobius, quibuscum in hâc re consentit Maximus Tyrius in eâ, quæ de Imaginibus est, dissertatione. At Ægyptiis placuere animantium figuræ,

Omnigenûmque Deûm monstra & latrator Anubis,

nimirum, ut ante diximus, ob siderum similem figura-

figurationem, aut naturam ſideri congruentem, aut utilitatem eximiam. Εἴδωλον Græcis ſcriptoribus ſæpe φάσμα & oſtentum aliquod ſignificat: ſed hoc ſignificatu in libris ſacris non ſumitur, ſed idem eſt, ut modo diximus, εἴδωλον, γλυπτὸν, εἰκών. Hieronymus Iſa. 14. פסל vertit *idolum*, deinde *ſculptile*, deinde *imaginem*; rurſus *idolum*, 2 Paral. 33. 19, 22. ut & Deut. 12. 3. alibi *ſimulacrum*. Sic Vitulus ille in Horeb factus εἴδωλον Lucæ Act. 7. 41. Qui id venerati ſunt Paulo εἰδωλολάτραι, 1 Cor. 10. 7. Reſpondetque plane Græca vox εἰδωλολατρεία Hebrææ עבודה זרה, quo ſignificatur cultus à lege alienus: non quod εἴδωλον per ſe mali aliquid ſignificet, ut quidam exiſtimant, ſed quod poſt Legem nullum erat piorum & ſuperſtitioſorum evidentius diſcrimen, quam quod hi omnes imagines ſculptas haberent, illi non haberent. Itaque non vox voci reddita eſt, ſed ſenſus perſpicue ſatis expreſſus.

Neque vero imagines tantum faciebant οἱ πολύθεοι *multorum Deorum cultores* Diis ſuis, ſed & magico ritu exiſtimabant ſpiritum quendam ætherium in eas deduci imagines: ut in Dialogo Triſmegiſti, quiſquis tandem Ille eſt, qui id ſibi nomen impoſuit, cum Aſclepio, & apud Moſem Maimoniden multis locis Ductoris dubitantium, & hoc loco apud Abeneſdram videre eſt. Non male de illis Tertullianus lib. De Idololatriâ. *Rapere ad ſe dæmonia & omnem ſpiritum immundum per conſecrationis obligamentum.* Idem lib. De ſpectaculis, *dæmones* ait *operari in ſimulacris.* Minutius Felix, *Iſti impuri ſpiritus ſub ſtatuis & imaginibus conſecratis deliteſcunt.* Cyprianus De Idolorum vanitate, *Hi ergo ſpiritus ſub ſtatuis atque imaginibus conſecratis deliteſcunt, hi afflatu ſuo vatum pectora aſpirant.* Tales fuiſſe imagines, quæ in Jacobi hiſtoriâ תרפים vocantur, cenſent Abeneſdras, Moſes Maimonides,

&

& Kimchius; quanquam vox ipsa videatur esse media, & interdum pro Cherubinis sumi, ut Jud. 17. 5. & Oseæ 3. 4. Vide mira quæ de imaginibus à Thammurso convocatis scribit idem ille Moses dicti libri parte 3. c. 29. Nec dubitant tradere imagines quasdam locutas: Qualium quoque meminit ille Trismegistus. Talem iconculam, si non habuit, habere credi voluit Nero, cujus monitione dicebat se futura prænoscere, ut ex Suetonio discimus. Sic Memnonis statua in Ægypto sonora. Locuta Simulacra Junonis Monetæ, Fortunæ Muliebris, Silvani, in historiis & apud Valerium Maximum legimus: meminit talium & scriptor Responsionum ad Orthodoxos. Et Moses Maimonides parte 3. c. 29. Ductoris dubitantium duos sibi libros lectos ait de Imaginibus loquentibus. Et huc pertinet, ni fallor, locus Zach. 10. 2. Ob hanc opinionem inclusi spiritûs divini, Labani illa, quæ modo nominavimus תרפים, vocantur אלהים *Dii Labanis*. *Dii gentium* dicuntur esse *aurum & argentum*: & passim apud Græcos Latinosque scriptores ipsa simulacra *Dii* dicuntur. Arnobius lib. 6. *Quinimo Deos esse sigillaria ipsa censetis, nec præter hæc quicquam vim creditis habere Divinam*: quod mox explicat, *In simulacris præsto sunt atque habitant Dii suis*. Hinc ejusdem crediti numinis imagines aliæ aliis prælatæ, ut Ephesia Dianæ aliis simulacris, & alia ejusmodi. Hæc opinio quia apud Orientis populos late jam invaluerat, eâque pravi dæmones ad fallendos homines abutebantur, Deus edicto hoc suo omnia sculpta animalis alicujus formam habentia inhibuit. Facilius enim spiritûs capacia illa simulacra videbantur ob recessus abditos.

Notandum etiam non tantum Hebræis vetitum eis venerationem exhibere verbis sequentibus, sed ne facere quidem ulla simulacra permitti Deut. 4. 16.

insuper

insuper aboleri jubentur Exod. 34. 13. Num. 33. 52. Deut. 7. 5. Cum Pilatus clypeos in Templo fixisset, Judæi non quievere, donec tollerentur, quia in iis erant προτομαὶ *vultus* Cæsarum. Et trophæa Herodes cum statuisset, non prius iram populi effugit, quam iis nudatis ostendit nullas ibi latere effigies. Aquila etiam aurea supra portam Templi ab Herode posita, tanquam legi repugnans, dejecta est; ut narrat Josephus lib. 17. Neque vero in Templo tantum, quod Tacito ac Dioni notatum, sed quovis alio in loco habere sculptas animantium imagines Judæis interdictum. Vide, si libet, Mosem de Kotzi in libro De præceptis jubentibus, & negantibus, & Josephum Belli Judaici, l. 2.

Contra hanc legem, quamdiu mansit Legis sanctitas, venire nemini licuit, nisi Deo ipsi Legis conditori, qui sibi ipsi exceptionis potestatem non ademerat. Is suo jure in Templi ipso penetrali locari jussit Cherubinos, alatas humano effigies vultu, eo in loco quo solus Pontifex Maximus semel anno intrabat, gnarus non inesse illis Divini aliquid, sed significari aut, ut Philo censet, celerrimas Dei actiones in benefaciendo bonis, & in puniendo malos, aut quod Angelorum ad quæcunque vellet paratissimo ministerio Deus uteretur, ut Moses Maimonides, aliique censent. Talis exceptio fuit etiam cum Serpentis imaginem Deus jussit erigi. *Extraordinario præcepto Serpentis similitudinem induxit*, ait Tertullianus De Idololatriâ. Quod vero labro æneo Boves & Leones adjecit Salomo, id aut Deo fecit præcipiente, aut si Dei veniam non habuit, initium fuit & gradus quidam ad alia quæ peccavit postea; quæ posterior magis placet Josepho & aliis Hebræis sententia.

Animantium sculptas imagines cum dixi vetitas, etiam Sidera comprehendo, quia motum suum ha-

 bent.

bent. Non enim orbes, ſed in cœlo liquido moveri ſidera, vetuſtiſſima Hebræorum ſententia eſt, ut nos docet Gemara ad initium Geneſeos. Figurâ autem ſiderum aut formam exprimebant ſingularem ſtellæ, Solis puta, Lunæ, Saturni, Luciferi, Jovis, (vide Act. 7. 43.) aut corpus è pluribus ſtellis conformatum redactumque ab hominibus in ſpeciem Hominis, Feræ, Serpentis, aliuſve animantis. Apparet eſſe hæc de ſculptis deque animantium figuris interdicta ex eorum genere, quæ naturâ ſuâ illicita non ſunt, ſed quæ ad mali alicujus cautionem prohibentur. At talia eſſe pleraque in Moſis lege, per ſe ἀδιάφορα, ſed oppoſita directe inſtitutis Ægyptiorum, Phœnicum, Arabum, quo longius ἀπὸ τῆς πολυθεΐας arcerentur Hebræi, notavit prudenter Maimonides.

Præter autem cautionem quam dixi, eſt & alius egregius uſus imaginum interdicti, ut eo ipſo moneantur homines Deum eſſe à viſu ſenſibuſque noſtris remotiſſimum. *Effugit oculos; cogitatione viſendus eſt*, ait Seneca Nat. quæſt. l. 8. c. 30. Quâ de cauſâ & Antiphanes philoſophus dicebat de Deo. ὀφθαλμοῖς οὐχ ὁρᾶται, οὐδενὶ ἔοικε· διόπερ αὐτὸν ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκόνος οὐ δύναται, *Oculis non aſpicitur, nemini ſimilis eſt; unde nemo eum ex effigie poteſt cognoſcere*. Hæc cauſa legis hujus & à Philone traditur ſæpe, ut cum dicit lib. De Legatione, τὸν ἀόρατον εἰκονογραφεῖν ἢ διαπλάττειν οὐχ ὅσιον, *Eum qui inaſpicuus eſt in ſimulacro aut fictili opere oſtendere nefas*; & ab extraneis ſcriptoribus non eſt præterita. Diodorus Siculus de Moſe, Ἄγαλμα οὐ κατεσκεύαζε, διὰ τὸ μὴ νομίζειν ἀνθρωπόμορφον εἶναι τὸν Θεόν. *Imaginem ſtatuit nullam, ideo quod non crederet Deum homini eſſe ſimilem*. Strabo de eodem, Ἔφη γὰρ ἐκεῖνος καὶ ἐδίδασκεν, ὡς οὐκ ὀρθῶς φρονοῖεν οἱ Αἰγύπτιοι θηρίοις εἰκάζοντες καὶ βοσκήμασι τὸ θεῖον· οὐδ᾽ οἱ Λίβυες· οὐκ εὖ δὲ οὐδ᾽ οἱ Ἕλληνες ἀνθρωπομόρφους τυποῦντες, *Dixit enim ille docuitque*

non

non recte facere Ægyptios, qui feris aut pecudibus aſſimularent Deum; ut & Libyas; ſed nec Græcos recte, qui eos facerent hominibus ſimiles, & quæ ſequuntur. Tacitus, *Judæi mente ſolâ unumque numen intelligunt: profanos qui Deûm imagines mortalibus materiis in ſpeciem hominum effingunt.* Dion. lib. 36. οὐδ' ἄγαλμα οὐδὲν ἐν αὐτοῖς ποτε Ἱεροσολύμοις ἔσχον· ἄῤῥητον δὲ καὶ ἀειδῆ αὐτὸν νομίζοντες εἶναι. *Nullam effigiem in Hieroſolymis habuere, quod Deum crederent ut ineffabilem ita inaſpicuum*, &c. Eandem cauſam cur Numa ſimulacra de templis ſuſtulerit reddunt Halicarnaſſenſis & Plutarchus, cujus quidem eâ de re hæc verba ſunt, ὡς οὔτε ὅσιον ἀφομοιοῦσθαι τὰ βελτίονα τοῖς χείροσιν, οὔτε ἐφάπτεσθαι Θεοῦ δυνατὸν ἄλλως ἢ νοήσει, *quod non ſanctum ratus aſſimulare meliora pejoribus, neque ad Deum accedi aliter poſſe quam cogitatu.* Varro ſcriptum reliquerat Romanos pluſquàm annos CLXX. deos ſine ſimulacro coluiſſe, addens, quod ſi adhuc manſiſſet, caſtius dii obſervarentur, teſtem etiam proferens ſententiæ ſuæ gentem Judæam, atque ita eum locum concludens, ut diceret, qui prima ſimulacra deorum populis poſuerunt, eos civitatibus ſuis & metum demſiſſe & errorem addidiſſe. Uſum hunc quem indicavimus præcepti hujus non imprudenter animadvertit Auguſtinus De moribus Eccleſ. Cath. *Tali etiam amore plerumque decipitur, ut aut nihil putet eſſe niſi corpus, aut etiamſi auctoritate commotus fateatur aliquid eſſe incorporeum, de illo tamen niſi per imagines corporeas cogitare non poſſit, & tale aliquid eſſe credere, quale fallax corporis ſenſus infligit. Ad hoc etiam valet quod præcipitur cavendum eſſe à ſimulacris.* Suppar eſt illud ejuſdem Epiſt. 49. *Et Idola quidem omnia ſenſu carere quis dubitet? Veruntamen cum his locantur ſedibus ut à precantibus atque immolantibus attendantur, ipſâ ſimilitudine animatorum membrorum atque ſenſuum, quamvis inſenſata atque exanima, afficiunt infirmos*

animos, ut vivere ac spirare videantur, accedente præsertim convocatione multitudinis. mox, *Cum eis velut præsentibus preces allegant, victimas immolant, vota persolvunt, sic afficiuntur, ut ea sensu carentia putare non audeant.* Ipse Deus, quo longius Judæos ab imaginum sculptarum usu retraheret, ait ab eis, qui eas venerabantur, se assimulari homini, vitulo, aliisque animantibus, aut etiam materiæ unde effigies fingerentur. Vide Esa. 40. 18. & 46. 5, 6. Act. 17. 29. Rom. 1. 23. Justinum Apolog. 2. unde non abit Heracliti illud, Ὅμοια, ὡς εἴτις τοῖς δόμοις λεσχηνεύοιτο, ποιέουσιν οἱ προσιόντες, ὡς θεοῖς, τοῖς ἀψύχοις, *Qui ad res ratione carentes quasi ad Deos accedunt, paria faciunt ac si domos alloquerentur.* Exemplum figuræ cœlestis est astrum Veneris; item aves, Vultur, Accipiter: terrestris, Vitulus, Ichneumon, Ovis, Canis: Aquaticæ, Dagon, Phagrus, Mæotes, Oxyrynthus; de quibus vide Clementem Alexandrinum Oratione ad Gentes. Philo lib. De legatione sic loquitur de Ægyptiis, οἱ κύνας, λύκους, καὶ λέοντας, καὶ κροκοδείλους, καὶ ἄλλα πλείονα θηρία, καὶ ἔνυδρα, καὶ χερσαῖα, καὶ πτηνὰ θεοπλαστοῦντες, *Qui canes, lupos, leones, crocodilos aliasque feras, & terrestria, aquatica, volucria animantium Deos faciunt.*

Dicuntur autem Hebræis aquæ esse ὑποκάτω τῆς γῆς, *sub terrâ*, quia cum naturâ suâ aquæ leviores sint terrâ, & vi materiæ debuissent supernatare terris, Deus in usum animantium hominisque maxime, ita excavavit alveos mari, circumposuitque montes, & rupes & littora eminentia, ut aquæ iis continerentur, ac sic unum cum terrâ globum facerent: Quod notatum Judæ Levitæ ad Psalm. 106. 6. sed & ante eum Straboni: estque id indicium veteris sapientiæ non spernendum.

Quid ergo dicemus de Picturis aut formis incisis animantium, vetitæ sint necne? Hoc certe loco, ut jam

jam ex Deuteronomio & Chaldæo interprete ostendimus, credam de iis non agi. Nec omnes picturas fuisse vetitas argumento sint Vexilla Hebræorum præferentia Hominem, Taurum, Leonem, Aquilam. Sunt tamen quædam vetitæ, sed aliis locis; nimirum omnes illæ quibus idololatræ ad cultum suum utebantur, Lev. 24. 1. & Num. 33. 52. in Hebræo. Quibus accensendas putem illas figuras incisas per quas adhibitis etiam verbis magicis arceri hostes, Scorpiones, Leones, Serpentes credebantur, quarum meminit Maimonides parte 3. c. 37. Ductoris dubitantium: quam opinionem secuti Græci dixere opera talia πεπλεσμένα aut τελέσματα, ut Scriptor Responsionum ad Orthodoxos inter opera Justini: unde Arabum corrupta vox *Talisman*: alii στοιχεῖα dixere, aut στοιχειώσεις, ut Tatianus. Multa eorum mentio in historiâ Constantinopolitanâ. Vide & quæ de iis habet Scaliger in Posthumis ex Cosmographo Arabe. Ut ad Christianos veniam, illi nec aliis Hebræorum legibus τ̃ ἐν θέσει obligatos se credidere, nec illâ de non habendis formis sculptilibus animantium. Nam & Imperatorum & Virorum eruditorum tales imagines passim exstitere. Incisis vero aut pictis figuris, ut quæ nec Hebræis sine discrimine interdictæ erant, usi sunt etiam liberius, ut nos docet memorata Tertulliano figura Pastoris in calice. Imo ne Christi quidem figurâ abstentum, postquam Imperatores Christiani fuere,

Christus purpureum gemmanti textus in auro
Signabat labarum, clypeorum insignia Christus
Scripserat, ardebat summis crux addita cristis.

ait Prudentus lib. 1. contra Symmachum: qui & in monumentis Martyrum expressam eorum quæ pertulerant imaginem fuisse in passione Cassiani nos docet. In Ecclesias tamen diu nec picturas admissas ex

Eliberino

Eliberino Canone & decantato illo Epiphanii facto apparet. Imagines exſtantes ſerius etiam in Eccleſias admiſſæ, nec ſine multorum reniſu, non quaſi lege vetitæ, ſed quia errori anſam dare exiſtimabantur: quæ ratio, manente adhuc paganiſmo, non levis momenti erat.

5. *Οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς, non adorabis ea*] non ſatis habuit Deus Iſraelis populo conſulere adverſus pravas ejus ſeculi ſententias, & mores in id tempus quo victuri erant in ſocietate popularium, ſed in longum proſpiciens, adhibere cautiones voluit etiam illis Hebræorum, qui extra ſuum populum erant peregrinaturi. Namque ibi, cum impedire non poſſunt quo minus exſtarent ſculptæ animantium aut aſtrorum imagines, remedium aliud adhibendum eis fuit, ne pravæ opinionis ac inſtituti ad eos contagium perveniret: id autem melius fieri non potuit, quam ſi prohiberentur geſtus cum iis habere communes, quibus error ille nutriebatur.

Οὐ προσκυνήσεις in Hebræo eſt לא תשתחוה. Vox Hebræa שחה ſatis eſt generalis: neque vero animi actum deſignat, ſed corporis; ſive is fiat caput inclinando, ſive inclinando totum corpus, ſive curvandis genibus, ſive ſubſidendo in poplites, ſive, qui maximus eſt honos, procumbendo. Græci interpretes per *προσκυνεῖν* hanc vocem ſolent vertere, non ſine causâ. Nam ſicut apud Orientis populos veneratio oſtendebatur variis flectendi corporis formis, ita apud Græcos manum ad os admovendo, quod proprie eſt *προσκυνεῖν*, à *κύω*, & inde *κυνέω* quod eſt *oſculor*. Nec aliud ſignificat Latinum *adorare*, non ab *orare*, i. *precari*, factum, ut imperiti homines exiſtimant, ſed ab eo quod *manus admoveatur ori*. In Gloſſis, *adorat*, *προσκυνεῖ*. Alibi, *προσκύνησις*, *adoratio*, *adveneratio*. *Manum ori admovere* dixerunt Plinius, Tertul-

Tertullianus, Apuleius, φιλῆσαι δεξιὰν, *manum osculari*, Lucianus περὶ θυσιῶν. Idem περὶ ὀρχήσεως libro, κύσας χεῖρα, *manum osculans*. Idem in Demosthenis encomio aperte quod dixerat *osculari manum*, mox dixit προσκυνεῖν. Eustathius ad 5. Od. προσκυνεῖν παρὰ τὸ κύειν, ὅ ἐστι φιλεῖν, *ab osculando*. Quod in epigrammate veteri est,

Ingressus scenam populum saltator adorat,

idem est apud Phœdrum, *jactat basia tibicen*. Mos hic venerationis quàm sit antiquus ex Jobo apparet 31. 26. Sed quod in plerisque vocibus evenit, ut non maneant in sensu originis suæ, quinimo ut adoptivus sensus prævaleat, idem huic Græcæ voci προσκυνεῖν accidit: cœpit enim usurpari de quovis gestu reverentiam quandam testante. Itaque id quod προσκυνεῖν *adorare* dixit Matthæi interpres 8. 2. idem est πεσεῖν ἐπὶ τὸ πρόσωπον, *procidere in faciem*, Lucæ 5. 12. Sic quod apud eundem Matthæi interpretem est προσκυνεῖν *adorare*, 9. 18. id Marcus dixit, πίπτειν πρὸς τοὺς πόδας, *procidere ad pedes*, 5. 22. Interdum apertioris significatûs causâ alterum altero addito explicatur: ut πεσόντες προσεκύνησαν, *procidentes adoraverunt*, Matth. 2. 11. ἐὰν πεσὼν προσκυνήσῃς μοι, *si cadens adoraveris me*, Matth. 4. 9. πεσὼν ἐπὶ τοὺς πόδας προσεκύνησεν, *procidens ad pedes ejus adoravit*, Act. 10. 25. πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον προσκυνήσει τῷ Θεῷ, *cadens in faciem adorabit Deum*, 1 Cor. 14. 25. Chrysostomus ad Ephes. 5. προσκυνεῖν exponit per κάμπτειν ἑαυτὸν *se flectere*. Sic in historiâ honorati ab Jacobo Esavi, ubi est in Hebræo וישתחו, Josephus & Græci ponunt προσεκύνησε. Idemque faciunt in historiâ umbræ Samuelis, quam honore afficiebat Saul. Atque inde factum, rê externâ ad internam relatâ, ut interdum sed rarius animi actum ea vox significaret, ut voces θυσία *sacrificium*, προσφορὰ *oblatio*, aliæque similes. Vide Joh. Evang. 4. 23.

Hoc vero loco haud dubie ſignificatur omnis actus quo honos habitus demonſtrari ſolet. Sicut enim alibi vetantur Hebræi nomina uſurpare Deorum falſorum, Exod. 23. 13. ita enim imaginibus ullum ſignum honoris, quocunque tandem animo id fieret, exhibere prohibentur, ut notat Moſes de Cotzi præcepto vetante 19. quæ omnes ſunt προφυλακαὶ *cautiones* contra τὴν πολυθεΐαν *Deorum multitudinem.* Idem autem valent hæ locutiones *imagini ſe flectere*, aut *flectere ſe coram imagine.* Itaque quod Matth. 4. 9. eſt προσκυνήσῃς μοι, *adoraveris me*, id Lucas dixit 4. 7. προσκυνήσῃς ἐνώπιόν μου, *adoraveris coram me.* Sic quod per dativum exprimitur Jer. 22. 9. id per לפני *coram* enuntiatur 2 Par. 25. 14. & per על, quod idem valet, Lev. 26. 1. Et quod in dativo eſt 1 Reg. 19. 18. & Rom. 11. 4. id Latina interpretatio explicat per præpoſitionem *coram.*

Cæterum hoc præcepto de non flectendo apud imagines corpore, cum conſtituti ſit juris, alienigenas quantumvis pios, ut Nahamanem, negant obligatos fuiſſe Hebræi. Neque vero indiſtincte ſe eo obligari credidere Chriſtiani veteres, ſed tantum quatenus in teſtimonio habiti honoris apud imaginem inerat falſi numinis veneratio, quæ per ſe & omni modo mala eſt: quod intelligi poteſt ex loco Jobi modo nobis indicato, ex loco Act. 10. 25. ex eâ hiſtoriâ quam de Nazianzeno modo prompſimus. In precationum vero locis an rectum eſſet in honorem aut Chriſti aut Sanctorum coram eorum imaginibus flectere corpora, quod σχετικὴν προσκύνησιν, i. *ſignum amoris & reverentiæ erga viros ſanctimoniâ eminentes*, Græci vocant, diſputatum diu, nec ſine ſeditionibus in Oriente. Germaniæ & Galliæ diu viſum id malo, aut mali ſpecie non carere, ut ex Francofurtenſi, & Pariſienſi Synodis, quæ Caroli magni li-

berorumque ejus temporibus habitæ sunt, apparet. Notandum tamen, in illis Synodis tractatos inclementius Græcos, quod Occidentales Episcopi sententiam Græcorum expressam in Nicænâ Synodo secundâ in duriorem partem, quam ipsa per se erat, interpretarentur, decepti scilicet Actis Nicænæ illius Synodi in Latinum sermonem adeo non fideliter versis, ut interdum sensum Græco contrarium exhiberent, quod cum alibi observari potest, tum vel maxime in iis quæ de imaginibus dixerat Constantinus Constantiæ Cypri Episcopus. Nam Græca sic habent Actione Synodi tertiâ, Κωνσταντῖνος ὁ ὁσιώτατος ἐπίσκοπος Κωνσταντείας τῆς Κύπρου εἶπεν· ἐν μηδεμίᾳ παραλλάττοντα καὶ τὰ νῦν ἀναγνωσθέντα γράμματα τὰ ἐκ τῆς ἀνατολῆς πεμφθέντα πρὸς Ταράσιον τὸν ἁγιώτατον ἀρχιεπίσκοπον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην οὗ ὑπ᾽ αὐτοῦ προσομολογηθέντος ὅρου τῆς πίστεως εὑρὼν, κἀγὼ ἀνάξιος τούτοις συντίθημι, καὶ ὁμόφρων γίνομαι, δεχόμενος καὶ ἀσπαζόμενος τιμητικῶς τὰς ἁγίας καὶ σεπτὰς εἰκόνας. Καὶ τὴν κατὰ λατρείαν προσκύνησιν μόνῃ τῇ ὑπερουσίῳ καὶ ζωαρχικῇ Τριάδι ἀναπέμπω. Καὶ τοὺς μὴ οὕτω φρονοῦντας μήτε δοξάζοντας τῆς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας ἐκχωρίζω, καὶ τῷ ἀναθέματι ὑποβάλλω, καὶ τῇ μερίδι τῶν ἀρνουμένων τὴν ἔνσαρκον καὶ σωματικὴν οἰκονομίαν Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν παραπέμπω, *Constantinus sanctissimus Episcopus Constantiæ Cypri urbis dixit; cum ea scripta quæ ex Oriente missa sunt ad Tarasium sanctissimum Archiepiscopum & universalem Patriarcham, & modo sunt lecta, videam nihil differre à formulâ fidei quam ille antehac professus est, ego quoque indignus eisdem consentio & concors sum, suscipiens & cum honore amplectens sanctas & venerabiles imagines: Adorationem vero Latriæ soli supersubstantiali ac vivificæ Trinitati defero. Quique non sic sentiunt ac docent ab Ecclesiâ Catholicâ excludo & anathemati subjicio, & parti eorum qui negant Christi veri Dei nostri in carne & corporalem ad-*

ventum accenseo. Ea autem sensu plane inverso sic recitantur in Capitulari Caroli Magni Imp. de non adorandis imaginibus, l. 3. c. 17. *Quam præcipitanter &, ut ita dixerim, insipienter Constantinus Constantiæ Cypri Episcopus, cæteris consentientibus, se suscepturum & amplexurum honorabiliter imagines dixerit, & servitium adorationis quod consubstantiali & vivificatrici Trinitati debetur iis se redditurum garrierit, non est plurimum nostrâ disputatione discutiendum: quoniam omnibus qui hoc vel legunt vel audiunt liquido patet, illum non modici erroris voraginibus immersum, quippe qui servitium soli debitum Creatori exhibere se fatetur creaturis, &, dum cupit favere picturis, reluctatur cunctis sacris Scripturis. Quis ergo unquam sani capitis talem absurditatem vel dixerit, vel dicenti consenserit, ut in tanto honore habeatur picturarum varietas, quanto sancta vivificatrix & omnium creatrix Trinitas, & tale impendatur servitium picturæ, quale exhibetur Domino totius creaturæ? aut quis illum talia nauseantem potius quam loquentem pateretur? quoniam quidem perversum est ut quibuslibet rebus insensatis tale impendatur servitium adorationis, quale Deo Omnipotenti, cui non est similis, cui per Solomonem dicitur,* Domine, non est tibi similis, in cœlo sursum, nec in terrâ deorsum; *Cum quâ ergo fronte, ut de cæteris taceam, hoc unum comma Divinæ legis audit,* Dominum Deum tuum adorabis, & illi soli servies, *qui hoc spreto non solum creaturis servit, sed earum servitium servitio Dei æquiparare contendit? Stet namque Episcopus in Ecclesiâ, & legat,* Dominum Deum tuum adorabis, & illi soli servies, *& mox ut in conventu sederit dicat, suscipio & amplector honorabiliter sanctas & venerandas imagines, & illis servituum adorationis quod consubstantiali & vivificatrici Trinitati debetur impendo.* Periculum non omnino abesse jam suo tempore notavit Augustinus, ubi de Christianis loquens ait, *novi*

multos

multos esse sepulcrorum & picturarum adoratores. Hodie Græci picturas, quod in iis minus periculi esse existiment, simulacris sculptis præferunt, ut & Abyssini: Armenii utroque abstinere solebant.

Οὐδὲ μὴ λατρεύσῃς αὐτοῖς, *neque coles*] Si honorem qui hominibus eminentibus præstari solebat, nullo modo, non jam dicam imaginibus, sed apud imagines exhiberi hâc lege non permiserat Deus; multo magis vetandum censuit apud imagines ea fieri, quæ mos gentium propria fecerat Divini numinis veri, aut crediti talis, honori.

עבר, quod hic est in Hebræo, vox quidem est generalis, quæ quoties enuntiatur, πρός τι, *cum relatione ad aliquid*, verti à Græcis solet non minus per δουλεύειν quam per λατρεύειν, interdum & per λειτουργεῖν. Sed quia ubi de rebus Divinis sermo est, frequentius iidem interpretes usurpant verbum λατρεύειν, unde illud natum est discrimen quod Latini Christiani magis quam Græci usurpant. Alioqui, si proprietas spectetur, non plus est in voce λατρεύειν quam in voce δουλεύειν, ut apparet expensis locis, Psal. 2. 11. 1 Thess. 1. 9. in quibus locus est δουλεύειν servire, quod Heb. 9. 1, 6, 9, 14. est λατρεύειν. At vero ubi de rebus Divinis, sive veris, sive ita putatis, agitur, עבר apud Hebræos, & inde deductum nomen עבודה, solet significare illa quæ proprie receptissimo more per Orientem, qui & per Græciam atque inde latius manavit, in Divini numinis veri aut crediti honore usurpari solebant, id est, sacrificia, libamina, suffitus. De suffitu vide 2 Reg. 18. 4. Hæc enim sunt quæ quoties non in veri Dei cultum adhibentur Hebræi vocant עבודה זרה, quod, ut ante diximus, εἰδωλολατρείαν vertunt Judæi Græce loquentes, & eos secuti tum Apostoli tum Apostolici Viri, ob eam quam modo indicavimus causam. Est

autem in Apostolico sensu idololatria, ut cum Tertulliano loquar, *quicquid ultra humani honoris modum ad instar Divinæ sublimitatis attollitur.* Ideo autem & ritus de quibus locuti jam sumus, & flectio omnis apud imagines prohibentur Hebræis, quia præceptum de confringendis imaginibus in terris, quæ ditionis ipsorum non erant, locum non habebat, ut Hebræorum Doctores recte explicant. Videri potest Moses de Cotzi Præcepto jubente 14. quicum convenit illud Concilii Eliberini 1. Canone 60. *Si quis idola fregerit, & ibidem fuerit occisus, quatenus in Evangelio scriptum non est, neque invenitur sub Apostolis unquam factum, placuit in numero eum non recipi martyrum.* Chrysost. circa finem cap. 6. prioris ad Corinthios de tribus adolescentibus in Danielis historiâ memoratis loquens, ὅτι κατέσπαψαν τὴν εἰκόνα· τὸν γὰρ ἀνδρεῖον τοιοῦτον εἶναι χρὴ σώφρονα καὶ ἐπιεικῆ καὶ μάλιστα ἐν τοῖς κινδύνοις, *neque destruxerunt imaginem. Virum enim talem qui vere sit fortis decet esse & modestum & lenem, præsertim in periculis.* Augustinus locum Deut. 7. 5. explicans, *Cum acceperitis*, inquit, *potestatem, hæc facite. Ubi non est nobis data potestas, non facimus. Ubi data est, non prætermittimus. Multi pagani habent abominationes istas in fundis suis: nunquid accedimus & confringimus? Prius enim ut idola in eorum cordibus confringamus. Quando & Christiani facti sunt ipsi, aut invitant nos ad tam bonum opus, aut præveniunt nos.* Idem sensit Africana Synodus sub Honorio & juniore Theodosio, quæ Imperatores orat ut Idolorum per Africam reliquiæ tollantur.

Ἐγὼ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, Θεὸς ζηλωτὴς, *ego enim sum Dominus Deus tuus fortis, zelotes,*] Hæc clausula non ad secundum tantum præceptum sed & ad primum pertinet, & quidem principaliter; ad secundum quatenus primo inservit. Illud Κύριος hic, ut plerum-

plerumque est pro Hebræ יהוה. Θεός σου est pro אלהיך, i. qui in te summum jus imperiumque habeo. Alterum Θεὸς est pro אל, quod validum, fortem, potentem significat; apposite, quia vindictæ sequitur mentio. קנא ζηλωτὴς proprie est æmuli impatiens, ut apparet in lege de marito Zelotypo, Num. 5.

Ἀποδιδοὺς ἁμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα, *visitans iniquitatem patrum in filios,*] Pro ἀποδιδοὺς in Hebræo est פקד. quod sensu vindicandi solet accipi, & ob id sæpissime verti Græce per ἐκδικεῖν. Non autem de omnibus peccatis hic agitur, sed de peccato quod admittitur circa falsa numina: id enim & præcedentia & sequentia ostendunt. Hoc ergo peccatum, ut contra suam commissum Majestatem, Deus non in ipsis tantum qui admisere vindicat, sed & in posteris, nempe tradendo illos in miseram servitutem; quod ipse jure dominii, quod in omnes homines habet, facere sine ullâ injustitiâ potest. Interpretationis hujus auctoritatem nobis præstat locus Lev. 26. 39. ubi futurum dicitur ut posteri in peccatis parentum tabescant in terrâ hostili. Vide exemplum Thren. 5. 6.

Ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς, *in tertiam & quartam generationem*] Ad abnepotes usque. Est autem proverbialis locutio. Etiam Plato εἰς τετάρτην γενεὰν διαβιβάζει τὴν τιμωρίαν· Sic dicunt Poetæ,

Καὶ παῖδες παίδων, καὶ τοί μετόπισθε γένωνται·

Et nati natorum, & qui nascentur ab illis.

Τοῖς μισοῦσί με, *eorum qui oderunt me*] Quia proprie malum quidem est etiam posterorum, sed pæna parentum. Chrysostomus Hom. 29. ad Gen. 9. οὐ λυποῦσα μᾶλλον ἑτέρα κόλασις ἢ τοὺς ἐξ ἑαυτῶν κακὰ πάσχοντας δι᾽ αὐτοὺς ὁρᾶν, *Nulla pœna plus adfert doloris quam si quis ex se natos sui causâ in malis esse videat.* Tertullianus, *Duritia populi ad talia remedia compulerat, ut*

vel

vel posteritati suæ prospicientes legi Divinæ obedirent. *Deum* autem *odisse* in sacris literis peculiariter illi dicuntur qui falsos Deos colunt; ita ut neget Maimonides alio sensu id loquendi genus reperiri.

6. Καὶ ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας, *& faciens misericordiam in millia*] עשה חסד est *benigne facere.* Non dixit *ad mille usque* sed *ad millia*, ostendens quanto sit in benefaciendo Deus quam in puniendo largior. Hoc est quod significant Hebræi cum aiunt Michaelem unâ alâ volare, Gabrielem duabus. Confer Ps. 103. 17. alterum ad vindictam scil. hunc autem ad misericordiam.

Τοῖς ἀγαπῶσί με, *his qui diligunt me*] In his qui me colunt, & ob id vocantur חסידים *pii.*

Καὶ τοῖς φυλάσσουσι τὰ προστάγματά μου, *& custodiunt præcepta mea*] Qui attenti sunt ad observanda omnia præcepta, sed illa præcipue quæ ad arcendas pravas superstitiones pertinent. Hi vocantur צדקים *justi.*

Præceptum

Præceptum tertium.

Textus Hebræus.

לא תשא את שם יהוה אלהיך לשוא כי לא ינקה יהוה
את אשר ישא את שמו לשוא׃

Versio LXX. Intt.	Versio Vulgata.
7. Οὐ λήψη τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ· οὐ γὰρ μὴ καθαρίσῃ Κύριος ὁ Θεός σου τὸν λαμβάνοντα τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ ματαίῳ.	7. NON assumes nomen Domini Dei tui in vanum, nec enim habebit insontem Dominus eum, qui assumpserit nomen Domini Dei sui frustra.

Adnotationes ad Præceptum tertium.

7. Οὐ λήψη τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου, *Non assumes nomen Domini Dei tui*] Heb. *Non feres*, nempe in ore tuo; quod idem est cum illo, *non sumes*, in os scilicet. Etiam hic pro Κυρίου est יהוה, non quod illud nomen specialiter & solum hic designetur, sed quod eo optime intelligi detur Dei tremenda majestas. Notandum obiter mutari hic locutionem. Nam usitata oratio fuisset *nomen meum*: sed frequens hoc Hebræis, ut pro pronomine ponant nomen. Vide similem transitionem Exod. 23. 18, 19. Talis & Gen. 2. 20. & 4. 3. & 19. 24. Exod. 24. 1, 2. Num. 10. 29. Psal. 82. 1. 1 Sam. 12. 1. Zach. 1. 16. Luc. 3. 19.

Ἐπὶ ματαίῳ, *in vanum*] Aquila non male εἰς εἰκῆ, Hebraice לשוא. Hanc vocem vertere Græci solent per μάταιον, ματαιότητι, μάτην, κενόν· sæpe etiam per vocem ψεύδους, ut Deut. 5. 20. Ezech. 12. 24. & 13. 6, 7, 8, 9, 23. Oseæ 10. 4. & 12. 11. Jonæ 2. 8. Zach. 10. 2. Et sane pro eodem solere sumi שוא, quod proprie sonat *vanum*, & שקר, quod proprie sonat

mendacium, ostendit præceptum nonum, ubi in Exodo est שקר, in Deuteronomio שוא, pro quo Græci utroque loco posuere μαρτυρίαν ψευδῆ. Philo in hujus loci explicatione, cum & ipse dixisset, μὴ λαμβάνειν ὄνομα Θεοῦ ἐπὶ ματαίῳ, *non sumendum nomen Dei in vanum*, explicat, μάρτυρα γὰρ καλεῖν ἐπὶ ψευδεῖ Θεὸν, ἀνοσιώτατον, *Deum enim testem advocare ad mendacium, res summe impia.* Nec aliter hic explicat Abenesdra. Sic Exodi 23.1. pro שוא, quod est in Hebræo, Hierosolymitanus interpres habet השקר, ubi Græci interpretes ponunt ἀκοὴν ματαίαν. Sic & in Psal. 12. 2. שוא ידברו, Græce μάταια ἐλάλησεν ἕκαστος, i. *mentiti sunt*: sequitur enim χείλη δόλια, *labia dolosa*. Zach. 10. 2. חלמות השוא *somnia falsa*, Græci vertunt ἐνύπνια ψευδῆ. Sic & Ps. 24. 4. in descriptione ejus, qui in montem Domini esset ascensurus, cum dixisset לא נשא לשוא נפשו, οὐκ ἔλαβεν ἐπὶ ματαίῳ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *qui non accepit in vano animam suam*, (respicitur formula jurisjurandi, *ita vivam*) id ipsum explicat hoc modo ולא נשבע למרמה, καὶ οὐκ ὤμοσεν ἐπὶ δόλῳ, *nec juravit in dolo proximo suo.* Hieronymus etiam Hebræum שוא sæpe vertit voce *mendacii*. Omnino sensum horum verborum compendio expressum habemus Matth. 5. 33. nec dubito quin Christus hæc ipsa legis verba usurpaverit, ubi Syrus posuit ܠܐ, ܬܕܓܠ ܒܡܘܡܬܟ. i. *non mentieris in jurejurando tuo.* Illud tantum notandum, non hic proprie agi de testimonio, quâ de re præceptum nonum sequetur, sed de juramento promissorio; quod ostendunt sequentia apud Matthæum, ἀποδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὅρκους σου, *reddes autem Domino juramenta tua*, desumpta ex Num. 30. 2. & illa Philonis, τί λέγεις, εἴποιμ' ἂν πρὸς τὸν ἐπίορκον, *quid dicas, dicam perjuro.* Proprie autem, ut Chrysippo notatum, ἐπιορκεῖν est *Irritum facere quod juraveris, non stare jurato.* Ostendit Philo gravitatem criminis,

criminis, quod qui id faciat, aut Deum non credat curare res humanas, (πηγὴ γὰρ πάντων, ait, ἀδικημάτων ἀθεότης, *Fons omnis injustitiæ Dei abnegatio*) aut si id credit, minoris eum faciat quam quemvis probum hominem, quem fallere volens in societatem falsi non auderet vocare. Addit Abenesdra, in cæteris delictis spectari commodi aliquid quo abripiantur homines, hic vero commodum sæpe esse nullum: cætera crimina non semper committi posse, hoc semper.

Οὐ γὰρ μὴ καθαρίσῃ ὁ Κύριος ὁ Θεός σου τὸν λαμβάνοντα τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ, *Nec enim habebit insontem Dominus eum qui assumpserit nomen Domini Dei sui frustra*] Græco more bina negatio, quæ una in Hebræo. Vox יְנַקֶּה est in Hiphil, cujus generis voces sæpe significant non facere talem, sed tractare quasi talem. Sic dicitur non tantum הצדיק *tractare ut justum*, sed & הרשיע *tractare ut impium*: ita hic καθαρίζειν est *tanquam insontem transire*. Sensus est, non eum relinquet impunitum, (quæ est λιτότης *extenuatio*, qualis Matt. 12. 32. & alibi sæpe) pro eo quod diceretur, Gravissime puniet. Vide exemplum in Sedeciâ, & quæ de eo dicit Ezechiel 17. Hoc & gentibus creditum, severe à Deo vindicari τὰ ἐπιορκήματα *perjuria*. Hesiodus,

Ὅρκον θ᾽ ὃς δὴ πλεῖστον ἐπιχθονίους ἀνθρώπους
Πημαίνει, ὅτε κέν τις ἑκὼν ἐπίορκον ὀμόσσῃ.
Et Juramentum, clades mortalibus unde
Adveniunt, quoties fallaci pectore jurant.

Apud Herodotum hoc oraculum refertur,

Ἀλλ᾽ ὅρκου παῖς ἐστιν ἀνώνυμος, οὐδ᾽ ἔπι χεῖρες
Οὐδὲ πόδες· κραιπνὸς δὲ μετέρχεται εἰσόκε πᾶσαν
Συμμάρψας ὀλέσῃ γενεὴν καὶ οἶκον ἅπαντα.
At Juramento quædam est sine nomine proles,
Trunca manus & trunca pedes; tamen impete magno
Advenit, atque omnem vastat stirpemque domumque.

H Tibullus,

Tibullus,

Ab miſer! Et ſi quis primo perjuria celat,
Sera tamen tacitis pœna venit pedibus.

Merito ſane. Eſt enim juramentum *affirmatio religioſa*, ut Cicero; μαρτυρία Θεοῦ ἐπὶ πράγματος ἀμφισβητουμένου, *teſtimonium Dei de re dubitatâ*, ut Philo loquitur: Clementi Alexandrino, ὁμολογία μετὰ προσαλήψεως θείας, *affirmatio aſſumpto Deo*; Dionyſio Halicarnaſſenſi, τελευταία πίστις, *fides ultima*; Procopio, ὕστατον καὶ ἐχυρώτατον πίστεως ἐνέχυρον, *ultimum ac certiſſimum fidei pignus*. Quare etiam ubi excuſatio ſpecioſa afferri poterat, veteres omnino religionis ſuæ duxere quæ jurati promiſerant implere. Vide Jud. 21. 1. 1 Sam. 14. 24, 26, 27, 39. Joſ. 9. 15, 19, 20. 2 Sam. 21. 2, 6, 7, 8. Pſal. 15. 4. Ideo autem Deus falſos deos colentibus, aut nomen ſuum perjurio violantibus, pœnas à ſe minatur, ut norint qui talia committunt, etiamſi homines aut ignorent aut vindicare negligant, Deum ſe non effugituros vindicem.

Præceptum

Præceptum quartum.

Textus Hebræus.

זכור את יום השבת לקדשו: ששת ימים תעבד ועשית
כל מלאכתך: ויום השביעי שבת ליהוה אלהיך לא תעשה
כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך
וגרך אשר בשעריך: כי ששת ימים עשה יהוה את
השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם וינח ביום
השביעי על כן ברך יהוה את יום השבת ויקר ויקדשהו:

Versio LXX. Intt.

8. Μνήσθητι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἁγιάζειν αὐτήν.

9. Ἓξ ἡμέρας ἐργᾷ, καὶ ποιήσεις πάντα τὰ ἔργα σου.

10. Τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ, σάββατα κυρίῳ τῷ Θεῷ σου. οὐ ποιήσεις ἐν αὐτῇ πᾶν ἔργον σὺ, καὶ ὁ υἱός σου, καὶ ἡ θυγάτηρ σου, ὁ παῖς σου, καὶ ἡ παιδίσκη σου, ὁ βοῦς σου, καὶ τὸ ὑποζύγιόν σου, καὶ πᾶν κτῆνός σου, καὶ ὁ προσήλυτος ὁ παροικῶν ἐν σοί.

11. Ἐν γὰρ ἓξ ἡμέραις ἐποίησε κύριος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ· διὰ τοῦτο εὐλόγησε κύριος τὴν ἡμέραν τὴν ἑβδόμην, καὶ ἡγίασεν αὐτήν.

Versio Vulgata.

8. Memento ut diem ſabbathi ſanctifices.

9. Sex diebus operaberis, & facies omnia opera tua.

10. Septimo autem die ſabbathum Domini Dei tui eſt: non facies omne opus in eo tu & filius tuus & filia tua, ſervus tuus & ancilla tua, ^ jumentum tuum & advena qui eſt intra portas tuas. ^bos tuus &

11. Sex enim diebus fecit Dominus cœlum & terram & mare, & omnia quæ in eis ſunt, & requievit in die ſeptimo: idcirco benedixit Dominus diei ſabbathi, & ſanctificavit eum.

8. **M**Νήσθητι τὴν ἡμέραν τ͂ σαββάτων, *Memento diem sabbati*] In Deuteronomio, φύλαξαι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων, *observa diem sabbati.* Similis in Hebræo differentia: hoc loco זכור, in Deuteronomio שמור. Moses exposuit quid vox *Memento* significet, nempe *Attende sabbato.* Sic 2 Pet. 3. 17. 1 Joh. 5. 21. itaque sæpe שמר vertitur per vocem προσέχειν addito dandi casu, ut Gen. 24. 6. Exod. 10. 28. & 23. 21. & 34. 12. Deut. 4. 9. & 6. 12. & 8. 11. & 12. 13, 19. & 15. 9. & 24. 8.

Ἁγιάζειν αὐτὴν, *ut sanctifices eum*] In hoc ut eum sancte colas. Id fit lætâ gratâque recordatione Mundi à Deo conditi. Verissima enim sententia est R. Judæ Barbesalhelis & R. Ephraimi in Keli Jacar, aliud hic, aliud sequentibus verbis præcipi. Sanctus ille cultus causam habet mundum conditum; otium quod mox præcipitur, Ægyptiacam servitutem: illud ad genus humanum pertinet, hoc ad Hebræos solos, Ex. 31. 13. quæ & Irenæi sententia l. 4. c. 30. & Eusebii Hist. l. 1. c. 4. Et sic optime expones illud Gen. 2. εὐλόγησεν ὁ Θεὸς τὴν ἡμέραν τὴν ἑβδόμην, ϗ ἡγίασεν αὐτὴν, quod quidam Hebræi per πρόληψιν dictum volunt, quasi dicat Moses hanc cessationem à conditu rerum fuisse causam cur postea Mosis tempore Sabbati cultus præceptus fuerit. Sed rectior est interpretatio quæ pii cultûs præceptum ab otii præcepto distinguit, ut causis, ita temporibus. Et huc respicere videtur in Deuteronomio Moses cum ad verba, φύλαξαι τὴν ἡμέραν τ͂ σαββάτων ἁγιάζειν αὐτὴν, addit ὃν τρόπον ἐνετείλατό σοι Κύριος ὁ Θεός σȣ, nimirum jam olim ab orbis initio. Itaque cum Justinus apud Tryphonem ait pios ante Legem μὴ σαββατίσαντας, Deo tamen caros fuisse, per σαββατίζειν, quod *sabbatizare* eodem sensu vertit Tertullianus, ipse Justinus alibi dicit σάββατα φυλάττειν, intelligit, non laudes Deo perhibere, sed otiari. Alioqui cognitionem

aliquam

aliquam venerationemque Sabbati ad alias etiam perveniſſe gentes, & per ſecula aliquot manſiſſe, oſtendit Clemens Alexandr. Strom. 5. & in Præparatione Euſebius, Heſiodi verſibus in quibus ἕβδομον ἱερὸν ἦμαρ dicitur; ſuntque Joſephi, Philonis, Theophili Antiocheni ac Lucani eodem pertinentes loci. Quamobrem etiam Chriſtiani, qui à Chriſto revocata omnia ad initium credebant, ut docet Tertullianus in Monogamiâ, Sabbatum pie coluere, eoque ſuos cœtus habuere, quibus in cœtibus lex ipſis prælegebatur, ut patet Act. 15. 21. qui mos manſit ad tempora Synodi Laodicenæ, cui viſum rectius ut & Evangelia eo die legerentur. Non male Balſamo, παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἐξισώθησαν διόλου σχεδὸν ταῖς κυριακαῖς τὰ σάββατα, *A ſanctis patribus pene per omnia æquati ſunt dies Sabbati Dominicis diebus*: quos duos dies *fratres* vocat Gregorius Nyſſenus, & καλὴν τὴν συνωρίδα τοῦ σαββάτου καὶ τῆς κυριακῆς, *pulchram bigam Sabbati & Dominicæ diei* Aſterius. Liber antiquus Conſtitutionum Clementis l. 7. c. 24. τὸ σάββατον μέντοι καὶ τὴν κυριακὴν ἑορτάζετε, ὅτι τὸ μὲν δημιουργίας ἐστὶν ὑπόμνημα, ἡ δὲ ἀναστάσεως, *Diem Sabbati & diem Dominicam feſtas habete, quoniam illa creationis, altera reſurrectionis memoriæ dicata eſt.* Idem l. 8. Ἐργαζέσθωσαν οἱ δοῦλοι πέντε ἡμέρας· σάββατον δὲ καὶ κυριακὴν σχολαζέτωσαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς εὐσεβείας, *Laborent ſervi dies quinque. Sabbato vero & Dominicâ die vacent, doctrinæ ad pietatem facienti in Eccleſiâ.* Et hæc eſt cauſa cur ab Eccleſiâ vetuſtiſſimâ introductus mos fuerit ne Sabbato jejunaretur, quod lætitiæ is eſſet dies: itaque ἡμέρας τῶν ἑορτῶν *feſtos dies* in canone Apoſtolico 53. bene de Dominicâ die & Sabbato exponit Zonaras; probatque id ipſum canon 65. qui vetat jejunari die Dominico aut Sabbato, uno ſolo dempto, i. Sabbato ante Paſcha ob ſepulturam Domini luctuoſo. In

Ignatii

Ignatii epistola ad Philippenses, εἴτις κυριακὴν ἢ σάββατον νηστεύει, πλὴν ἑνὸς σαββάτου, οὗτος Χριστοκτόνος ἐστὶν, *Si quis aut Dominicâ aut Sabbato jejunet, excepto uno Sabbato, is Christum occidit.* Tertullianus De jejuniis, *Sabbatum nunquam nisi in Pascha jejunandum est.* Idem adv. Marcionem l. 4. *Meminerat enim & ille hoc privilegium donatum Sabbato à primordio, quo dies ipse compertus est, veniam jejunii dico.* Ubi nota morem hunc, ut lætitiæ consentaneum, ab initio mundi deduci. Vide Mosem de Cotzi Præcepto jubente 20. Nec aliunde venit quod Constantinus, permissâ Christianis sui cultûs libertate, simul vetuit eos in jus vocari in Sabbatum non minus quam in Dominicum diem, quod ii dies sacris coetibus dicati essent. Edictum est apud Eusebium.

Hæc cognita refellunt eos qui μίαν σαββάτων, i. *diem Dominicam*, surrogatam putant in locum Sabbati: nusquam enim ejus rei à Christo, nusquam ab Apostolis facta mentio. Et Apostolus, cum dicit non damnandos Christianos *ob sabbata aut interlunia*, Col. 2. 16. liberos esse eos ostendit ab illâ otiandi lege, quæ libertas nihil esset si manente lege mutatus esset dies. Quod ergo diem illum quo Dominus resurrexerat, non minus quam Sabbatum, ad suos coetus usurpavere Christiani, non ex ullo fecere Dei Apostolorumve præcepto, sed vi datæ sibi libertatis, ex consensu voluntario. Vide Justinum Apolog. 2. καὶ τῇ τοῦ Ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, *Et die illo qui Solis dicitur conventus fit omnium qui in urbibus aut agris habitant*; & confer cum plurimis locis, ubi Christianos iis qui ante Legem pii fuere in eo confert quod non sabbatizent. Talem autem consensum, ubi in morem abiit, violare non est socialiter viventium. Sed is mos otium non ultra indixit

quam

quam quatenus ad cœtus agendos erat neceſſarium.

Rebus enodatis illud auctarii loco ad voces pertinens adjiciamus; *Sabbata* apud Græcos vocem eſſe inter eas quæ multitudinis numero enuntiatæ ſæpe unitatis ſignificatu contentæ ſunt. Et ſic plerumque hæc vox invenitur in Græco Pentateucho: ſic & Matth. 12. 1, 5, 10, 11, 12, & 28. 1. Marci 1. 21. & 2. 23, 24. & 3. 2, 4. & 16. 2. Luc. 4. 16. & 6. 2, 9. & 13. 10. contra Johannes ubique ſingulariter extulit, ut & interpretes Græci librorum extra Pentateuchum. Latini ſæpe id quod hic eſt ſequuntur.

Sunt hodie triceſima Sabbata. Horatius.

Quidam ſortiti metuentem Sabbata patrem. Juven.

9. Ἓξ ἡμέρας ἐργᾷ, καὶ ποιήσεις πάντα τὰ ἔργα σου, *Sex diebus operaberis, & facies omnia opera tua*] Hic jam incipit ea conſtitutio quæ non humano generi eſt communis ſed Hebræorum propria. Quod autem hic per imperativum &, qui ſæpe pro imperativo ſumitur, futuro enuntiatur, ſenſum tantum ſinendi habet. Ne enim nimium modi multiplicarentur, viſum eſt omnibus prope gentibus Sinendi ſenſum, ut & Precandi, eodem ſono exprimere quo ſenſum Præcipiendi: Talia illa; *I, ſequere Italiam ventis*, apud Maronem: *Ubi nos laverimus, ſi voles, lavato. Si placuerit, facitote. Sexcentas mihi ſcribito dicas, nihil do*, apud Terentium. Apud Græcos ſimiliter, ut in Tragœdiâ vetere,

Ἔμπρη κάταιθε σάρκας,

Ure hæc cremaque membra,

& quæ ſequuntur citata tum aliis tum Philoni, lib. Ὅτι πᾶς ὁ σπουδαῖος ἐλεύθερος.

Ἔργον in Hebræo eſt מלאכה, ut & Exod. 12. 16. Lev. 23. 7. Num. 28. 18. ubi Græci ἔργον λατρευτόν. Cicero dixit *famula opera* De legib. 2. *Feriis jurgia amovento, eaque in famulis operibus patratis habento. Opus*

ſervile

ſervile dixit Tertul. Contra Judæos, & Hieron. ad 28. Eſaiæ. Explicat Tertul. *humanum opus quotidianum*, quod quiſque ex artificio vel negotio ſuo exſequitur.

10. Τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ σάββατα Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου, *Septimo autem die Sabbatum Domini Dei tui eſt*] Dies eſt Deo ab initio dicatus. Optime autem Maimonides & Hebræi alii diſtinguunt cauſam cur quies imperata ſit, & cur hoc die. Prior cauſa in Deuteronomio aperte exprimitur: nempe quia liberati ope Divinâ ex Ægypto cogitare debebant quam dura eſſet ſervitus, ac proinde ſervos alioſque ſuo imperio traditos humane tractare: ut Dido apud Poetam,

Non ignara mali miſeris ſuccurrere diſco.

Ita & Abeneſdra in Præfatione ad Decalogum. Poſterior hoc loco, quo ſignificatur, cum ad quietem quilibet poſſet ſumi dies, hunc à Deo electum, quod ab initio jam dicatus eſſet gaudio & gratæ de condito orbe memoriæ; atque ipſe Deus res hujus mundi condere eo die deſiiſſet: unde *Sabbato* nomen; ſic Iſaacus Arania aliique.

Οὐ ποιήσεις ἐν αὐτῇ πᾶν ἔργον, *Non facies omne opus in eo*] Multis verbis hoc de Sabbato præceptum Deus inculcat, ut perpetuâ ejus obſervatione imprimeretur omnium animis firma notitia mundum non ab æterno fuiſſe, quæ ad impietatem via eſt, ſed à Deo conditum. Quid ſit ἔργον jam diximus.

Καὶ ὁ υἱός σου καὶ ἡ θυγάτηρ σου, *& filius tuus & filia tua*] Intelligit eos qui ob ætatem legis intellectum nondum habent, quos arcere ab operis debent parentes. Nam qui provectioris ſunt ætatis pro ſeipſis lege tenentur. Idem in lege circumciſionis.

Ὁ παῖς σου καὶ ἡ παιδίσκη σου, *ſervus tuus & ancilla tua*] De ſervis & ancillis ſumendum. Eſt εὐφημισμὸς *blandiloquentia* Græcorum. Sic & Latinis ſervi dicti *pueri*, ut Servius notat ad illud Maronis, *Claudite jam*

 rivos

rivos pueri. Hinc nomina antiquorum ſervorum *Marcipor*, *Quintipor.* Simile eſt quod domini *patresfamilias*, dominæ *matresfamilias* vocantur, ut ipſo illo nomine admoneantur humanitatis. Epicurus ſervos *amicos* vocabat, ut refert Seneca epiſt. 107. Centenis aliquot in locis עבר, ut hic, παῖδα verterunt Græci, alibi οἰκέτην, δοῦλον, ὑπηρέτην. Sic & אמה παιδίσκην ſæpe, interdum δούλην, θεράπαιναν, οἰκέτιδα. Reperitur utraque vox & in N. Teſtamento ſæpe eo ſenſu: παιδίσκη & παιδισκάριον etiam in Comœdiis frequentia. Obſtringit autem hoc præceptum dominos, non modo ne labores Sabbato ſervis ancilliſque injungant, verum etiam ne eos eo die laborare patiantur.

Ὁ βοῦς σου, καὶ τὸ ὑποζύγιόν σου, καὶ πᾶν κτῆνός σου, *bos tuus & jumentum tuum, & omnis beſtia tua*] Lex aliquam bonitatem etiam in muta animantia voluit exerceri, quo longius homines à ſævitiâ in homines amoveret. Vide ſimile Deut. 5. 14. Parem cauſam ἀποχῆς τῶν ζώων *abſtinentiæ ab animatis* reddit Porphyrius. Sic bovem aratorem ne occidere liceret lex fuit Phrygiis, Cypriis, Atticis, Peloponneſiis, Romanis, ut nos docent Nicolaus Damaſcenus, Varro, Plinius, Columella, Porphyrius, Ælianus, Dion Chryſoſtomus, Vegetius. Athenienſes mulam publico ſumptu alendam cenſuere, quæ ipſa defecta ſenio cæteras onera trahentes prompto ſed inutili ſtudio comitabatur. Ab iiſdem relegatus puer qui aviculis oculos eruebat.

Ὑποζύγια *jumenta* ſunt præter boves, aſini, mulæ: Κτήνη, *beſtiæ*, etiam canes, aliæque quadrupedes. Sunt autem hæ voces huc à Græcis tranſlatæ ex Deut. 5. nam in Hebræo hoc loco eſt tantum בהמתך, generale nomen quo omnia muta animantia ſignificantur. Græci modo κτήνη vertunt, modo τετράποδα, interdum ex loci ſenſu θηρία.

Καὶ ὁ προσήλυτος ὁ παροικῶν ἐν σοί. *& advena qui eſt intra portas tuas*] προσήλυτοι ſunt duûm generum: alii qui ſe toti Legi ſubjecere, ut connubiorum honorumque participes fierent: alii, qui cum externi eſſent ſanguinis, habitare inter Hebræos ſinebantur, dum Deum unum colerent, & leges obſervarent perpetuas omniumque gentium communes, additis legibus de Inceſtis & de Non comedendo ſanguine. De poſteriori hoc genere hic agi notat Abeneſdra. Hi ſunt גר ותושב Lev. 25. 47. ubi Chaldæus dixit *incolam incircumciſum.* Ita eam vocem Levitici ſumit & interpretatur Maimonides idololatriâ cap. 10. dicens eum eſſe qui ſuſcepit præcepta filiorum Noæ. Iidem dicuntur חסידי אומות in titulis Thalmudicis de Lege & Synedrio, quod optime vertit Lucas σεβομένους Ἕλληνας, Act. 17. 4. quia Hebræis *Græci* vocantur quicunque Hebræi non ſunt. Quæri poteſt cur incola talis, cum aliis legibus per Moſem datis non teneatur, ut videre eſt Deut. 14. 21. quietem tamen Sabbati ſervare teneatur. Cauſa eſt quod ſi quo die Hebræi otiabantur extraneis licuiſſet ſua agere negotia, quæſtum avertiſſent ab indigenis, quod iniquum erat. Παροικῶν proprie eſt qui Latinis *incola*, qui in ſolo non natali ſedem figit. Sic παροικεῖς Lucæ 24. 18. & nomen παροικία Act. 13. 17.

11. Ἐν γὰρ ἓξ ἡμέραις ἐποίησε Κύριος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, *Sex enim diebus fecit Dominus cælum & terram & mare, & omnia quæ in eis ſunt*] Deſcriptio univerſi ut Act. 4. 24. Primum fuit Terra rudis & incondita, ἰλὺς *limus* Phœnicibus, intermiſtâ ſuperfusâque vi Aquarum, quæ ἄβυσσος *vorago* dicitur: Ex his fecit Deus Terram ſiccam, collegit Maria, Aerem diſtinxit in partem inferiorem & ſuperiorem in quâ poſuit Aſtra: aeri inferiori, terræ, mari & aquis aliis ſua addidit Animantia;

terræ,

terræ, Herbas, Arbores, aliaque: deinde fecit Hominem. Et hæc sex diebus, cum citius posset, ut hominibus exemplum daret cuncta consilio agendi, *ϗ τῦ σπεύδειν βραδέως & ut festinarent lentè.*

Καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ, *& requievit in die septimo*] Sensus sumptus ex Gen. 2. 2. Irridebant hanc historiam hostes Hebraici nominis. Videre id est ex Rutilii Itinerario,

Septima quæque dies turpi damnata veterno,
Ut delassati mollis imago Dei.

Ideo Judæi opponentes huic pravæ interpretationi Esaiæ locum 40. 29. qui Deum fatigari negat, ostendunt voces נוח, quæ hic legitur, & שבת, quæ in Genesi, aliis etiam in locis sumi ἐλλειπτικῶς *defectivè*, cum significetur aliquis finem imposuisse huic vel illi actioni, ut videre est Job 32. 1. & 1 Sam. 25. 9. Significatur ergo Deus ab actu illo condendi mundi versus ad operis pulcherrimi contemplationem, ut Philo hîc observat. Ad ejus exemplum & Hebræi contemplationi rebusque sacris ediscendis & commemorandis hunc diem impendere jubebantur. Vide hujus moris testimonium antiquum 2 Reg. 4. 23.

Numerus Septem ἑπτὰς Græcis, olim σεπτὰς, ἀπὸ τῦ σεβεσθαι, sicut Hebræis נשבע *jurare* à שבע, quod est *septem.* Virginitati sacer numerus, ut Capella notat: Septem Planetæ, & ad eos significandos septem in Templo Lampades; septem Lunæ species; septem Ætates. Vide plura de hoc numero apud Philonem περὶ κοσμοποιΐας, apud Gellium ex Varronis Hebdomadibus, apud Macrobium. Sic in diebus festis & expiatoriis, in victimis quoque sæpissime videas exigi in Lege hunc numerum. Sic & septimus Annus quieti terræ datus, & septies septimus Jubilæus. Sic septem Columnæ, Prov. 9. 1. septem Oculi, Zach. 3. 9. septem Panes, Matt. 15. 34. septem Diaconi,

Act. 6. 3. ſeptem Spiritus, Apoc. 1. 4. ſeptem Stellæ, Apoc. 1. 20. ſeptem Sigilla, 5. 1. ſeptem Angeli, 8. 6. ſeptem Tubæ, 8. 2. ſeptem Tonitrua, 10. 3. ſeptem Phialæ, 17. 1. Plura habet Cyprianus De exhortatione martyrii, & l. 1. adv. Judæos c. 20.

Præceptum quintum.

Textus Hebræus.

כבד את אביך ואת אמך למען יארכון ימיך על האדמה
אשר יהוה אלהיך נתן לך׃

Verſio LXX. Intt.	Verſio Vulgata.
12. Τίμα τὸν πατέρα σου, καὶ τὴν μητέρα σου, ἵνα εὖ σοι γένηται, καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένῃ ἐπὶ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς, ἧς Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι.	12. Honora patrem tuum & matrem tuam, ut ſis longævus ſuper terram quam Dominus Deus dabit tibi.

Adnotationes ad Præceptum quintum.

12. Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, *Honora patrem tuum & matrem tuam*] Proximi Deo ſunt Parentes, & veluti in terris dii quidam, quorum miniſterio Deus uſus eſt ut nos in hoc pulcherrimum Templum ſuum introduceret. Sic & in Aureo carmine poſt Divina ſequitur, Τοὺς τε γονεῖς τίμα. Ergo & honori Dei ſecundus eſt honos qui Parentibus debetur, & merito cætera inter homines officia antecedit, ἐν μεθορίῳ *in confinio* æternæ mortaliſque naturæ poſitus, ut hic ait Philo. Menandri eſt illud ab hâc re non alienum,

Ὁ λοιδορῶν τὸν πατέρα, δυσφημεῖ λόγῳ·
Τὴν εἰς τὸ θεῖον δὲ μελετᾷ βλασφημίαν.

Qui

Qui patrem incilat†*, voce maledicit patri:*
At in hoc se parat ut ipsi maledicat Deo.

Eſtque totius prope humanæ ſocietatis coagulum hæc lex. Nam qui parentes reveretur amatque, is optimam illis vicem reddit liberos bene educando, is fratres amat ut iiſdem ortos parentibus, alios propinquos ob avos proavoſque communes: unde tota fluit neceſſitudinum ſeries, eademque antiquiſſima civitatum ac pagorum origo. Deinde cum ex multis locis convenere homines, cœpere fieri ad exemplum naturale Parentum Reges aliique tutores civilis ſocietatis, quibus & *patrum* nomen veteres indidere. Quâ ergo de causâ in Romanis aliarumque gentium legibus crimen Majeſtatis ante cætera crimina ponitur; ob eandem & hæc præceptio de Venerandis parentibus cæteris edictis humanam ſocietatem ſpectantibus præponitur. Nominavit Deus, ut naturæ opifex æquiſſimuſque judex, *matrem* non minus quam *patrem*. Leges à viris factæ ferme ſolis conſulunt patribus; ut Perſica memorata Ariſtoteli, Romana deſcripta in Digeſtis ac Inſtitutionibus, Græcis etiam philoſophis, Epicteto primum, deinde & Simplicio, memorata, neque minus Philoni Judæo lib. De legatione. At ut patris jus in colliſu ſit potius ob prævalentiam ſexûs, propter quam & Deus marito in uxorem imperium dedit, obſequium certe & reverentia, quæ *honoris* vocabulo hic explicantur, debentur utrique. In eo comprehenditur & gratiæ relatio quantum fieri poteſt; plene enim nunquam poteſt, ut & Ariſtoteli & Philoni notatum: cujus hæc verba ſunt egregia, Πῶς ἂν ὁ γεννηθεὶς ἀντιγεννῆσαι δύναιτο τοὺς σπείραντας; *Quomodo ab aliquibus genitus eos viciſſim generare poſſit?* Ac ſicut Deus omnium prope virtutum, Juſtitiæ, Clementiæ, Caſtitatis, Fidei, Amicitiæ, veſtigia, non univerſarum, ſed ſingularum, apparere etiam

etiam in mutis voluit animantibus, ita Ciconias exemplum dedit hominibus, quæ parentes senes vicissim alunt. Est enim & hoc comprehensum sub verbo τιμᾷν, adeo quidem ut vel id præcipue sæpenumero eo verbo significetur, ut apparet 1 Tim. 5. 3, 17. Itaque id quod in Matthæo est ὃ μὴ τιμήσῃ τὸν πατέρα, *non honorificabit patrem suum*, in Marco est, οὐκ ἔτι ἀφίετε† αὐτὸν οὐδὲν ποιῆσαι τῷ πατρὶ, *non dimittitis eum quicquam facere patri suo.* Et sic Hebræi interpretantur Num. 22. 17. & 24. 11. Cicero Offic. 1. ubi de propinquis agit, *Necessaria*, inquit, *præsidia vitæ debentur his maxime.* Hierocles, Γονέας τιμήσωμεν ὑπερβαλλόντως, σώματος ὑπηρεσίαν καὶ χρημάτων χορηγίαν αὐτοῖς ὑπέχοντες ὅτι μάλιστα προθυμοτάτην, *Parentes eximie honorabimus, si & corporis ministerium & pecuniæ adminiculum ipsis præstemus quam promptissime.* Premierement la chose même, ensuite la maniere.

Ἵνα εὖ σοι γένηται, *ut bene tibi sit*] Hoc ex Deuteronomio hic additum est explicationis causâ; aut forte asscriptum margini ex loco ad Eph. 6. 3. qualia non pauca reperire est.

Καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένῃ, *& ut sis longævus*] Notat hic Abenesdras solere Deum, ubi quid vetat, pœnam addere, ut modo bis; ubi quid imperat, præmium, ut hoc loco. Paulus autem Apostolus dicto ad Ephesios hoc amplius notat, *hoc primum inveniri præceptum cum promisso.* Lex verbis directis felicitatem temporalem promittit tantum, ut notat Hieronymus lib. 2. Comment. in Epist. ad Galatas, & 1 Dial. contra Pelag. Augustinus Epist. 120. Quæst. super Exod. quæst. 92. Expositione epist. ad Gal. c. 3. 10. cap. 6. De civitate Dei l. 10. c. 15. & l. 18. c. 11. Contra adversarium Legis & Prophetarum lib. 1. c. 17. & alibi sæpe, ut & alii. Felicitatis autem temporalis præcipuum, & cui superstruuntur cætera, est Longævitas.† Ea generaliter promittitur Legem ser-

† [illegible] est une suite naturelle & un fruit [illegible]; & véritablement ce ne sont que nos dernieres années qui sont les plus agréables. Car c'est alors que [illegible] passez des passions et des affaires de la vie, nous jouissons [illegible]

vanti-

vantibus, ut videre eſt Levit. 18. 5. & 25. 18. Deut. 6. 17, 18. & 21. Ezech. 20. 11. Atque in eo apparet hujus præcepti excellentia, quod ei eximie tribuitur quod generaliter Legis præceptis competit. Quidam Hebræa verba exponunt, *ut prolongent dies tuos*; ſcilicet parentes ipſi ſuo favore & ad Deum precibus. Sed vereor ne id nimis ſubtile ſit, & rectius Græci aliique interpretes vocem quanquam formæ activæ ſumant in ſenſu paſſivo aut reciproco, nimirum *ut prolongentur* aut *prolongent ſe dies tui*: quomodo & Latine ſumi ſolent verba *augere*, *vertere*, *geminare*, *movere*, *mutare*, *paſcere*, *præcipitare*, *tendere*, *turbare*, *vehere*, *volvere*, & alia ſimilia. Abſolomo hoc præceptum violanti curtati ſunt dies:

Ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terram*] Vita in exſilio vitalis non eſt. Ideo pollicetur Deus vitam & longam & in patriâ. Ezechiel inter cauſas commeriti exſilii adfert contemptos parentes, 22. 7.

Τῆς ἀγαθῆς, *bonam*] Hoc additum eſt ex Deut. 8. 7. Vere bona terra quam Deus illis largitus eſt, lacte, melle, frugibus, pomis abundans; ſola præterea terrarum balſamum ferens ad Plinii uſque tempora, cui id notatum.

Ἧς Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι, *quam Dominus Deus tuus dabit tibi*] Præſens pro futuro; ſic ὁ ἐρχόμενος *qui veniet* Mat. 3. 11. παραδίδοται *tradetur* Mar. 9. 31. multaque alia ejuſmodi. Magnum oportet aliquid ſit quod Deus donat poſteris eorum quos maxime dilexit, quibuſque id ipſum pollicitus eſt. Sicut autem magna promittit Deus hoc præceptum obſervantibus, ita pœnam atrocem Lex minatur iis qui in parentes ſunt contumelioſi; mortem ſcilicet ex judicis decreto, ſi res ſit manifeſta, Exodi 21. 15, 17. ſi autem in publicam notitiam res non devenerit, iram Divinam, Deut. 27. 16.

Præceptum

Præceptum ſextum,

In Hebræo ſeptimum.

TEXTUS HEBRÆUS.

לא תנאף׃

Verſio LXX. Intt.	Verſio Vulgata.
13. ΟΥ μοιχεύσεις.	14. NON mœchaberis.

Adnotationes ad Præceptum in Græco ſextum.

13. ΟΥ μοιχεύσεις, *Non mœchaberis*] In Hebræo præcedit de Non occidendo præceptum, quem ordinem & Græci codices in Deuteronomio nunc habent. Cæterum ne quis recens hoc putet, Philo jam ſuo tempore legit ut hic legimus, ordinatimque progrediens ait de Deo, Τὴν ἑτέραν ἀναγραψάμενος (nempe πεντάδα) περιέχουσαν ἀπαγορεύσεις τῶν πρὸς ἀνθρώπους, ἀπὸ μοιχείας ἄρχεται, *Secundum numerum quinarium ſcripturus continentem ea interdicta quæ ad homines pertinent, initium ab adulterio facit*: & cauſam addit, μέγιστον ἀδικημάτων τοῦτο εἶναι ὑπολαβὼν, *inter injuſta facta hoc maximum exiſtimans*, & quæ ibi ſequuntur. Et rurſum poſtea cum mala ex adulterio ſequentia facunde expoſuit, εἰκότως στυγητὸν καὶ θεομίσητον πρᾶγμα μοιχεία πρῶτον ἀδικημάτων ἀνεγράφη, *merito Deo hominibuſque exoſa res adulterium inter crimina ordinem ducit.* Nec aliter legêre Chriſtiani veteres, qui codices Græcos ſequebantur: ut Tertullianus de Pudicitia, *Eo amplius præmittens*, Non mœchaberis, *adjungit*, Non occides. *Oneravit utique mœchiam, quam homicidio anteponit. In primâ itaque fronte ſanctiſſimæ legis, in primis titulis cæleſtis edicti, principalium utique delictorum proſcriptione ſignatâ, de loco modum, de ordine*

ſtatum

ſtatum, de confinio meritum cujuſque dignoſcas. Eſt & mali dignitas, quod in ſummo aut in medio peſſimorum collocatur. Pompam quandam atque ſuggeſtum adſpicio Mœchiæ, hinc ducatum Idololatriæ antecedentis, hinc comitatum Homicidii ſubſequentis. Inter duos apices facinorum eminentiſſimos ſine dubio digne conſedit, & per medium eorum, quaſi vacantem locum, pari criminis auctoritate complevit. Quis eam talibus lateribus incluſam, talibus coſtis circumfultam, à cohærentium corpore divellet, de vicinorum criminum nexu, de propinquorum ſcelerum complexu? &c. Quare quoties veteres alio ordine adducunt hæc præcepta, ex Deuteronomio adducunt, non ex hoc Exodi loco. Exodi Græcum ſequuntur Marc. 10. 19. Luc. 18. 20. Deuteronomii, is qui Matthæum Græce reddidit 19. 18. Chryſoſt. ad initium cap. 5. ad Epheſios, & alii. Contra, ut mox videbimus, in præſcripto ultimo Deus hic Domum præpoſuit Uxori, Moſes in Deuteronomio Uxorem Domui. Adeo inter ea quæ pariter interdicta ſunt, parum refert qui ſervetur ordo. Nos, quod ſine injuriâ Maſoreticæ diligentiæ fiat, Græcam nunc, quam in manus ſumpſimus, ἔκδοσιν *editionem* ſequamur; quæ non vetuſtate tantum, ſed & ratione probabili defendi poteſt, quod pudicitiam vitæ multæ Hebræorum mulieres prætulerint, quodque, Ariſtotele judice, graviora ſint crimina, quæ ex voluptatis deſiderio quam quæ ex irâ veniunt. Nec illud Cleanthis ſpernendum,

Πόθεν πότ' ἄρα γίνεται μοιχῶν γένος;
Ἐκ κριθιῶντος ἀνδρὸς ἐν ἀφροδισίοις.
Adulterorum natio unde naſcitur?
Ex luxuriante Venereâ libidine.

Putat Abeneſdra per vocem נאף omnem Venerem illicitam, etiam Scortationem, ſignificari. Sed video ubique eam vocem apud Hebræos in ſolo ſenſu Ad-

ulterii ſumi, & ſic tranſlatum hoc aliiſque locis à Græcis, Latinis, aliiſque interpretibus. Verum eſt in lege Moſis vetari ne Scorta ſint in populo Hebræo: prohiberi & Inceſtus, & Conjugia cum falſorum Deorum veneratricibus, & quæ Veneris portenta ſunt: ſed nihil neceſſe fuit in tam brevi Decalogo omnia crimina, quæ poſt interdicenda erant, memorari, cum ſatis eſſet attingi ea quæ aut pietatem aut ſocietatem humanam maxime læderent. Sic non fit hic mentio inflictorum Vulnerum, ſed Cædis, quod in genere nocumenti corporibus illati maximum eſt. Comprehenditur ergo proprie his vocibus & uxor quæ alii quam marito ſui uſuram dat, & is qui alienam uxorem polluit. Uterque mortis damnantur Levit. 20. 10. Quam pœnam in Romanum imperium introduxere Chriſtiani Principes Conſtans & Conſtantius, ut ex Codice Theodoſiano apparet. Neque gravior æquo hæc pœna putanda eſt, ſi quis conſideret ex conjugiis naſci conſervarique civitates, earum fundamenta convelli adulterio, conjugalem amorem in odium verti, ſupponi hæredes, domos totas impleri probris atque inimicitiis, quæ ſæpe & in perniciem publicam erumpant.

Præceptum

Præceptum ſeptimum,

In Hebræo ſextum.

Textus Hebræus.

לא תרצח׃

Verſio LXX. Intt.	Verſio Vulgata.
15. Οὐ φονεύσεις.	13. NON occides.

Adnotationes ad Præceptum ſeptimum.

14. Οὐ φονεύσεις, *Non occides*] Male in codicibus noſtri temporis præponi huic præcepto illud οὐ κλέψεις oſtendit Philo, oſtendit Tertullianus, oſtendunt alii. Recte Philo eum qui homicidium perpetret ſacrilegum eſſe ait, quod hominem, Dei imaginem, violet: deinde, peccare eum atrociſſime in ſocietatem ad quam geniti ſunt homines, quæ conſiſtere non poſſit ſi innocentûm vita in tuto non ſit. Cum cognationem quandam inter nos natura inſtituerit, conſequens eſt hominem homini inſidiari nefas eſſe, ait optime Florentinus. Tum vero civiles leges violat is qui in quamvis nocentem ſibi ſumit partes quas lex Judici attribuit. Cæterum verbo φονεύειν hic non actus omnis, ſed illicitus ſignificatur, qui ſolet eſſe ſignificatus vocis Hebrææ רצח. Ideo exemptum eſt ab hâc lege quod vitæ tutandæ pudicitiæve causâ fit, Exod. 22. 2. Deut. 22. 26. tum & alia quæ lex Moſis permittit; ut interfectio ſolicitantis ad deos ignotos cuivis permittitur, Deut. 13. 6, 7, 8. Interfectio homicidæ permittitur propinquis interfecti, ſi dolo occiſus is ſit omnino; ſi ſine dolo, in repertum extra aſyli loca, Deuter. 19. 1. Idem dicendum de iis qui ſpeciale mandatum inter-

ficiendi aut populos aut homines aliquos à Deo accepere. Nulla enim injuria eſt in eo quod imperat is qui vitæ omnium neciſque pleniſſimum, etiam ſine causâ, dominium habet.

Præceptum octavum.

Textus Hebræus.

לא תגנב׃

Verſio LXX. Intt.	Verſio vulgata.
14. ΟΥ κλέψεις.	15. NON furtum facies.

Adnotationes ad Præceptum octavum.

15. ΟΥ *κλέψεις, Non furtum facies*] Hoc nomine comprehenditur alieni ſubductio, ſive ea vi ſive dolo fiat. Societas, ad quam genitos homines jam diximus, conſtare non poteſt, niſi poſſeſſiones cujuſque tutæ ſint: quare qui privato aliquid eripit aut ſubripit, lædit ſimul rempublicam, ejus vinculum diſſolvendo: nec dubium eſt quin qui id ſibi indulget, ſi poſſet, omnia omnium ſit invaſurus, ipſamque rempublicam vi facturus ſuam. Injuſtitia enim vires nacta maximas, fit tyrannis. Ideo tanti mali opprimenda fuere ſemina, excitandaque ſingulorum ad labores diligentia, fide ipſis factâ retenturos quæ ſibi honeſtâ arte pepererint. Furtum naturali lege prohibitum eſt admittere, ait Paulus Juriſconſultus L. 1. D. de furtis; & Ulpianus L. *Probrum*. D. de verborum ſignificatione, *Furtum*, inquit, *& adulterium naturâ turpe eſt*. Euripides,

Μισεῖ

Μισεῖ γὰρ ὁ Θεὸς τὴν βίαν· τὰ κτητὰ δὲ
Κτᾶσθαι κελεύει πάντας, οὐκ ἐς ἁρπαγάς.
Ἐατέος δ' ὁ πλοῦτος, ἄδικος ἄν τις ὤν.
Κοινὸς γάρ ἐστιν οὐρανὸς πᾶσι βροτοῖς
Καὶ γαῖ', ἐν ᾗ χρὴ δώματ' ἀναπληρουμένους
Τ' ἀλλότρια μὴ 'χειν μηδ' ἀφαιρεῖσθαι βίᾳ.

Namque odit ipse vim Deus: nec divites
Nos esse rapto, sed probe partis cupit.
Spernenda, si non jure veniat, copia est.
Communis æther hominibus, tellus quoque,
In quâ ampliare cuique sic fas est domum
Ut ab alienis rebus ac vi temperet.

Et cætera quidem furta pro sui diversitate diversas in lege Mosis pœnas habent: rei autem pretiosissimæ furtum, i. hominis, quod *Plagium* Latini vocant, ad mortis pervenit pœnam, Exodi 21. 16. Deut 24. 7. quod intelligendum de puero aut eo qui fari nequit, notat hic Abenesdra.

Præceptum

Præceptum nonum.

Textus Hebræus.

:לא תענה ברעך עד שקר

Versio LXX. Intt.	Versio vulgata.
16. ΟΥ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ.	16. NON loquêris contra proximum tuum falsum testimonium.

Adnotationes ad Præceptum nonum.

16. ΟΥ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ, *Non loquêris contra proximum tuum falsum testimonium.*] In Hebræo proprie est, *Non respondebis in proximum tuum testis falsimoniæ.* Est autem constructio κατὰ πρόσθεσιν *per appositionem*, ubi ὢν subauditur, frequens & Græcis & Latinis. Et ubi hic est שקר, in Deuteronomio est שוא, quæ idem valere jam supra annotavimus.

Proximus hic est popularis Israelita, ut apparet expenso loco Exod. 2. 13. & Levit. 19. 18. cui opponitur ὁ ἐχθρὸς, *hostis* scilicet, Matt. 5. 43. In Evangelio *proximus* est homo quivis, ut Lucæ 10. 29, &c. quomodo & ante Mosis legem Gen. 11. 3.

ענה, i. *respondere*, sæpe apud Hebræos quovis modo eloqui significat: itaque verti nonnunquam solet per εἴπω, εἴρω, καλέω, λέγω, φθέγγομαι, & similia: & eo sensu in sacris Scriptis reperitur etiam verbum ἀποκρίνεσθαι. Cæterum hic melius est sumere in proprio significatu. Solebant enim testes à Judice ὁρκίζεσθαι, i. religione per Dei nomen injectâ excitari, ad perhibendum testimonium; deinde ei respondere, Lev. 5. 1. ubi in Hebræo ושמעה קול אלה & *audierit*

vocem

vocem adjurationis, in Græco κὴ ἀκέσῃ φωνὴν ὁρκισμοῦ. Solebant ὁρκίζεσθαι *adjurari* & Rei: cujus moris exempla habemus Jos. 7. 19. & Matth. 26. 63. Formula interrogandi erat, Δὸς δόξαν τῷ Θεῷ *Da gloriam Deo*, ut dicto Josuæ loco, & Joh. 9. 24. aut verbis aliis, sensu manente eodem, Ορκίζω σε ὅπως λαλήσῃς πρὸς ἐμὲ ἀλήθειαν ἐν ὀνόματι Κυρίου, *Adjuro te ut loquaris mihi veritatem in nomine Domini*, ut 1 Reg. 22. 16. Est autem grave & quod hic prohibetur crimen: primum quia Veritas læditur, quæ velut alter Sol est inter homines; deinde, quod noxii adjuvantur, læduntur innoxii, contra Justitiæ regulas; postremo, quod Judici Dei vicem gerenti illudit falsus testis, idem Deo facturus si eum posset fallere. Appositissima autem lege Mosis in falsidicum testem pœna constituta est talio, i. par malum ei malo quod alter ex testimonio ferre potuerat, ita ut etiam ad mortem, si de eo periclitabatur reus, pœna possit pertingere.

Præceptum

etsi nunquam alienam matremfamilias corruperit: & Dioni Prusæensi Oratione 67. οὐχ ἧττον ὁ φόβῳ τοῦ κλέπτειν ἀπέχεσθαι δοκῶν, ἀλλὰ μὴ μισῶν τὸ πρᾶγμα καὶ καταγινώσκων κλέπτης τῶν ὑφαιρουμένων ἐστί, *Etiam ille rerum fur est, qui non odio furti sed metu aliquo à furto abstinet.* Porphyrius De Abstinentiâ lib. 1. Ἀπόδυσις ἡ μὲν διὰ τῶν φανερῶν, ἡ δὲ διὰ τῶν ἀφανεστέρων· τὸ μὲν γὰρ μὴ φαγεῖν φέρε, ἢ μὴ λαβεῖν διδόμενα χρήματα, τῶν φανερῶν ἐστὶ καὶ ἐκκείμενον· τὸ δὲ μηδὲ ἐπιθυμεῖν, τῶν ἀφανεστέρων· ὥστε μετὰ τῶν ἔργων ἀποστατέον καὶ τῆς πρὸς αὐτὰ προσπαθείας καὶ τοῦ πάθους· τί γὰρ καὶ ὄφελος τῶν ἔργων ἀφισταμένον, ταῖς αἰτίαις, ἀφ᾽ ὧν καὶ τὰ ἔργα, προσηλῶσθαι; *Exuimur malis aut conspicuis aut inconspicuis. Non edere, non accipere oblatas pecunias conspicuorum est, & omnibus patet. At nec concupiscere, inconspicuum est. Postquam autem factis abstinueris, abstinendum & motibus, ac maxime ipsis animi morbis. Quid enim prodest factis absistere, si causis unde ea procedunt adstrictus maneas?* Plus videre hâc in parte isti Philosophi quam Judæorum Magistri qui Christi tempore, & paullo ante, ac post eum fuere; qui ideo quod pœna nulla hoc loco alibive cogitationi intervertendæ uxoris reive alienæ apposita est, magis pro sententiâ quâdam morali, quales in Proverbiis multæ sunt, quam pro Divino præcepto hoc ipsum habuere: itaque negant peccari solâ voluntate, nisi ubi de falso deorum cultu agitur, quia tali consilio ac proposito pœna dicta est. Ita plerisque Hebræis visum notat ad initium Decalogi Abenesdra: & sequitur ita sententientes apertissime D. K. in Psal. 66. 18. Josephus ubi de Antiochi cogitato sacrilegio agit, τὸ γὰρ μηκέτι ποιῆσαι τὸ ἔργον βουλευσάμενον οὐκ ἦν τιμωρίας ἄξιον, *Non erat pœnæ obnoxium consilium sine effectu.*

Sub talibus Magistris institutus Paulus non credidisset peccari concupiscendo, nisi exactior legis consideratio ei id persuasisset, Rom. 7. 7, 13. Quid vero

dicemus

dicemus Christiani de iis quæ Christus nobis præscribit verbis recitatis Matth. 5. An legem hanc quam nunc tractamus à pravâ duntaxat interpretatione vindicatam, an etiam additum aliquid, ut in aliis ita in hâc parte? Posterius magis credibile est, ut non tantum voluntatis deliberatæ propositum ac machinationem prohibuerit Christus, sed & præceperit motus simulatque sentiuntur opprimi, vitando occasiones omnes quibus ali possent; quod παροιμιωδῶς *pedis, manûs, oculi abjectione*, i. eorum quæ nobis plurimum cara sunt damno, significanter admodum explicat. Neque vero quovis modo hæc præcepisse contentus pœnam aliter agentibus addit graviorem quam ulla sit in Lege veteri prodita, Gehennæ scilicet; cum talibus delictis nullam pœnam lex Mosis proderet; quod & à Magistris notatum. Certe perfectius aliquid in Evangelio exigi quam de quo Lex diserte agit, censuere veteres Christiani. Tertullianus, *Nos ergo soli innocentes? quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est: innocentiam à Deo edocti, & perfecte eam novimus, ut à perfecto magistro revelatam, & fideliter custodimus, ut ab incontemptibili dispectore mandatam.* Exemplo sit illud de feminâ non appetendâ, quod sic explicant veteres. Justinus ad Zenam & Serenum etiam ἀναθυμιωμένην ὄρεξιν *primum appetitûs veluti fumum* ait à Christo nobis interdici. Athenagoras, ἡμεῖς δὲ τοσοῦτον ἀδιάφοροι εἶναι ἀπέχομεν, ὡς μηδὲ ἰδεῖν ἡμῖν πρὸς ἐπιθυμίαν ἐξεῖναι, *Nobis tantum abest talia indifferenter habere, ut ne aspicere quidem nobis ad cupiditatem liceat.* Clemens Alexandrinus, ἐὰν εἰς κάλλος σώματος βλέψη τις, ὁ λόγος φησὶ, καὶ αὐτῷ ἡ σὰρξ εἶναι κατ' ἐπιθυμίαν δόξη καλὴ, σαρκικῶς ἰδὼν καὶ ἁμαρτητικῶς, δι' οὗ τεθαύμακεν, κέκριται, *Si quis ad corporis formam respiciat, & ei caro ad appetendum pulchra videatur, is, ut dicit Dei verbum, jam quia videt carnaliter & cum pec-*

cato admiratus est, ob id ipsum judicatur. Tertullianus de Velandis virginibus, *Christianus salvis oculis feminam videt: animo adversus libidinem cæcus est.* Lactantius, *Non tantum adulterium esse vitandum præcepit, sed etiam cogitationem, ne quis aspiciat alienam & animo concupiscat.* Adeoque novum simul & grave visum est Judæis hoc præceptum, & quæ huic sunt congenera, ut dicere non dubitaverit Justino doctissimus illorum Tryphon, Ὑμῶν δὲ καὶ τὰ λεγόμενα ἐν εὐαγγελίῳ παραγγέλματα θαυμαστὰ οὕτως καὶ μεγάλα ἐπίσταμαι εἶναι ὡς ὑπολαμβάνειν μηδένα δύνασθαι φυλάξαι αὐτά, *Vestra autem illa in Evangelio præcepta adeo scio esse magna & mirabilia ut putem neminem ea posse observare.* Nimirum non cogitans, Παρὰ ἀνθρώποις τοῦτο ἀδύνατόν ἐστι, παρὰ δὲ Θεῷ πάντα δυνατά ἐστι, *Apud homines hoc impossibile est: apud Deum autem omnia possibilia sunt*, Matt. 19. 26. Vitæ scilicet æternæ certiorem fidem & spiritum multo majorem, quam datus unquam fuerat, in se credentibus Christus impetravit; tum vero & cruce suâ exemplum nobis absolutissimum dedit: nihilque tam durum initio est quod non exercendo suave fiat, ut plerique veterum notant ad Matth. 11. 30. Hâc repugnandi consuetudine fit paullatim ut motus illi, velut debellati, non audeant resurgere. Hæc est pulchra illa per fidem victoria de quâ agit Johannes epist. 5. 4, 5.

Οὔτε τὸν ἀγρὸν αὐτοῦ, οὔτε τὸν παῖδα αὐτοῦ, οὔτε τὴν παιδίσκην αὐτοῦ, οὔτε τοῦ βοὸς αὐτοῦ, οὔτε τοῦ ὑποζυγίου αὐτοῦ, οὔτε παντὸς κτήνους αὐτοῦ, οὔτε ὅσα τῷ πλησίον σου ἐστί. *Neque agrum ejus, neque servum ejus, neque ancillam ejus, neque bovem ejus, neque jumentum ejus, neque omnem bestiam ejus, neque omnia quæ proximi sunt tui*] Illud ἀγρὸν αὐτοῦ *agrum ejus* ex Deuteronomio huc irrepsit. Deinde est ἐλλείψεως *defectus*: Intelligendum enim τὶ τοῦ βοὸς αὐτοῦ, τὶ ὑποζυγίου αὐτοῦ, τὶ κτήνους αὐτοῦ, *aliquid de bove, de jumento,*

mento, de beſtiâ, ut maneat eadem conſtructio per accuſativum, quanquam alioqui recte etiam genitivum regat τὸ ἐπιθυμεῖν· ſed frequens eſt ut τὶ & τινὲς ſubticeatur. Illud etiam οὔτε παντὸς κτήνους αὐτοῦ *neque omnem beſtiam ejus*, non eſt hic in Hebræo, ſed additum eſt ex his quæ ſupra in Sabbati præcepto dicta. Exigui momenti ſunt hæ differentiæ. Tertullianus compendio & præcedentia & hæc eſt elocutus, cum dixit, *Alienum non concupiſcas*, Adverſ. Judæos; item Adv. Marcionem 2. Nec minima excipi debent, nec maxima: minima ne paulatim ad majora fiat gradus: quo illud pertinet in Comœdiâ Græcâ,

Μηδὲ βελόνης ἔναμμ᾽ ἐπιθυμήσῃς, Πάμφιλε.

Ne acuis filum, Pamphile, concupiveris.

& alibi, Μηδὲ βελόνης,

Φίλτατ᾽, ἐπιθύμησον ἀλλοτρίας ποτέ.

Ne tu vel ad aciculam

Unquam alienam animum adjexis, mi cariſſime.

In maximis vero maxime elucet Juſtitiæ virtus. Philemon.

Ἀνὴρ δίκαιός ἐστιν οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν,
Ἀλλ᾽ ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται.
Οὐδ᾽ ὃς τὰ μικρὰ λαμβάνειν ἀπέσχετο,
Ἀλλ᾽ ὃς τὰ μεγάλα καρτερεῖ μὴ λαμβάνων,
Ἔχειν δυνάμενος καὶ κρατεῖν ἀζημίως·
Οὐδ᾽ ὅς γε ταῦτα πάντα διατηρεῖ μόνον,
Ἀλλ᾽ ὅστις ἄδολον γνησίαν τ᾽ ἔχων φύσιν
Εἶναι δίκαιος, κ᾽ οὐ δοκεῖν εἶναι θέλει.

Non juſtus, omnis abſtinens injuriæ eſt,
Sed qui nocere cum poteſt tunc abſtinet;
Nec qui recuſat parva, ſed qui maximis
Tentatus, animi robur invictum gerit;
Nec quiſquis iſta quolibet præſtat modo,
Sed qui doloſi neſcius fuci, integrâ
Probitate, juſtus eſſe, non credi ſtudet.

Quod

Quod autem notat Philo, morem fuisse Judæis quæcunque in Mosis lege sunt ad hæc decem capita referre, non quod illa his verbis inessent, sed quod quæ hic habuimus ad genera quædam actionum pertineant ad quæ referri memoriæ adjuvandæ causâ possent cætera, sicut in decem κατηγορίας res omnes à Philosophis digeruntur, idipsum multo plenius perfectiusque fecere Christiani, sicut majore donati spiritu, ita & sublimiorum virtutum debitores.

Itaque ad caput primum, quod est περὶ μοναρχίας *de Unius imperio*, rediguntur ab eis non modo ea omnia quæ speciem vel minimam præberi probantis falsorum deorum cultus vetant, de quibus vide Act. 15. 20, 29. 1 Cor. 8. 10. 1 Joh. 5. 21. Tertullianum in Apologetico & Canones veteres; verum insuper quæ servari Ecclesiæ unitatem jubent, Joh. 17. 3, 21. 1 Cor. 8. 6. & 12. 2, 18, 19, 25. Eph. 4. 5. Ad secundum, quod est de Simulachris vel Picturis, ea quibus prohibemur nos mancipare rebus subjectis sensui, & sic illa ipsa Deo præferre aut æquare Matt. 6. 24. Eph. 5. 5. Col. 3. 5. Phil. 3. 19. Rom. 16. 17. de quo argumento vide egregia apud Chrysost. in Ephes. 5. Ad caput de Juramento referunt reverentiam eximiam Divini nominis, Matt. 6. 9. & tantam ut ob eam etiam jurejurando omni, extra res ad Deum summe pertinentes, abstineatur, Matt. 5. 34. Jac. 5. 12. Ad illud de Sabbato, spem certam de venturâ vitâ tranquillâ, Heb. 4. 1 — 11. cujus interim gustus quidam datur in conscientiæ pace Rom. 5. 1. Ad cap. de Parent. refertur à Christianis omnis honos & obedientia quæ inter limites Divinorum imperiorum exhibentur Regibus ac Ducibus, Rom. 13. 1 — 8. 1 Tim. 2. 1, 2, 3. 1 Pet. 2. 13. Dominis, Eph. 6. 5. Col. 3. 22. Maritis, 1 Cor. 11. 3. Eph. 5. 22. Col. 3. 18. 1 Tim. 2. 12. Tit. 2, 4. 1 Pet. 3. 1, 2, &c. item

Paſtoribus, 1 Tim. 5. 17. Heb. 13. 17. 1 Pet. 5. 5. aliiſque eximii aliquid habentibus, Rom. 13. 7, 8. Ad prohibitionem Adulterii accenſentur non modo libidines ἄῤῥητοι *nefandæ*, ſed & Scortatio omnis atque Impuritas Matt. 15. 19. Mar. 7. 21. Act. 15. 20. Rom. 1. 26. 1 Cor. 6. 13. 2 Cor. 12. 21. Gal. 5. 19. Eph. 5. 3. Col. 3. 5. 1 Theſſ. 4. 3. Rom. 6. 19. 1 Theſſ. 2. 3. & 4. 7. & Divortia extra adulterii cauſam Matt. 5. 32. & 19. 9. Ad interdictum de Homicidio refertur omnis Ira atque Odium, pugnarum cædiumque ſemina, Matt. 5. 22, 43, 44, 45, 46, 47. Eph. 4. 31. Col. 3. 8. 1 Tim. 2. 8. Jac. 1. 20. 1 Joh. 3. 15. Ad caput de Furto illa rediguntur præcepta quæ non modo quicquam noceri aliis vetant, ſed etiam id omni modo à nobis agi jubent ut proſimus quam plurimis, 1 Cor. 6. 7, 8. 2 Cor. 7. 2. Col. 3. 25. Mat. 5. 44. Luc. 6. 35. 3 Joh. 11. 1 Pet. 4. 15. Rom. 12.14. Gal. 5. 22. 2 Theſſ. 3. 11. Ad illud quod de Falſo teſtimonio eſt contribuitur in omni ſermone Mendacii fuga, curaque perpetua Veracitatis & optimæ Fidei, Joh. 8. 44. Eph. 4. 24, 25, 26. 1 Joh. 2. 21. Col. 3. 9. Rom. 3. 4. 1 Tim. 1. 10. 1 Cor. 5. 8. Ultimum autem de Non concupiſcendo eouſque extenditur, ut nulla mora concedatur motibus animi ad illicita ducentibus, ſed ut ii, ſimulatque deprehendi poſſunt, vigili ſtudio exſtinguantur, ut apparet tùm ex iis quos jam ante adduximus locis, tum Marci 4. 19. Gal. 5. 24. 1 Pet. 2. 11. Id ipſum vocatur *crucifigere, occidere, exuere veterem hominem*, Col. 3. 5, 9. Rom. 6. 6. Eph. 4. 22. Sunt autem illecebræ illorum motuum tres, Voluptas, Faſtus, Opulentia, 1 Joh. 2. 16, 17. cui conſentiens Philo mala omnia naſci ait ἀπὸ μιᾶς πηγῆς, ἐπιθυμίας ἢ χρημάτων, ἢ δόξης, ἢ ἡδονῆς, *ab uno fonte, cupiditate ſcilicet aut pecuniarum aut honoris aut voluptatis.*

Summa

Summa vero omnis præceptorum, Legalium quidem obſcurius & umbris multis intercedentibus, Evangelicorum autem apertiſſime & lucidiſſime, huc tendit, ut Deus ſumme ametur, deinde vero hominum quilibet, Pſal. 15. Eſai. 33. 15. Mich. 6. 8, Matth. 22. 37 — 40. Mar. 12. 30, 31. Luc. 10. 27. Rom. 13. 7, &c. 1 Cor. 8. 3. & 13. 2. Gal. 5. 14. 1 Tim. 1. 5. 1 Pet. 1. 22. Jac. 2. 8. 1 Joh. 2. 10. & 3. 17. & 4. 7 — 12, 20. Per hanc dilectionem fides eſt *ἐνεργουμένη operans*, Gal. 5. 6. & *τελειωμένη perfecta*, Jac. 2. 22. ſine eâ ejuſque operibus *mortua*, 20. Hanc det in nobis augeatque Deus, propter Filium ſuum, per Spiritum Sanctum.

Hugonis

Hugonis Grotii
ADNOTATIONES
AD
SERMONEM DOMINI
IN MONTE HABITUM.

HUGONIS GROTII
ADNOTATIONES
AD
Sermonem Dni in Monte habitum.

MATT. Cap. 5. Verſ. 1.—12. Sect. I.

1. Ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους, ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος· καὶ καθίσαντος αὐτοῦ, προσῆλθον αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ·

2. Καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ, ἐδίδασκεν αὐτοὺς, λέγων·

3. Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι· ὅτι αὐτῶν ἐστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

4. Μακάριοι οἱ πενθοῦντες· ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται.

5. Μακάριοι οἱ πρᾳεῖς· ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν.

6. Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην· ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται.

7. Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες· ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται.

8. Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ· ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται.

9. Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί· ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται.

10. Μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης· ὅτι αὐτῶν ἐστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

1. Videns autem turbas, aſcendit in montem: & cum ſediſſet, acceſſerunt ad eum diſcipuli ejus:

2. Et aperiens os ſuum docebat eos, dicens:

3. Beati pauperes ſpiritu: quoniam ipſorum eſt regnum cælorum.

4. Beati qui lugent: quoniam ipſi conſolabuntur.

5. Beati mites: quoniam ipſi poſſidebunt terram.

6. Beati qui eſuriunt, & ſitiunt juſtitiam: quoniam ipſi ſaturabuntur.

7. Beati miſericordes: quoniam ipſi miſericordiam conſequentur.

8. Beati mundo corde: quoniam ipſi Deum videbunt.

9. Beati pacifici: quoniam filii Dei vocabuntur.

10. Beati qui perſecutionem patiuntur propter juſtitiam: quoniam ipſorum eſt regnum cælorum.

11. Μακάριοί ἐστε ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς καὶ διώξωσι, καὶ εἴπωσι πᾶν πονηρὸν ῥῆμα καθ' ὑμῶν, ψευδόμενοι, ἕνεκεν ἐμοῦ.

12. Χαίρετε καὶ ἀγαλλιᾶσθε· ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς· οὕτω γὰρ ἐδίωξαν τοὺς προφήτας τοὺς πρὸ ὑμῶν.

11. Beati eſtis cum male dixerint vobis, & perſecuti vos fuerint, & dixerint omne malum adverſum vos mentientes, propter me:

12. Gaudete & exultate, quoniam merces veſtra copioſa eſt in cælis: ſic enim perſecuti ſunt prophetas, qui fuerunt ante vos.

Adnotationes ad Sectionem primam.

1. Εἰς τὸ ὄρος· *in montem*:] Sicut lex vetus de monte erat promulgata, ita & novam Chriſtus in monte propoſuit. Quomodo autem cum hâc narratione conveniant ea quæ dicit Lucas capite 6. ad Lucam dicemus.

Καθίσαντος αὐτοῦ, προσῆλθον αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ· *& cum ſediſſet acceſſerunt ad eum diſcipli ejus*:] Non duodecim aut ſeptuaginta ſolum, ſed omnes qui doctrinam ejus ſectabantur. Quare οἱ μαθηταὶ *diſcipuli*, ſunt iidem qui & hic & infra 7. 28. ὄχλοι. *plebs*, & Luc. 6. 17. ὄχλος μαθητῶν *plebs diſcipulorum* dicuntur. Atque ita vocem μαθητῶν *diſcipulorum*, ſcimus paſſim uſurpari ut infra 12. 49. Luc. 6. 13. Act. 11. 26. multiſque aliis in locis. Præcepta quæ propria ſunt ac peculiaria ſegregatorum ad prædicationem Evangelicam infra ſequentur capite demum decimo.

3. Μακάριοι, *beati*] Imitatur Chriſtus Davidem, aut certe eos qui Pſalmos veteres in unum corpus collegerunt. Nam quod ei libro προοιμίου *exordii* vice præponitur, deſcriptionem hominis beati continet, ſimili verborum initio אשרי האיש *beatus vir*. Neque id ratione caret: nam diſciplinæ activæ à finis tractatione ordiendæ ſunt; unde pendet bonorum malorumque notitia. Bonum enim ſummum finis ipſe,

ipſe, deinde & alia quatenus eo ducunt: mala quæ abducunt. Oſtendit igitur Chriſtus finem homini propoſitum eſſe debere vitam alteram meliorem: & in hâc vitâ pacem conſcientiæ & quæ eam conſequuntur: proinde cætera hinc æſtimanda, & quo attentiores reddat auditores explicat hoc ipſum per enuntiata quædam παράδοξα *inopinata*, beatos pronuntians eos qui vulgo miſeri vocentur.

Οἱ πτωχοὶ, *pauperes*] Cum duæ à veteribus afferri ſoleant horum verborum explicationes, quarum altera ad tenuitatem facultatum, altera ad animi demiſſionem pertineat, cur priorem præferendam exiſtimem has habeo cauſas: primum quod Lucas ſimpliciter ſcribat Μακάριοι οἱ πτωχοὶ *Beati pauperes*, Luc. 6. 20. eiſque opponat divites, non additâ ſpiritûs voce: deinde quod πτωχοὺς *pauperes* illo altero ſignificatu vix exiſtimem reperiri. Beatos ergo pauperes Chriſtus pronuntiat, eodem ſenſu quo & lugentes commate ſequenti. Quia plerumque res opimæ & ſecundæ fomenta ſunt vitiorum. Sic alibi dixit, vix evenire ut dives in regnum cœleſte perveniat, infra 19. 23. Cui convenit illud Pauli: *Conſiderate vocationem veſtram fratres: non multi potentes, non multi nobiles*, 1 Cor. 1. 26. Et Jacobi: *Nonne elegit Deus pauperes mundi hujus divites in fide?* 2. 5. Satis quippe eſt ad veritatem pronuntiati moralis ut valeat ἐπὶ τὸ πολὺ *plerumque*: neque ἀκριβὲς *exquiſitæ tractationis libramentum* ultra exigendum eſt quam rei fert natura, ut eſt apud Ariſtotelem initio ad Nicomachum. Tales ſunt & iſtæ Græcorum ſententiæ: Euripidis,

Δεινόν γε, τοῖς πλουτοῦσι τοῦτο δ' ἔμφυτον,
Σκαιοῖσιν εἶναι.

Res miſera, verum propria divitibus tamen,
Carere mente.

Ejuſdem,

Ejusdem,

Πλουτεῖς; ὁ πλοῦτος δ᾽ ἀμαθία, δειλόν θ᾽ ἅμα.

Es dives? at iners res & ignava est, opes.

Et hoc,

Ἄδικον δ᾽ ὁ πλοῦτος, πολλὰ δ᾽ οὐχ ὀρθῶς ποιεῖ.

Divitiæ iniqua multa meditari solent.

Item,

Εἰσορῶ· δῆλον δ᾽ ὁ πλοῦτος καὶ φιλόψυχον κακόν.

Cerno; verum ignava, vitæ parca res, opulentia est.

Et hoc,

Ἐν τῷ γὰρ ὄλβῳ φαυλότης ἔνεστί τις,

Πενία δὲ σοφίαν ἔλαχε διὰ τὸ δυστυχές.

Solet divitiis comes esse imperitia:

Magis malo coacta paupertas sapit.

Euphorionis,

Κακὸν τὸ παμμέγιστόν ἐστιν εἰς εὐανδρίαν

Ὁ πλοῦτος ἀνθρώποισιν, αἵ τ᾽ ἄγαν τρυφαί.

Consilia nunquam animosa suppeditant opes,

Nec auctor esse luxus audendi solet.

Antiphanis,

Ὁ δὲ πλοῦτος ἡμᾶς, καθάπερ ἰατρὸς κακὸς,

Τυφλοὺς, βλέποντας παραλαβὼν, πάντας ποιεῖ.

At nos divitiæ, mos ut est Medicis malis,

Cæcos efficiunt, cum oculatos acceperint.

Menandri,

Ἀεὶ νομίζονθ᾽ οἱ πένητες τῶν θεῶν.

Deorum cura pauperes credi solent.

Tale & Latinum illud: *bonæ mentis soror paupertas.* Diogenes dicebat paupertatem subsidium esse ad sapientiam αὐτοδίδακτον *sponte partam*, quia re doceat quod alii verbis vix docentur. Teles Philosophus duas adferebat causas cur aptior ad sapientiam esset paupertas divitiis, priorem quod labores minus subterfugeret: alteram quod aliarum rerum curis minus distraheretur: quod ipsum Christus quoque significat

ficat infra 8. 12. Lactantius hâc de re sic disserit: *Eo fit ut pauperes & humiles Deo credant facilius qui sunt expediti, quam divites qui sunt impedimentis plurimis implicati.*

Τῷ πνεύματι· *spiritu*:] Hoc quod à Luca prætermissum est expressit Matthæus ut ostenderet μακαρισμὸν hunc, *beatitudinis* hanc *prædicationem* ad eos pauperes pertinere qui malam fortunam non haberent ostentui, neque vero essent μεμψίμοιροι *queruli*, sed animo placido in re suâ modicâ acquiescerent, neque divitias appeterent. Πνεῦμα enim *animum* hic significat ut Esaiæ 66. 2. infra 26. 41. Johan. 11. 33. & 13. 21. Rom. 1. 9. 1 Cor. 2. 13. & 7. 34. Ephes. 4. 3. Sic Hebræis רוח נמוכה *spiritus pauper*, id est, patiens. Sunt ergo πτωχοὶ πνεύματι *pauperes spiritu* hi qui non fortunâ tantum sed & animo sunt pauperes: sicut infra καθαροὶ καρδίᾳ *mundi corde* qui non operibus tantum, sed & animo sunt innocentes.

Αὐτῶν ἐστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν· *ipsorum est regnum cælorum*:] Idem loquendi genus infra 19. 14. *Talium* (nimirum qui moribus puerilem ætatem referunt) *est regnum cælorum.* Sensus est, talibus enim solent contingere divitiæ cœlestes, cognitio veritatis, remissio peccatorum, donum spiritûs, & quæ alia regni istius nomine veniunt. Est enim oppositio in voce πτωχοὶ *pauperes* & in voce βασιλεία *regnum.* Scriptor Tobiæ 4. 22. μὴ φοβοῦ, παιδίον, ὅτι ἐπτωχεύσαμεν· ὑπάρχει σοι πολλὰ ἐὰν φοβῇ τὸν Θεόν. *ne time, fili, eo quod pauperes sumus. Multa habes, si Deum timeas.* Memineris enim ubi uni virtuti beatitudo, aut vita æterna promittitur, id sumendum comparate ad eos qui tali careant virtute, eoque minus sint ad illa beneficia accipienda idonei, aut id eo pertinere, ut vis magna in tali virtute sita intelligatur, aliis tamen non exclusis.

4. Οἱ πενθοῦντες· *qui lugent*:] Γνώμη *sententia* similis superiori, quam Paulus explicat, θλίψις, inquiens, ὑπομονὴν κατεργάζεται *tribulatio patientiam operatur*, & quæ sequuntur Rom. 5. 3. Nimirum

—— *gaudet patientia duris*:

contra autem res secundæ vitiis sunt obtentui. Neque frustra dictum, Ὑπὲρ Μαλέαν πλεύσας εὐσεβὴς ἔσῃ *Super Maleam navigans pius eris*, & Plinio, *Optimos esse nos dum infirmi sumus*. Sed proprie hic lugentes intelliguntur cum suâ qualitate: id est, qui mala ab hominibus aut à Deo inflicta patienter ferunt.

Παρακληθήσονται. *consolabuntur*.] Hic pro parte, plene in posterum. Vide Paulum 2 Cor. 1. 4. Joh. 16. 20. Jac. 1. 12. Apoc. 7. 17.

5. Πραεῖς· *mites*:] Qui alios placide ferunt & blande instituunt. Opponuntur πραεῖς *mites* sive πρᾶοι proprie τοῖς ὀργίλοις *iracundis*, Aristoteles Magnorum moralium lib. 1. 23. Plato 2. de Republicâ: ἐναντία γὰρ τῷ θυμοειδεῖ πραεῖα φύσις *contraria enim iracundiæ mitis indoles*.

Κληρονομήσουσι τὴν γῆν. *possidebunt terram*.] Ex Psal. 37. 11. Usurpant hoc verbum Hellenistæ ut Hebræum ירש exprimant, id autem non significat *titulo hæreditatis acquirere*, sed *jure mancipii adipisci* aut *possidere*, quia talia quæ sunt ad hæredes transeunt. Et hoc est quod proprie Græcis dicitur κτᾶσθαι. Opponi enim solet κτῆσις τῇ χρήσει, ut Latinis *mancipium usui*. Τὴν γῆν autem dicere videtur firmas atque constantes amicitias, quæ in terris longe optima est possessio. Has autem comparare sibi facillime solent qui miti placidoque sunt animo: quanquam & ad alias res minores tuendas multum valet hæc virtus. Quippe ὁ θυμὸς *ira*, ut est apud Philosophum φόνων αἴτιον, συμφορᾶς σύμμαχον, βλάβης σύνεργον καὶ ἀτιμίας, χρημάτων ἀπώλεια, ἔτι δὲ καὶ φθορᾶς ἀρχηγόν. *causa cædium*, *fautor*

fautor calamitatis, comes damni & probri, pernicies rerum, auctor exitii. Adde Psal. 41. 1.

6. Οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην· *qui esuriunt & sitiunt justitiam:*] Fames & sitis tralatione usitatâ vehementem quandam appetitionem significant, ut cum dicitur *auri sacra fames*, & apud Plutarchum, ὁ μὴ πεινῶν μηδὲ διψῶν τιμωρίας *qui non esurit aut sitit vindictam.* Atque ita διψῆν *sitire* sumitur Esaiæ 41. 17. & 51. 1. Joh. 7. 37. & aliis aliquot horum librorum locis. Δικαιοσύνης *justitiæ* autem vox hic significat ὁδὸν δικαιοσύνης *viam justitiæ*, ut infra hic scriptor loquitur 21. 32. id est, doctrinam ejus obedientiæ quam à nobis Deus exigit, quæ obedientia & infra commate 20. voce eâdem δικαιοσύνης *justitiæ* notatur. Etiam Philo dixit λιμὸν ἀρετῆς *famem virtutis* libro de Allegoriis. Cæterum si quis Lucam cum Matthæo conferat, videbit tale desiderium hic indicari quo acti homines alia incommoda, puta famem sitimque, libenter subeant.

Χορτασθήσονται. *saturabuntur.*] Ex Psalmo 17. 15. Omnia quidem Dei beneficia sub imagine cibi ac potûs describi solent: Esaiæ 65. 13. Luc. 11. 53. præcipue vero doctrina cœlestis. Nam & Hebræi Legem *cibum animæ* vocant, & Christus Evangelium suum modo *panis* modo *aquæ* nomine appellat.

7. Οἱ ἐλεήμονες· ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται. *misericordes; quoniam ipsi misericordiam consequentur.*] Est quidem & in usu humano verum illud Publii:

Bona comparat præsidia misericordia.

Item:

Habet in adversis auxilia qui in secundis commodat.

Cæterum hic arbitror recte à Latino interprete aliisque scriptoribus antiquis illud ἐλεηθήσονται *misericordiam consequentur* ad Divinam misericordiam referri. Nam sicut omnes hi μακαρισμοὶ hæ *beatitudinis attributiones*,

si recte advertas, in præceptorum traditione explicantur: ita quod hic dicitur γνωμικῶς *per modum sententiæ*, infra traditur παραινετικῶς *per modum exhortationis*, 5. 45. & 6. 14. Stoici docebant *succurrere esse sapientis*, *misereri non esse*: & misericordiam *vitium* vocabant *animi*. At Christus non opera tantum misericordiæ præcipit, sed & affectum suo exemplo commendat. Sæpe enim legitur σπλαγχνισθῆναι *misertus fuisse*, quo affectus & quidem vehemens denotatur. Sic Paulus vult τὰ μέλη συμπάσχειν *membra compati*, 1 Cor. 12. 26. Nimirum ut recte monet Lactantius, Christiana disciplina neque exscindit affectus, neque mediocritatem indistincte præcipit, sed rectum eorum usum monstrat, modo intensiorem, modo remissiorem pro rei dignitate. Quâ de re plenius agemus ad Lucam 19. 41.

8. Οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ· *mundo corde*:] Intelligi possunt οἱ ἀκέραιοι, id est, qui à fuco omni & fallaciis absunt, quos *sinceros* vocant Latini. Solet enim τὸ καθαρὸν *mundum* conjungi τῷ ἀνυποκρίτῳ *non ficto*, 1 Tim. 1. 5. 1 Petr. 1. 22. Atque ita erit hujus γνώμης *sententiæ* explicatio παραινετικὴ *hortatoria*, petenda ex iis quæ infra capite 6. differuntur. Sed magis mihi placet καθαρὸν *mundum* hic accipi eum qui sit

Integer vitæ scelerisque purus,

quem scriptores Latini etiam *sanctum* & *castum* vocant. Græce καθαροὶ τὰς χεῖρας *manu puri* dicuntur qui homicidio affines non sunt, & fœmina καθαρεύειν *in casto esse*, quæ concubitu abstinet, ideo addidit Christus καρδίᾳ *corde* ex Psal. 73. 1. nimirum etiam exigens animi innocentiam. Illo enim censore (ut Taciti utar verbis) *qui deliberant desciverunt*. Ut autem καθαρὸν *mundum* ita interpreter movet me quod sequitur, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται *quoniam ipsi Deum videbunt*. Nam & apud Johannem 1 Ep. 3. 2. itidem legimus:

legimus: ὀψόμεθα αὐτὸν καθώς ἐστι *videbimus eum sicuti est*: deinde subjungitur, ϗ πᾶς ὁ ἔχων τὴν ἐλπίδα ταύτην ἐπ' αὐτῷ, ἁγνίζει ἑαυτὸν, καθὼς ἐκεῖνος ἁγνός ἐστιν, *& omnis qui habet hanc spem in eo, sanctificat se, sicut & ille sanctus est*. Solent enim pro eodem usurpari ἁγνὸς & καθαρός. Quæsivit nimirum Christus attributa, quæ aut ex simili, aut ex dissimili subjectis convenirent. Ideo his qui puro sunt corde (quatenus scilicet humana permittit fragilitas) præmium proponit, quod conspecturi sint Deum, purissimam scilicet mentem. Quare petenda est hujus γνώμης *sententiæ* explicatio ex his quæ infra in præceptis sequuntur commate hujus capitis 21. 27. & deinceps.

9. Εἰρηνοποιοί· *pacifici*:] Proprie Græcis ita vocantur *pacificatores*, qui aliis diffidentibus medios se interponunt. At Hebræa vox, quam Græcâ voce expressit interpres, שלמים latius patet, *pacisque studiosos* significat, neque aliter hoc loco ea vox accipienda est. Sequitur enim hujus dicti explicatio infra commate 23. & deinceps.

Υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται. *filii Dei vocabuntur*.] Deus vocatur *Deus pacis* Rom. 16. 20. 1 Cor. 14. 33. 2 Cor. 13. 11. Phil. 4. 9. 1 Thess. 5. 23. 2 Thess. 3. 16. Hebr. 13. 20. Sensus est, eos qui paci student, Deo simillimos, ac proinde etiam Deo dilectissimos fore. Sic infra, ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς *ut sitis filii patris vestri qui in cœlis est*, commate 45. Sirachides olim dixerat: Γίνου ὀρφανοῖς ὡς πατὴρ ϗ ἀντὶ ἀνδρὸς τῇ μητρὶ αὐτῶν, ϗ ἔσῃ ὡς υἱὸς ὑψίστου· ϗ ἀγαπήσει σε μᾶλλον ἢ μήτηρ σου, *Esto pupillis ut pater, & pro viro matri illorum: & eris tu velut filius Altissimi, & miserebitur tui magis quam mater*, 4. 10. Philo de sacrificantibus: οἱ τὸ ἀρεστὸν τῇ φύσει δρῶντες ϗ τὸ καλὸν, υἱοί εἰσι τοῦ Θεοῦ, *qui id faciunt quod naturâ probum honestumque est, filii sunt Dei*. Hierocles docet nos ita locutos & Pythagoristas,

goristas, haud dubie accepto ab Hebræis more, τῷ ἤδη πεποιηκέναι τὰ παιδὸς ἄξια τ̀ Θεὸν πατέρα καλῶν, *Deum patrem vocans quod jam fecerit ea quæ filium decent.* Est autem καλεῖσθαι *vocari* hic, rem eâ voce indicatam consequi, 1 Joh. 3. 1. Ἴδετε ποταπὴν ἀγάπην δέδωκεν ἡμῖν ὁ πατὴρ ἵνα τέκνα Θεοῦ κληθῶμεν, *Videte qualem caritatem dedit nobis Pater ut filii Dei nominaremur.* Quod alibi dixerat, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι, *dedit eis potestatem filios Dei fieri*, Evang. 1. 12. Sic quod Esaiæ 14. 20. est יקרא *vocabitur*, Chaldæus vertit יתקימון *manebit*; & quod est Esaiæ 61. 7. Lucas vertit per ἐστὶν *est*, 19. 46. ut notavimus supra 1, 32. Nec aliter Syrus id quod est Genes. 21. 12. Sic & Philo de linguarum confusione: οἱ ἐπιστήμῃ κεχρημένοι τοῦ ἑνὸς υἱοὶ Θεοῦ προσαγορευόμενοι δεόντως, *scientiâ præditi recte unius Dei vocantur filii.* Ex hâc verâ Dei imitatione sequitur porro etiam divinæ gloriæ participatio, ut ostendit Johannes dicto Epistolæ loco & Paulus Romanorum 8. 17.

10. Δεδιωγμένοι, *persecutionem patiuntur*] Græcis διώκειν est non tantum *accusare*, sed & *expellere*, ut διώκειν ἐκ τ̀ γῆς, διώκειν τ̀ οἰκίας *pellere terrâ, pellere domo.* Sed apud Hellenistas Judæos latius ea vox patet, ut exprimat Hebræum רדף, quod omne genus vexationis, præsertim gravioris, continet. Latine *persequi* nullâ re adjectâ hunc sensum non habet. Alioqui *persequi judicio, persequi bello* recte dicitur. Sed Christiani Hebræos & Hellenistas imitati dixerunt *persequi*, pro quo veteres Romani dixissent *vexare* aut *exagitare.*

Ἕνεκεν δικαιοσύνης *propter justitiam*;] Vox hæc vix unquam in his libris finem, at plerumque caussam significat quâ agens impellitur. Latinis *ergo* eandem habet notionem: ut *virtutis ergo.* Δικαιοσύνη autem hic iterum obedientiam divinorum mandatorum significat.

Οὕτω

αὐτῶν ἐστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, *ipsorum est regnum cœlorum*] Cum βασιλεία οὐρανῶν *regnum cœlorum* modo doctrinam cœlestem & quæ eam in hâc vitâ consequuntur, modo gloriam cœlestem significet, ut multis in locis videre est, ut priorem sensum supra, ita posteriorem hic amplectendum sentio: tum ut singulis subjectis singula attributa respondeant, tum quod omnino proxime sequens comma videatur dicti hujus generalis particularem ἐπεξήγησιν *latiorem expositionem* continere; ibi autem *mercedis cœlestis* expressa est mentio. Atque hinc factum est, ut jam Clementis temporibus diverso modo hic locus legeretur. Ipse citat, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται *quia ipsi filii Dei vocabuntur*, quod ex sequenti commate irrepsit. Ab aliis legi testatur, ὅτι αὐτοὶ ἔσονται τέλειοι *quoniam ipsi erunt perfecti*: atque etiam, ὅτι ἕξουσι τόπον ὅπου οὐ διωχθήσονται *quoniam locum habebunt ubi nemo eos persequetur*. Quæ omnia glossemata esse arbitror explicantia quid esset βασιλεία τῶν οὐρανῶν *regnum cœlorum* hoc loco.

11. Ὅταν ὀνειδίσωσιν, *cum maledixerint*] Ut olim Elisæo factum 2 Reg. 2. 23.

12. Ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς, *quoniam merces vestra copiosa est*] Ex Genes. 15. 1.

Οὕτως ἐδίωξαν τοὺς προφήτας, *sic persecuti sunt Prophetas*] Josephum, Mosem, Samuelem, Davidem, Esaiam, Jeremiam, atque alios. Vide Nehemiam 9. 26. Orationem Stephani in Actis, & quæ infra dicuntur 23. 31. Nimirum ita est, *veritas odium parit*: præsertim ea quæ ad mores emendandos pertinet. Hoc si Heraclito, si Democrito, si Socrati evenit, tantillam faculam allucentibus, quanto magis Christi discipulis exspectandum est? Plato secundo de Republicâ ait, ad explorationem veræ virtutis opus esse ut vir bonus μηδὲν ἀδικῶν, δόξαν ἔχῃ τὴν μεγίστην ἀδικίας,

ἀδικίας, ἵνα ᾖ βεβασανισμένος εἰς δικαιοσύνην τῷ μὴ τέγγεσθαι ὑπὸ κακοδοξίας καὶ τῶν ὑπ' αὐτῆς γιγνομένων, ἀλλ' ἤτω ἀμετάστατος μέχρι θανάτου, *cum nihil injuſte agat famam tamen ſuſtineat maximæ injuſtitiæ, ut exploratæ ſit juſtitiæ eo ipſo quod non inflectitur amotâ famâ & quæ eam conſequuntur, ſed immobilis manet ad mortem uſque.*

MATT. Cap. 5. Verſ. 13.—16. Sect. II.

13. Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς· ἐὰν δὲ τὸ ἅλας μωρανθῇ, ἐν τίνι ἁλισθήσεται; εἰς οὐδὲν ἰσχύει ἔτι εἰ μὴ βληθῆναι ἔξω, καὶ καταπατεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων.

14. Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου. οὐ δύναται πόλις κρυβῆναι ἐπάνω ὄρους κειμένη.

15. Οὐδὲ καίουσι λύχνον, καὶ τιθέασιν αὐτὸν ὑπὸ τὸν μόδιον, ἀλλ' ἐπὶ τὴν λυχνίαν, καὶ λάμπει πᾶσι τοῖς ἐν τῇ οἰκίᾳ.

16. Οὕτω λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα, καὶ δοξάσωσι τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

13. VOS eſtis ſal terræ: quod ſi ſal evanuerit, in quo ſalietur? ad nihilum valet ultra, niſi ut mittatur foras, & conculcetur ab hominibus.

14. Vos eſtis lux mundi. Non poteſt civitas abſcondi ſupra montem poſita.

15. Neque accendunt lucernam, & ponunt eam ſub modio, ſed ſuper candelabrum, ut luceat omnibus qui in domo ſunt.

16. Sic luceat lux veſtra coram hominibus, ut videant opera veſtra bona, & glorificent patrem veſtrum qui in cælis eſt.

Adnotationes ad Sectionem secundam.

13. Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς· *Vos estis sal terræ:*] Ut modo dicere occœpi, nihil satis causæ video cur hæc ad Apostolos restringantur. Nam & μακαρισμοὶ *beatitudinis prædicationes* communes sunt omnibus: & allocutio quæ præcessit commatibus duobus antecedentibus omnes spectat, qui pro veritate injurias sustinent. Tum vero clarum est eosdem dici ἅλας τῆς γῆς *sal terræ*, & commate sequenti φῶς τοῦ κόσμου *lumen mundi*. At φωστῆρες ἐν κόσμῳ *luminaria in mundo* dicuntur non Episcopi tantum, sed omnes vere Christiani, ut apparet Phil. 2. 15. Cui simile est illud apud Justinum: Ὅπερ ἐστὶν ἐν σώματι ψυχὴ, τοῦτ' εἰσὶν ἐν κόσμῳ χριστιανοί. *Quod in corpore est anima, id in mundo Christiani.* Jam vero hoc ipsum quod de sale dicitur, Lucas directe dictum ait πρὸς τοὺς ὄχλους *ad turbas* 14. 25, 34. Sensus ergo est, eos, qui ab ipso Christo veram ac salutarem doctrinam percepissent, non exemplum vivendi ab hominibus aliis petere, sed aliis exemplo esse debere. Salis autem præcipua vis est adversus putredinem. Hinc illud Varronis, *suillo pecori animam pro sale datam ne putisceret*, ex Cleanthe desumptum, cujus hæc erant verba: τὸν ὗς ἀνθ' ἁλῶν ἔχειν τὴν ψυχὴν ἵνα μὴ σαπῇ τὰ κρέα. Neque aliâ de causâ ἅλα θεῖον *sal divinum* dixit Homerus. Hinc sapientia *sal* dici cœpit, ut est apud Comicum: *qui habet salem qui in te est.* Atque eodem respicit Paulus, cum sermonem nostrum ita blandum vult esse, ut tamen *sale condiatur*, Coloss. 4. 6. Sed proxime ad hoc loquendi genus accedit quod Livius Græciam *sal gentium* vocat. Ostendit ergo Christus officii esse eorum qui veræ sapientiæ præcepta hausissent, aliorum sordes expurgare.

Τῆς γῆς· *terræ*:] Vox γῆς & quæ eſt commate ſequenti vox κόσμε *mundi*, haud dubie generis humani univerſitatem ſignificant, quomodo & *terrarum* & *mundi* vox Latinis uſurpantur. Nimirum pauci iſti à Chriſto inſtituti fermentum fuére quo tota farina fermentata eſt, infra 13. 33.

Μωρανθῇ, *evanuerit*] Quod Græci dicunt ἄναλον *inſulſum*, ut & Marcus 9. 50. id Hebræus dicitur תפל, ut Jobi 6. 6. eademque vox τὸ μωρὸν *ſtultum* ſignificat Jobi 24. 12. Jerem. 23. 13. Thren. 11. 14. Hebræam igitur vocem quam proxime potuit expreſſit Græcus interpres.

Ἐν τίνι ἁλισθήσεται; *in quo ſalietur?*] Non abſolute ſumendum, ſed relate. ἐν τίνι αὐτὸ ἀρτύσετε; *in quo illud condietis?* inquit Marcus omni ambiguitate remotâ. Sal in ſe habere debet vim excoquendi. Nam ſi putruerit, non eſt quo corrigatur. Sic illi qui à Domino Jeſu veram doctrinam hauſerant, ipſi emendare alios debebant, non autem exſpectare ut ab aliis ipſi emendarentur. Simile eſt huic proverbio illud Græcis uſitatum, ὅταν τὸ ὕδωρ πνίγῃ, ἐπιπίνειν τί δεῖ; *ubi aqua ſuffocat, quid opus ultra bibere?*

Καταπατεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. *conculcatur ab hominibus*] Παροιμιώδης *proverbialis* locutio de re nihili. Sed intelligenda hic ſimul pœnæ comminatio, quam explicat Lucas 21. 24. איש Hebræis eſt quod ἕκαστος *quilibet* Græce loquentibus, ut fine libri Judicum vertunt 70.

14. Πόλις κρυβῆναι, *civitas abſcondi*] Vult Chriſtus auditorum ſuorum integritatem non minus eſſe conſpicuam quam ſolent eſſe urbes quæ in montis vertice ſunt collocatæ: qualis erat Hieroſolyma, Eccleſiæ figura. Vide Ezech. in fine. De cœtu autem piorum qui, dum vixerunt Apoſtoli, facilius quam poſtea, dignoſci potuit, hic directe non agi & præcedentia & ſequentia oſtendunt.

Μόδιον,

15. Μόδιον, *modio*] Μόδιος vox quamquam Græcis minus usitata, ex Græciâ tamen in Latium venit. Nam & Dinarchus eâ utitur. Credibile est à Matthæo scriptum סאתא quod hic habet Syrus, quando & Hieronymus in veteri Federe סאה *modium* vertit.

Καὶ λάμπει, *& lucet*] Hebraismus pro ἵνα λάμπῃ *ut luceat* recte notatus à veteri Latino interprete. Sic candelabrum in medio tabernaculo, deinde in mediâ æde Templi lucebat.

16. Ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα ϗ δοξάσωσι, *ut videant opera vestra bona & glorificent*] Est & hic Hebraismus pro ἰδόντες δοξάσωσι *videntes glorificent*, tum vero vocis δοξάζειν *honorare* notio non Græca est sed Hellenistica, auctoribus 70. qui ita optime putârunt exprimi Hebræum כבד & פאר *magni facere*.

Τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν οὐρανοῖς. *Patrem vestrum qui in cælis est.*] Inter nomina Dei quæ commentatores Hebræi tradunt est אבינו שבשמים *Pater noster qui in cælis*. Quamquam vero Deus omnium opifex recte eam ob causam *Pater* dici possit, ut

—— Πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε,

—— *Deûm pater ille hominumque*;

apparet tamen ex eo quod hic additur ὑμῶν *vestrum*, Christum & hic & aliis in locis magis respexisse ad amorem peculiarem vereque paternum, quo pietatis studiosos Deus prosequitur. Senecæ vir bonus, *vera Dei progenies*, libro de providentiâ. Quid vox pluralis οὐρανῶν *cælorum* in Hellenistarum sermone significet, supra diximus, nimirum beatissimam illam regionem quam solâ mente complectimur, τὸν κόσμον τὸν νοητὸν *mundum illum qui animo comprehenditur*. Quamquam autem Deus sæpe dicitur esse ἐν τοῖς οὐρανοῖς *in cælis*, non id tamen intelligendum est quasi Deus ullis extra se spatiis terminetur. Vere enim dixit Solomo Deum neque cœlo aspectabili neque illo supremo

cœlo, quod שמי שמים *cælum cælorum* vocat, comprehendi, 1 Regum 8. 27. Ante res conditas Deus haud dubie ſibi ſuffecit pro loco. Neque cum res condidit natura ipſius immutari aut à ſui ipſius opificio limitari potuit. Recte ergo Hebræi Magiſtri Deo inter alia nomen tribuunt מקום *Locus*, quia ipſius immenſa natura nullo extra ſe loco tenetur, atque adeo ſibi eſt quaſi locus rebus à ſe factis infinito major, eaſque excellentius & efficacius continens quam locus ſoleat res locatas: quam Hebræorum veterum ſententiam hunc in modum exponit Philo: Ἐπεὶ αὐτὸς ἑαυτῷ τόπος (hoc eſt מקום) καὶ αὐτὸς ἑαυτοῦ πλήρης καὶ ἱκανὰ ὄντα πληρῶν καὶ περιέχων, αὐτὸς δ' ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου περιεχόμενος, *quoniam ipſe ſibi locus, & ipſe ſui plenus, & tot illa quæ ſunt implet ac continet, ipſe vero à nullo continetur*. Eademque veterum Chriſtianorum ſententia, Θεὸς περιέχει τῇ βουλήσει τὸ πᾶν, μείζων τοῦ παντὸς, ὥσπερ τῇ οὐσίᾳ, οὕτως καὶ τῇ ἀξίᾳ, *Deus voluntate totum hoc continet, major Univerſo, ut ſubſtantiâ, ita & majeſtate*, ut docte diſſerit ſcriptor reſponſionum ad Orthodoxos quæſt. undecimâ. Theophilus libro ſecundo adverſus gentes: Θεὸς οὐ χωρεῖται, ἀλλὰ αὐτός ἐστι τόπος τῶν ὅλων, *Deus non comprehenditur, ſed ipſe Locus eſt omnium.* Dicitur tamen ἐν οὐρανοῖς *in cælis* eſſe potius quam alibi, quia ſicut in illâ regione majeſtas Dei ſingulari & eximio modo apparet, ita & olim in eâ regione ſumma ab ipſo præmia expectamus, tunc cum ſe pleniſſime nobis & Deum & patrem eſt demonſtraturus. Sed & Græci ut multa ex Oriente ita hoc quoque hauſerunt. Nam ſedem Deorum ponunt ſupra ſideream regionem. Aratus de Eridano aſtro:

—— Θεῶν ὑπὸ ποσσὶ φορεῖται.

—— *Deûm ſe ſub pedibus fert.*

Quod imitatus eſt Callimachus & ex Callimacho Catullus in comâ Berenices,

Sed quamquam me nocte premunt veſtigia Divûm.

MATT. Cap. 5. Verſ. 17. — 20. Sect. III.

17. ΜΗ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον, ἢ τοὺς προφήτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι.

18. Ἀμὴν γὰρ λέγω ὑμῖν, ἕως ἂν παρέλθῃ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, ἰῶτα ἓν ἢ μία κεραία οὐ μὴ παρέλθῃ ἀπὸ τοῦ νόμου, ἕως ἂν πάντα γένηται.

19. Ὃς ἐὰν οὖν λύσῃ μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων, καὶ διδάξῃ οὕτω τοὺς ἀνθρώπους, ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν· ὃς δ' ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

20. Λέγω γὰρ ὑμῖν, ὅτι ἐὰν μὴ περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλεῖον τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

17. NOlite putare quoniam veni ſolvere legem aut prophetas: non veni ſolvere, ſed adimplere.

18. Amen quippe dico vobis, donec tranſeat cœlum & terra, jota unum aut unus apex non præteribit à lege, donec omnia fiant.

19. Qui ergo ſolverit unum de mandatis iſtis minimis, & docuerit ſic homines: minimus vocabitur in regno cœlorum. Qui aut fecerit & docuerit: hic magnus vocabitur in regno cœlorum.

20. Dico enim vobis, quia niſi abundaverit juſtitia veſtra plus quam Scribarum & Phariſæorum, non intrabitis in regnum cœlorum.

Adnotationes ad Sectionem tertiam.

17. ΚΑταλῦσαι, *ſolvere*] Quod hic καταλύειν, infra λύειν dicitur commate 19. Eſt quidem λύειν νόμον *legem ſolvere* ſæpe apud Demoſthenem *abrogare*. Sed hic vox iſta laxius paulo ſumenda eſt, pro eo quod eſt *Legem oppugnare factis dictiſve*. Tale eſt illud οὐ δύναται λυθῆναι ἡ γραφὴ *non poteſt ſolvi Scriptura* Johan. 10. 35. & quod λύειν τὸ σάββατον *ſolvere Sabbatum* dicitur qui contra Sabbatum facit, Johan. 5. 18. Imo illud ipſum λύειν τὸν νόμον *ſolvere Legem*

 apertum

apertum est ita sumi Johannis 7. 23. pro quo & καταργεῖν τ. νόμον *destruere Legem* dixit Paulus Rom. 3. 31. Atque hanc veram esse hujus loci explicationem ostendit id quod sequitur commate 19. ubi ποιεῖν καὶ διδάσκειν *facere & docere* opponitur τῷ λύειν *ei quod est solvere*. Sed hic insurgunt in nos Judæi clamitantes itum ab Apostolis contra hanc Magistri professionem. Sed labi illos rerum nostrarum ignorantiâ vel hinc pateat, quod hæc ipsa Domini verba Apostoli memoriæ consecrarunt, nunquam id facturi, si ipsorum documenta ab hoc documento discrepâssent. Adde quod ille ipse Apostolus, quo nemo constantius libertatem Christianam contra necessitatem Hebraicorum rituum defendit, idem de se dicit quod magister dixerat: νόμον ἂν καταργοῦμεν διὰ τῆς πίστεως; μὴ γένοιτο, ἀλλὰ νόμον ἱστῶμεν, *Legem ergo destruimus per fidem? Absit, sed Legem statuimus*. At idem est qui alibi dicit Christum νόμον τῶν ἐντολῶν ἐν δόγμασι καταργῆσαι, *Legem mandatorum decretis evacuâsse*, Eph. 2. 15. Rursum quod hic Christus dixerat venisse se πληρῶσαι τ. νόμον *adimplere Legem*, hoc & ille Apostolorum eximius non semel agnoscit, ut cum Christum vocat τέλος τ. νόμου *finem Legis*, Rom. 10. 4. & νόμον παιδαγωγὸν εἰς Χριστὸν *Legem pædagogum ad Christum*, Gal. 3. 24. Jam vero in scriptis Apostolicis est ubi invenias νόμον *Legem* dici πνευματικὸν *spiritualem*, Rom. 7. 14. est iterum ubi vocatur νόμος ἐντολῆς σαρκικῆς *lex mandati carnalis*, Hebr. 7. 16. Quare cum sano nemini in mentem venire possit viros graves & in defensione doctrinæ suæ adeo constantes, non modo alios aliis, sed ipsos sibimet pugnantia scripsisse, videndum est quomodo dicta ista inter se consentiant.

Primum igitur notissimum est, jus aliud esse Naturale, perpetuum, commune omnibus, aliud constitutum, quod plerumque solet esse peculiare ac mutabile:

tabile: quale est jus populi cujusque proprium, quod Civile vocamus. Jus naturale, hoc est rectæ rationis præscriptum, animum præcipue respicit, & externas actiones ex animo æstimat. Jus civile eodem quidem tendit, sed cum id per hominum pravitatem obtinere nequeat, contentum est exteriori innocentiâ: &, quod inter homines fieri necesse est, animum ex factis metitur. Itaque corpori præcipue ponitur, & de rebus agit quatenus cerni oculis manibusque tangi possunt. Consilia conatumque non punit, nisi in rebus atrocissimis. Hinc Seneca *exiguam rem esse* dicit *ad legem bonum esse*. Cumque perpetuum illud jus bonos certet efficere virtutis amore, hoc civile malos formidine pœnæ coercet, quo jure opus non fuisset, si homines sinceris naturæ (id est rationis à Deo illuminatæ) atque adjutæ præceptis obtemperassent: Sed cum parentes darent progeniem indies vitiosiorem, refrænanda fuit gliscens malitia, & resuscitanda notitiæ vestigia, quæ prava consuetudo pæne obliteraverat. Ergo *παραβάσεων ἕνεκα νόμος προσετέθη propter transgressiones lex apposita est*: id est, addita est lex scripta in tabulis ad legem illam in mentibus scriptam Gal. 3. 19. Atque adeo quod de lege Mosis dixit Paulus *δικαίῳ νόμον οὐ κεῖσθαι legem justo non esse positam*, 1 Tim. 1. 9. hoc in universum de lege civili Socrates pronuntiaverat *νόμον ἕνεκα ἀγαθῶν οὐ τεθεῖσθαι legem non esse factam virorum bonorum causâ*. Quin ad minora etiam quædam delicta externa connivere coguntur leges civiles, ne irrito adversum adulta vitia nisu hebescat acies publicæ auctoritatis.

Lex igitur Mosis, cum data sit uni populo Israelitico, non minus quam leges civiles humanæ, habere debuit quædam tralatitia ex jure naturali, quædam vero propria isti populo istisque temporibus accommodata. Agnoscit hoc discrimen in lege patriâ Josephus

Josephus accurate eâ de re disserens Originum lib. 16. cap. 10. ubi illud jus constitutum vocat τὰ ἔθη *Consuetudines*; illud autem perpetuum partim τὸ δίκαιον πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμοίως λυσιτελέστατον *justum illud quod omnibus ex æquo hominibus utile est*, partim τὸ πρὸς καλοκαγαθίαν κοινὸν ἅπασι καὶ μόνον ἱκανὸν διασώζειν τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον *id quod ad probitatem omnibus communiter patet, solumque per se sufficit ad tuendam hominum vitam*, quod quidem jus potissimum à lege ait respici. Hebræorum magistri hæc proprie volunt dici מצות *præcepta*, illa חקים *statuta*, ut initio ad Lucam dicetur. Justinus in colloquio cum Tryphone idem discrimen clare Judæo ob oculos ponit, cum alia ait esse καθόλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια καλὰ *generatim ac per se & semper honesta*, quæ qui olim præstiterunt, communem cum Christianis gloriam erunt reportaturi, alia vero πρὸς σκληροκαρδίαν τοῦ λαοῦ (addere poterat, *& ob occasiones temporum ac locorum*) διαταχθέντα *ob populi duritiem constituta* Sic & in constitutionibus quæ dicuntur Clementis plurimis locis distinguuntur τὰ φυσικὰ τοῦ νόμου *naturalia Legis*, & τὰ ἐπείσακτα *superinducta*. Irenæus quoque 4. 27. illa prioris potiorisque generis *naturalia Legis* vocat. Sicut igitur ante legem conditam, vera pietas, sive fiducia in Deum per caritatem efficax, id fuit quod hominem Deo acceptissimum faceret, ita in ipsâ lege voluit Deus exstare ejus εὐδοκίας *sui beneplaciti* vestigia. Itaque *amari se integro corde* postulat, cor vult *circumcidi*, & quæ alia sunt ad eam formam. Sed hoc omne ut dixi tralatitium est, neque pars proprie legis ejus quæ erat Civilis, sed scopus atque propositum: quomodo & in Zaleuci & in Charondæ legibus & 12. tabulis quædam inserta erant ad animi castimoniam pertinentia. Apparet hoc ex sanctione legis quæ erat civilis. Ea enim capitale supplicium legirupis minabatur:

minabatur: tantum autem abest ut intra animum peccantibus tale ſupplicium irrogatum fuerit, ut etiam externa quædam delicta victimis aut verberibus expiarentur. Hoc vero præceptum habebat lex illa civilis ſupra humanas leges, quod obſequentibus, hoc eſt ad legis normam viventibus, non tantum impunitatem ſed & vitam longam atque proſperam præſtabat. At Chriſti lex, ut comminationem graviorem habet, perpetui ſcilicet ſupplicii, Hebr. 2. 3. ita & *melioribus promiſſis firmata eſt*, Hebræor. 8. 6. nimirum regni cœleſtis.

Videamus nunc quid ſit quod Chriſtus dicit ſe veniſſe νόμον πληρῶσαι *adimplere Legem.* Legis ſcopus erat homines quam optimos efficere, quales fiunt Dei reverentiâ & caritate mutuâ hominum inter ſe. Hæc duo maxima legis præcepta vocat Chriſtus Matt. 22. 37, 38, 39, imo ait *hinc pendere Legem totam & Prophetas*, 40. Paulus *diligendo hominem alterum Legem* ait πληροῦσθαι *impleri*, Rom. 13. 8. Gal. 5. 14. Et Jacobus 2. 8. *legem Regiam* ait τελεῖσθαι *perfici* eâdem dilectione, addens κατὰ τὴν γραφὴν *ſecundum Scripturam*, veteris Federis libros intelligens. Sed quod lege monſtrabatur quidem, legis tamen tempore à paucis in ipſo etiam Iſraelitico populo præſtabatur, id ut omnes in ſe credentes præſtare poſſent, Chriſtus effecit, idque non vi legis (quæ malos coërcebat magis quam faciebat bonos,) ſed peculiaribus Dei præſidiis, remiſſionem promittens antecedentium peccatorum omnium, certam faciens fidem beatæ immortalitatis, & large effundens ſpiritûs ſui copiam. Apparet igitur quomodo Chriſtus id quod in lege erat præcipuum atque immutabile, non modo non everterit, ſed & ſtabiliverit atque confirmaverit. Jus autem alterum quod conſtitutum diximus, partim ad cultum divinum, partim ad ſocietatem civilem pertinet.

Aga-

Agamus primum de jure ad cultum divinum pertinente, quod Rituale aut Pontificium jus liceat vocare. Hoc igitur jus Christus neque exemplo neque doctrinâ oppugnavit. Nam dum in terris vitam vixit mortalem, & ipse præscriptis ritibus paruit & aliis Hebræis ut itidem facerent auctor fuit, ut videre est infra 8. 4. 26. 18. Quod vero postea id jus evanuit, factum est ex ipsius juris naturâ. Neque enim tale erat ut Deo per se placeret, sed populi ingenio temporibusque illis aptatum. Nam sacris illis cæremoniisque populum Israeliticum, nimis patentem ad superstitionis contagia, Deus ab aliis gentibus segregare voluit, & occupatum distinere ne ad falsorum numinum cultum deficeret. Quare cum venisset tempus tot vaticiniis prædictum, quo gentes aliæ cum piis Judæis in unius veri Dei cultum coalescerent, impletâ circumcisionis promissione, legis causâ cessante, æquum erat legem quoque Ritualem cessare. Data enim hæc lex erat usque dum veniret semen illud Abrahamo promissum, Gal. 3. 16. Et hoc ipsum non obscure indicaverant Prophetæ, novum fedus, sacrificiaque nulli loco adstricta, & animo peragenda prænuntiantes, & Prophetis consentiens Christus, cum diceret imminere tempus quo Deus coleretur non alibi minus quam Hierosolymis, in spiritu & veritate. Nihil igitur opus fuit legem antiquari quæ ad tempus constituta ipsâ temporis maturitate evanuit: sicut leges propriæ belli temporibus pace factâ sponte sua exolescunt. Tantum opus erat pacem hanc Judæorum & gentium promulgari: quod fecit Christus tum voce suâ, jam à discipulis discessurus, tum visis coelitus missis, tum palam spiritu miraculorum opifice dato non tantum Judæis, sed & alienigenis qui in ipsum crediderant. Nihil ergo à Christo factum est contra legem Ritualem,

lem, ſicut nec contra leges ad belli tempora pertinentes facit, qui pacem ſancit atque promulgat. Imo jus hoc quoque à Chriſto ἐπληρώθη *impletum*, primum quia & paruit ei & pareri præcepit, quamdiu jus illud valere juris auctor voluit: deinde quia homines perduxit ad puram piamque Dei venerationem, quod ſolum principaliter Deo fuiſſe propoſitum, ſacrificiorum autem ritus ex occaſione duntaxat inſtitutos, Moſes Maimonides ingenue fatetur, probatque ſententiam ſuam his Jeremiæ verbis: *Non egi cum majoribus veſtris neque præcepta ipſis dedi de holocauſtis & victimis quo die eos ex Ægypto duxi, ſed hoc eſt quod eis præcepi, ut voci meæ auſcultarent, egoque eſſem eis Deus & ipſi eſſent mihi populus*, 7. 22, 23. quo ipſo loco adverſus Tryphonem idem probat Juſtinus Martyr. Ut autem πλήρωσις *impletio* iſta magis eſſet conſpicua, voluit Deus optimus maximus ſingulas prope circumſtantias Judaicorum rituum congruere rebus Chriſti. Atque adeo demonſtratu facile eſt, ut inquit idem ille Martyr, πάντα τὰ ὑπὸ Μωσέως διαταχθέντα eſſe τύπους καὶ σύμβολα καὶ καταγγελίας τῶν τῷ χριστῷ γίνεσθαι μελλόντων, καὶ τῶν εἰς αὐτὸν πιστεύειν προεγνωσμένων, καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ χριστοῦ ὁμοίως γίνεσθαι μελλόντων, *omnia illa quæ à Moſe conſtituta ſunt* eſſe *figuras & ſigna & annuntiationes eorum quæ Chriſto, & eis, qui in ipſum credituri providebantur, erant eventura, & quæ à Chriſto ipſo erant facienda*. Quare quod de vaticiniis dicit Chriſtus, oportuiſſe ea in ſe πληρωθῆναι *adimpleri*, idem ad cæremonias etiam ſuo modo referri poteſt. Sed ejus rei accuratius tractandæ materiam præbebit epiſtola ad Hebræos.

Reſtant inſtituta ad ſocietatem civilem pertinentia. In his autem exigit ubique gentium ipſa reipublicæ neceſſitas ut multa quæ per ſe non probantur legum auctoribus, permittantur tamen ne majo-

ribus malis detur occaſio, aut etiam ne vileſcant ſine moribus leges. Quamobrem Cicero ſententiam vult dici *ut in fæce Romuli*, non *ut in Platonis Politiâ.* Sed & ipſe Plato cum finxiſſet quandam ex ſuo ingenio rempublicam, nullo ad homines reſpectu, aliam deinde deſcripſit in legibus quam vocat ἐξ ὑποθέσεως *ex ſuppoſitione.* Alius quidam interrogatus, εἰ τὲς καλλίςους ἔθετο τοῖς πολίταις νόμους; *An optimas leges civibus ſuis præſcripſiſſet?* reſpondit, οὐ τὲς καθάπαξ καλλίςους, ἀλλ' ὧν ἐδύνατο τὲς καλλίςους, *non optimas ſimpliciter, ſed optimas ex iis quas potuiſſet.* Talibus ergo inſtitutis, quæ legum auctori expreſſit neceſſitas, ſi quis non utitur, aut alios etiam tam bonos reddit, ut uti eis nolint, nihil profecto committit aut contra ſententiam: imo vero cenſendus eſt id facere quod legis auctori maxime placet. Nam, ut ab Ariſtotele veriſſime ſcriptum eſt, omnibus legum auctoribus propoſitum eſt cives bonos efficere. Cætera vero inſtituta quæ ad veram virtutem videri poterant ἀδιάφορα *media*, Chriſtus nuſquam oppugnavit: imo ipſe eis paruit, & diſcipulos docuit cujuſque reipublicæ legibus, quantumlibet humanis, obedire. Bene de Chriſtianis ſcriptor ad Diognetum: πείθονται τοῖς ὡρισμένοις νόμοις καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τὲς νόμους, *obediunt legibus conſtitutis, & vitâ ſuâ ſuperant leges.* Quod ſi humanis ejus generis legibus parere juſſi ſunt Chriſtiani, multo magis iis quæ Deum habebant auctorem. Attamen hoc etiam jus emortuum eſt, cum in pœnam Judæorum contumaciæ, extinctum eſt quicquid reipublicæ reſtabat: quia ſublato eo quod principale eſt, neceſſe eſt etiam acceſſiones corruere. Quare ne hanc quidem juris partem Chriſtus oppugnavit: imo cum omnia ejus generis inſtituta tendant ad alendam civium inter ſe concordiam, ipſe ad veram pacem hominum animos flectendo, propoſitum iſtius etiam partis implevit. Vi-

Videmus igitur optime consentire Apostolos & secum & inter se & cum Christo. Nam illa quæ in lege sunt, ut Justinus loquitur φύσει καλὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ δίκαια *naturâ honesta, pia ac justa, naturalia legis*, ut loquitur Irenæus libro 4. capite 27. perfecit Christus, explicans ea clarius quam ante unquam explicata fuerant, & præceptis quibusdam exactioribus muniens, & in eorum obsequium animos redigens, promissorum magnitudine & certitudine, spiritûsque sui obsignatione. Atque hic est νόμος ille τέλειος, *lex illa perfecta*, ut eum appellat Jacobus 1. 25. Ritus autem implevit & consummavit Christus, id exhibendo cujus causâ ritus erant reperti, quodque ritus ipsi figurabant. Delevit autem eosdem eo ipso implemento ac consummatione, non tollendo legis vinculum, sed causam subtrahendo propter quam lex ea nata erat, & cui morienti ex primævo decreto erat commoritura. Νόμος πνευματικὸς *Lex spiritualis* dicitur ob scopum illum in quem dirigitur. Dicitur & σαρκικὸς *carnalis* ob ritus in se spectatos, qui corpus à pœnâ defendunt, cæterum spiritum hominis non perficiunt Hebr. 7. 11. 9. 9.

Η τοὺς προφήτας· *aut Prophetas*:] Spectantur hic *Prophetæ* non tantum ut futurorum præsagi, verum etiam ut Legis interpretes & quotidiani commemoratores. Quo sensu à præcepto dilectionis *pendere* dicuntur *Lex & Prophetæ* Matt. 22. 40.

18. Ἀμὴν, *Amen*] Vox hæc Hebræa, quæ modo in exordio, modo in clausulâ sermonis ponitur, diversas significationes habet, quæ unâ voce Latinâ reddi nequeunt. Nam si λόγος sit ἀποφαντικὸς, ἐν ᾧ τὸ ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι ὑπάρχει *sermo* sit *enuntiativus, in quo verum aut falsum dicitur*, ut Aristot. loquitur, idem valet quod Græcum ἀληθῶς *vere*: atque ita vocem Hebræam reddi tum à Septuaginta Senibus, tum à

Lucâ, viri doctissimi pridem annotârunt. At precandi optandive verbis adjunctum eam vim habet quam apud Latinos aut *quæso* aut *utinam*; quo sensu à Septuaginta recte redditur γένοιτο *fiat*. Utramque autem significationem complectitur vox Græca ναί, ut quæ modo asseverat, modo desiderii vehementiam exprimit. Quare accurate Lucas Ἀμὴν voce Ναὶ transtulit; Paulus autem & Johannes ναὶ & ἀμὴν conjunctum posuerunt, ut altera vox ab alterâ lucem acciperet. Vox autem hæc Hebræa, ut valde efficax, etiam in Græcâ linguâ ab Hellenistis Judæis servata est: quos secuti Christiani, non in libris duntaxat sed in usu quoque populari eam retinuerunt, ut videre est 1 Cor. 14. 16.

Ἕως ἂν παρέλθῃ ὁ ἐρανὸς, *donec transeat*] Παρέρχεσθαι quidem *interire* hic significat, ut & apud Petrum 2 Epist. 3. 10. Neque tamen hic respici tempus τῆς ἐκπυρώσεως *incendii universalis*, ut in Petri Epistolâ; sed dictum esse παροιμιῶδες *proverbiale*, quasi Latine dicas, *usque dum cælum ruat*, Lucas nos docet, apud quem hæc sententia hunc in modum effertur: *Facilius sit cælum & terram perire quam ullum Legis apicem collabi.* In quo loquendi genere non Dei potentia sed naturalis ordo respicitur. At secundum naturam videtur hoc esse τῶν ἀδυνάτων *inter impossibilia*, ut cœlum aut terra pereat, quorum utrumque Hesiodus dixit Deorum immortalium

——Ἕδος ἀσφαλὲς αἰεί.

—— *Solidissima sedes.*

Similia apud Græcos & Latinos passim reperire est, *Dum terra stabit, Dum astra current*, aut in hunc modum,

Desinet esse prius contrarius ignibus humor.

Atque id ipsum clarius conspicere est infra 24. 35. Marci 13. 31. Lucæ 21. 33. ubi ita loquitur Christus

de

de suis prædictionibus agens, ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται, οἱ δὲ λόγοι μου οὐ μὴ παρέλθωσι, *Cœlum & terra transibunt, verba autem mea non transibunt.* Nam postrema vox, quæ est modi potentialis, ostendit sensum esse, prius fieri posse ut cœlum ac terra pereant quam ut prædicta non impleantur. Quod autem prior vox istis locis posita est ὁριστικῶς *in indicativo*, id ex Hebraismo venit. Sic Esaiæ 54. 10. כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט. Ad verbum, *nam montes movebunt se & colles nutabunt, & misericordia mea non recedet, & fœdus pacis mea non movebit se*: id est, prius montes se moverent & colles nutarent quam hoc fieret. Simillimum loquendi genus Psal. 72. 7. עד בלי ירח *donec auferatur Luna*, Græce ἕως οὗ ἂν ἀνταιρεθῇ (male vulgo legitur ἀνταναιρεθῇ) ἡ σελήνη. Adde quod est Jerem. 18. 8. & 10. 33. 20, 21.

Ἰῶτα ἓν ἢ μία κεραία, *Iota unum aut apex unus*] Certum quidem est & hoc esse παροιμιῶδες *proverbiale*, qualia sunt pleraque in Domini nostri sermonibus de medio usu sumpta. Atque necesse est id adagium ex scribendi ratione quæ tum vigebat originem duxisse: unde sequitur jam tum in linguâ Hebraicâ Iod literam minus spatium occupâsse quam literas cæteras: ac proinde eos characteres quos sicli præferunt, jam Christi tempore usurpari desiisse, & in usu fuisse quas habemus Assyriacas, ab Esdræ, ut creditur, temporibus scribi Hebræis cœptas.

Κεραίας autem nomen ad puncta vocalia à quibusdam trahitur, sed idem est quod *apex* Latine. *Apices literarum* ipsos literarum ductus aut partes dixit Gellius, & hinc nata translatio, *de juris apicibus disputare.* Etiam Aristides de Græcorum legibus ajens dixit νόμων κεραίαν *legis apicem.* In glossis veteribus, *Apex*, κεραία, γράμματος ἄκρον. Sed & apud Plutarchum, Dionem,

Dionem, Chrysostomum, Philonem Judæum, Clementem Alexandrinum, & in Pseudosibyllinis exstat vox *κεραία* eo sensu. Apice literam Resch à Daleth differre dixit Hieronymus. Eundemque, ni fallor, sensum recipit ﺧﻄﺔ quod hic posuit Arabs. Libros veteres etiam post Esdram sine punctis vocalibus scribi solitos, adeo perspicuis argumentis à viris harum rerum doctissimis demonstratum est, ut id amplius inficiari non nisi pertinacium sit.

Οὐ μὴ παρέλθῃ ἀπὸ τοῦ νόμου, ἕως ἂν πάντα γένηται. *Non præteribit à Lege, donec omnia fiant.*] Παρέρχεσθαι est *irritum fieri*, ut infra 24. 34. quare ἕως *donec* hic vim habet adversativam: Non peribunt, inquit, quin imo penitus implebuntur. Quod quomodo ad cæremonias etiam pertineat, supra diximus. Sed de industriâ eam rem Christus obscurius tractat, ne teneriores animos offenderet. Nam hoc vel præcipue, ut prudenter ab Origene est annotatum libro contra Celsum secundo, inter illa erat quæ ipsi Apostoli ferre nondum poterant, & quamobrem venire debebat Spiritus qui eos *duceret in omnem veritatem*, Johan. 16. 13.

19. Τῶν ἐντολῶν τούτων, *de mandatis istis*] Hieronymus ad verba Legis refert; melius alii veterum ad mandata Regni cœlorum, quæ sunt τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου *implementum Legis*. Ideo non dicit Christus ἐκείνων *illis* sed τούτων *his*, respiciens tum ad præcedentia, in quibus sub beatitudinis descriptione compendium quoddam eorum mandatorum erat traditum, tum ad sequentia, quæ fusiorem eorum explicationem continent. Est autem talis Christi argumentatio, si Legem rumpere nulli licet, multo minus impune feret qui ea ruperit quibus præparandis Lex ancillatur. Vide Heb. 2. 2. Sua autem esse talia ostendit in sequentibus, λέγω γὰρ ὑμῖν *dico enim vobis*, & deinceps.

Τῶν ἐλαχίςων, *minimis*] Subauditur καν *vel.* Sensus enim est, si quis vel id contemserit quod minimum est in his præceptionibus. Ita infra 25. 40. ἑνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίςων *ex his fratribus meis minimis*, valet κἂν ἐλαχίςων *vel minimis*. Discant hinc Christiani, nullum esse in his Christi sermonibus præceptum tam leve quod sine salutis detrimento liceat adspernari.

Καὶ διδάξῃ οὕτω, *& docuerit sic*] Hoc est διδάξῃ λύειν *docuerit solvere.* Positum est autem ϗ & pro ἢ *vel.* Nam conjunctionem sæpe pro disjunctione accipi & Grammatici & Jurisconsulti notant. Sensus est, qui contra fecerit quive contra facere docuerit, minimi erit pretii. Clarum hoc faciunt quæ sequuntur verba his verbis directe opposita.

Ελάχιςος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν· *minimus vocabitur in Regno cœlorum:*] De verbo καλεῖσθαι *vocari* diximus supra: illud autem ἐν *in* hic positum arbitror ad temporis designationem. Plane ut apud Lucam 14. 14. ἐν τῇ ἀναςάσει τῶν δικαίων *in resurrectione justorum.* Nam & alio loco idem Lucas quod dixerat ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ *in Regno Dei* 22. 16. mox exponit ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ *donec Regnum Dei veniat*, 18. Neque de Ecclesiâ hæc interpretanda judico, sed de summâ illâ patefactione Divinæ majestatis in fine temporum, propter id quod sequitur, *non intrabitis in Regnum cœlorum.* Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, Βασιλείαν Θεοῦ οἶδεν ἡ θεία γραφὴ λέγειν οὐ τὴν ἀνάςασιν ἁπλῶς, ἀλλὰ τὴν μετὰ τὴν ἀνάςασιν ἀποκατάςασιν, ἐν ᾗ γίνεται κολαζομένων τε ϗ δοξαζομένων ἡ διαίρεσις *Regnum Dei solet Scriptura dicere non nude ipsam resurrectionem, sed restitutionem eam quæ est post resurrectionem in quâ fiet discrimen eorum qui punientur, & qui honorabuntur.* Sensus ergo hujus loci est, eum qui contra fecerit docueritve minimi habitum

iri,

iri, tunc cum Regni coelestis consummatio advenerit.

Ὃς δ' ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, *qui autem fecerit & docuerit*] Quanquam hæc præcipue Apostolos spectant, non ita tamen ad eos adstringenda sunt ut alii excludantur. Nam Christianorum omnium est non modo exemplo præire aliis, sed & alios verbis commonefacere, Romanorum 15. 14. Coloss. 1. 28. ubi hæc ipsa vox διδάσκειν *docere* reperitur.

20. Ἐὰν μὴ περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλεῖον, *nisi abundaverit justitia vestra plus*] Δικαιοσύνης voce obedientiam significari supra diximus. Illud autem περισσεύσῃ πλεῖον Latine uno verbo vertere possis *superaverit*.

Τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων, *quam Scribarum & Pharisæorum*] Legisperitos Christus nominat ut Judæorum eruditissimos; Pharisæos ut peculiaris sanctimoniæ famâ nobiles, & quorum secta erat in Judaismo ἀκριβεστάτη *accuratissima*, Actor. 26. 5. Hinc autem intelligi datur quam necessaria esset novæ hujus doctrinæ promulgatio, cum qui sapientissimi ac religiosissimi inter Judæos habebantur, tum à sapientiâ, tum à religione tam longe aberrarent, ipsique *filii Levi* aliorum purgatores *purgandi essent*, Malach. 3. 3.

Multum autem ad horum verborum & eorum quæ sequuntur intellectum refert, recte noscere quale fuerit de obedientiâ præstandâ Deo dogma Legisprudentium & Pharisæorum. A quo autem potius hoc discemus quam à Paulo Apostolo, qui & doctrinam Judaicam à summo Legisperito Gamaliele hauserat, & Pharisaicæ sectæ nomen dederat? Is igitur eo tempore vixisse se ait *inculpatum, quod justitiam attinebat eam quæ est in lege*, Galat. 3. 16. Ubi *legis* nomen palam est ita usurpari quomodo retulimus à Senecâ dictum, *exiguum esse quiddam ad legem bonum esse.* Quare & legem hanc

idem Apostolus passim discriminis causâ *legem factorum* vocat, eam nimirum legem indicans quam in cognoscendis causis Hebræi Judices sequi tenebantur: qui neque animum poterant introspicere, neque vero ad punienda omnia secus facta, sed ea duntaxat quæ societatem civilem præcipue læderent, potestatem acceperant. Quo sensu & Clemens Alexandrinus cordis delictum vocat ἁμαρτίαν νόμῳ οὐχ ὑποπίπτουσαν *peccatum quod legi non subjacet.* Sed paganos tali quâdam innocentiâ contentos vixisse minus mirum est, quos cum Christianis comparans Tertullianus ita loquitur: *Nos ergo soli innocentes? quid mirum, si necesse est. Enimvero necesse est: innocentiam à Deo edocti & perfectè eam novimus ut à perfecto Magistro revelatam, & fideliter custodimus ut ab incontemtibili dispectore mandatam. Vobis autem humana æstimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit: unde nec plenæ nec adeo timendæ estis disciplinæ ad innocentiæ veritatem.* At de Judæis minus id videtur credibile, ut qui scirent Legem latam à Deo mentium inspectore, qui & ex animo se diligi vellet, & pravas cupiditates interdiceret. Sed nimirum ita res fuit, quia talibus præceptis pœna nulla disserte erat apposita, ideo eam interpretabantur in consilii magis partem quam in Legis necessitatem, aut certe partim quotidianis victimis, partim annuo sacro piaculari, ita putabant eas labes expurgari ut nulla earum memoria apud Deum restaret. Verum esse quod dico, docet nos idem ille Paulus, qui se attentâ demum Legis consideratione didicisse ait, pravas cupiditates in peccati esse censu, cum alioqui idipsum fuisset ignoraturus, Pharisaicis nimirum præjudiciis impeditus, Romanor. 7. 7. Hinc est quod Tryphon Judæus adversus Justinum disputans, ait tam magna tamque admiranda sibi videri τὰ ἐν

τῷ εὐαγγελίῳ παραγγέλματα *præcepta quæ ſunt in Evangelio*, ut plane videantur à nemine poſſe præſtari, interioris nimirum innocentiæ mandata, & eorum quæ pro parvis haberi ſolent vitiorum fugam intelligens. Sed nihil apertius dici potuit eo quod ſcriptum reliquit Hebræorum doctiſſimus David Kimchi, qui verba iſta Pſalmi 66. 18. *Iniquitatem ſi vidiſſem in corde meo, non exaudîſſet Dominus*, plane contra Scriptoris ſententiam ita interpretatur, *Etiamſi viderim iniquitatem in corde meo, quam vel paratus eſſem in actum perducere, utut illa ſit coram Deo, ac ſi eam labiis protuliſſem, tamen non audiet eam Dominus, quaſi dicat non ducet mihi eam ſceleri: cogitationem enim pravam Deus non habet vice facti, niſi concepta fuerit in Dei fidem atque religionem.* En quam manifeſte omnia animi decreta, etiam quæ quominus implerentur penes hominem non ſtetit, exceptâ ſolâ defectione à Judaiſmo, ait à Deo non imputari, neque pro peccatis duci. Et hanc ipſam ſententiam à multis Hebræis probatam notat ad Decalogum Abeneſdra. Quin & Joſephus in Phariſaiſmo, ut ipſe fatetur, accurate inſtitutus Polybium nobiliſſimum hiſtoriarum Scriptorem reprehendit, quod mortem Antiochi adſcribat cogitato quidem ſed non perpetrato ſacrilegio, ſubjiciens, τὸ γὰρ μηκέτι ποιῆσαι τὸ ἔργον βουλευσάμενον οὐκ ἦν τιμωρίας ἄξιον *nam cum nondum actu implêſſet id quod deſtinaverat, non erat ea res pœnâ digna.*

Hæc igitur eſt illa innocentia Phariſaica, quam Chriſtus contra receptam tunc ſententiam apud Deum non ſufficere pronuntiat. Clemens Alexandrinus Phariſaicam & Chriſtianam juſtitiam hoc modo explicat, Ἐὰν μὴ πλεονάσῃ ὑμῶν ἡ δικαιοσύνη πλεῖον τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων, τῶν κατὰ ἀποχὴν κακῶν δικαιουμένων, σὺν τῷ μετὰ τῆς ἐν τούτοις τελειώσεως καὶ τῷ τὸν πλησίον ἀγαπᾶν καὶ εὐεργετεῖν δύνασθαι, οὐκ ἔσεσθε βασιλικοί. *Niſi*

abundaverit vestra justitia plusquam Scribarum & Pharisæorum, qui justitiam ponunt in mali abstinentiâ, nempe ut præter talium implementum etiam proximum amare eique benefacere noritis, non eritis Regales. Quod eodem ferme recidit. Nam lex dilectionis, quanquam factis impletur, tamen non venit ex certo præscripto, sed ex ubere animi bonitate. Sapientissimo autem consilio Christus veræ sanctimoniæ præcepta suis instillaturus primum amovet dogmata quæ ejus necessitatem conspici vetabant. Nam, ut recte ait Seneca, præmitti debent præceptis decreta quædam, ut illis decretis præcepta velut infixa penitius animo hæreant.

Οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, *non intrabitis in Regnum cœlorum*] Βασιλεία τῶν οὐρανῶν *Regnum cœlorum*, ut jam diximus, diversas notiones habet. Hic tamen non de doctrinâ aut cœtu piorum, sed de præmiis æternis has voces accipi æquissimum est: Primum, quia ferme ubicunque in his libris invenitur *Regnum cœleste* junctum *intrandi* verbo, gloria illa cœlestis intelligitur, Matt. 7. 21. 18. 3. 19. 23, 24. Marci 10. 23, 24. Lucæ 18. 24, 25. Joh. 3. 5. Act. 14. 22. In quibus locis, ut in hoc nostro, tacita est allusio ad comminationes illas in Lege, *non intrabitis in Terram*, Numerorum 14. 30. Psalmo 95. 11. Deinde quia in ipsius sermonis continuatione Christus τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ *Regnum Dei* opposuit *Gehennæ*, ut palam videre est apud Marcum 9. 47. Hieronymus adversus Pelagium, qui dixerat Regnum cœlorum in Veteri Testamento repromitti, *perspicuum esse* inquit *Regnum cœlorum primum in Evangelio prædicari.* Cui convenit illud Chrysostomi, *Legens Legem, legens Prophetas, legens Psalterium, nunquam Regnum cœlorum audivi nisi in Evangelio.* Quibus consentit Augustinus: *Denique quod non temere dixerim, nescio utrum*

quisquam in illis libris inveniet nomen Regni cœlorum, quod tam crebro nominat Dominus. Et hoc quidem dictum sit quod vocem ipsam attinet.

De re vero ipsâ agens adversus Pelagium Augustinus in libro de gestis Synodi Palæstinæ, distinguit nomen *Veteris Testamenti*: nam eo intelligi ait aut pactum illud quod in monte Sinai factum est, aut omnia quæ in Mose & Prophetis continentur. Pactum in Sinai monte factum, quod & sæpe *Legem* vocant, promissa dicit habuisse terrena, & quidem terrena tantum: quod sæpe probat verbis Pauli ad Galatas 3. 12. *qui fecerit ea* (scilicet opera Legis) *vivet in eis*, id est habebit præmium ne istâ morte moriatur, ne lapidationem, gladium vel aliquid hujusmodi patiatur. Nihilominus fatetur & Augustinus & Christiani Scriptores alii, etiam Legis tempore non defuisse qui majora terrenis bonis sperarent. Sed hoc haustum ajunt non ex Lege sed ex Patribus, quibus Deus multis indiciis spem majoris boni fecerat: in quo indiciorum genere non minimum est & illud, quod multi eximie boni terrestris felicitatis expertes vixerunt, quod argumentum late prosequitur Scriptor ad Hebræos cap. 11. Addunt iidem Scriptores terrena illa promissa data Legi operum, signa fuisse eorum bonorum quæ Legem spiritûs sequebantur; sed hoc intellectum à paucis: qui scilicet quanquam Veteris Testamenti tempore vixerunt, ad gratiam tamen pertinebant eam quæ Novi Testamenti temporibus revelata est. Philo in historiâ Legationis suæ, ἢ οὐκ ἐνετράφης, οὐδ' ἐνησκήθης τοῖς ἱεροῖς γράμμασιν; ἐλπίδων εἰσὶ πλήρεις οἱ ὄντως εὐγενεῖς· καὶ οἱ νόμοι τοῖς ἐντυγχάνουσι μὴ χείλεσιν ἄκροις ἐλπίδας ἀγαθὰς δημιουργοῦσιν, *an non educatus exercitatusque es in sacris literis? Pleni sunt spei illi qui vere sunt generosi: ipsæque Leges iis qui non summis tantum labiis eas delibant,*

bant, ſpes optimas efficiunt. Joſephus Albo Judæus hâc de re diſputans ait, *Diſerte quidem in Moſis Lege non promitti ſpiritualem felicitatem, ſed ſignis tamen quibuſdam & involucris eam indicari: idque factum, quia Lex non tantum data eſt doctis & ſapientibus, ſed univerſo populo, in quo rudes perſpicacioribus erant permixti: quare in communi promulgatione ea poni debuiſſe, quæ ab omnibus percipi omniumque animos movere poſſent; eſſe autem ejuſmodi* αἰσθητὰ ſenſibus obnoxia, *cum* τὰ νοητὰ quæ intelliguntur, *apud ſapientes tantum valeant, vulgi autem judicio ne credibilia quidem videantur. Hâc,* inquit, *de cauſâ Lex res corporales atque conſpicuas & in vulgi notitiam cadentes explanate propoſuit, ea vero quæ ſolo intellectu capiuntur ſub ſignorum involucris.* Hæc ille acerrimi judicii Judæus. Nimirum id quod mente ſolâ percipitur tale eſt quale dixit Xenophanes,

Οὐκ ἔστιν πελάσασθ' οὐδ' ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτὸν
Ἡμετέροις, ἢ χερσὶ λαβεῖν· ἥπερ τε μεγίστη
Πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει.

Res ad eas non eſt accedere, ſed neque noſtris
Uſurpare oculis manibuſve prehendere fas eſt,
Ducit ad humanas via quæ certiſſima mentes.

Talia autem eſſe bona vitæ alterius aperte pronunciat Paulus 1 Cor. 2. 9. Non mirandum igitur, ſi populo craſſo, &, quod ex omni hiſtoriâ apparet, valde σαρκικῷ *carnali* Deus non aperte propoſuit ea quæ captum illorum excederent; ſed ipſorum ingenio ſe accommodans rerum adſpectabilium commodis atque incommodis imminuere voluit adultam peccandi conſuetudinem. Sicut nimirum parentes primæ ætatis liberos non alliciunt ſpe hæreditatis, quam non intelligunt, ſed partim verberum metu à delinquendo abſterrent, partim, ut ait ille,

—*pueris*

——pueris dant crustula blandi
Doctores, elementa velint ut discere prima.

Neque tamen per hæc rudimenta exercitis via erat ademta profectûs melioris. Aderant quippe Prophetæ qui obtecta evolverent, & singulis tantum aperirent quantum captus ipsorum & utilitatis ratio ferebat. In publicis autem concionibus Prophetæ ac sapientes ita loquebantur, ut nec in contemtum adducerent arcana sanctioris disciplinæ, & tamen auditorem attentum ad investigandi sollicitudinem excitarent. Bene Justinus, Ὅσα εἶπον ϗ ἐποίησαν οἱ προφῆται παραβολαῖς ϗ τύποις ἀπεκάλυψαν, ὡς μὴ ῥᾳδίως τὰ πλεῖστα ὑπὸ πάντων νοηθῆναι, κρύπτοντες τὴν ἐν αὐτοῖς ἀλήθειαν, ὡς καὶ πονέσαι τοὺς ζητοῦντας εὑρεῖν καὶ μαθεῖν. *Quæ dixere & fecere Prophetæ ea comparationibus & figuris involverunt, ut non facile pleraque ab omnibus intelligerentur: ideo vero absconderunt veritatem, ut laborandum haberent qui illam invenire ac discere cuperent.* Quem sequitur Origenes contra Celsum 7. Οἱ μὲν οὖν προφῆται ὅσα μὲν αὐτόθεν νοηθῆναι τοῖς ἀκούουσι χρήσιμα καὶ συμβαλλόμενα τῇ τῶν ἠθῶν ἐπανορθώσει χωρὶς πάσης ἐπικρύψεως κατὰ τὸ βούλημα τοῦ Θεοῦ εἰρήκασιν· ὅσα δὲ μυστικώτερα ἦν καὶ ἐποπτικώτερα, καὶ ἐχόμενα θεωρίας τῆς ὑπὲρ τὴν πάνδημον ἀκοὴν, ταῦτα δι' αἰνιγμάτων καὶ ἀλληγοριῶν καὶ τῶν καλουμένων σκοτεινῶν λόγων ϗ τῶν ὀνομαζομένων παραβολῶν ἢ παροιμιῶν ἀπεφήναντο, ἵνα οἱ μὴ φυγοπονοῦντες, ἀλλὰ πάντα πόνον ὑπὲρ ἀρετῆς καὶ ἀληθείας ἀναδεχόμενοι, ἐξετάσαντες εὕρωσι, καὶ εὑρόντες, ὡς λόγος αἱρεῖ, οἰκονομήσωσιν. *Prophetæ ea quæ facile percipi poterant esse audientibus utilia, & ad mores sanandos conducentia, sine ullis involucris secundum voluntatem Dei dixere; quæ vero magis erant mystica atque recondita, & considerationem requirentia supra quam fert vulgaris auditus, hæc per scirpos & locutiones aliud sonantes, per sermones qui dicuntur obscuri, per ea, quæ parabolæ & adagia nominantur, extulerunt: ita ut qui segnes non essent,*

essent, sed laborem quemvis veri piique causâ susciperent, quærendo invenirent, & inventis ut ratio poscit, uterentur. Atque hinc natum arbitror discrimen antiquitus inter Judæos celebratum, ut ex Josepho, Philone, aliisque apparet, scriptæ Legis & legis vocalis, תורה שעל פה *lex quæ per os*, quam & קבלה *traditionem*, hoc est παράδοσιν vocant: utramque dicentes à Mose profectam: quod ea quæ Lege scriptâ occultius continebantur, studiosis indagatoribus enodaret accurata interpretatio.

Et hæc quidem docendi ratio apud populum crassior, limatior apud τῶν προκόψαντας *eos qui multum profecerant*, obtinuisse videtur ad ea tempora quæ Babylonicum exsilium sunt secuta. Tum vero gravi periculo imminente, ne populus solitus ea tantum audire quæ in sensum caderent, ablato splendore Judaici imperii, gemens sub externo dominatu, damni, cruciatûs, mortis denique metu sollicitus deficeret à Judaismo, primus omnium Daniel *resurgendi* verbo usus est, ambiguo quidem, sed in quo magnum aliquid latêre crederetur. Danielem secutus Ezechiel. Ad quod respiciens Scriptor Parænes eos ad Græcos, inter opera Justini, quæ de Judicio post hanc vitam habet Plato, ait è Prophetis hausta. Hinc incipiunt Sapientes, quos החכמים vocant, qui humanitus non Divinitus eruditi, Prophetis, sed impari auctoritate, successerunt. Hi quoque necessarium judicarunt ex Danielis verbis sublimius intellectis populum adversus tentamenta præmunire. Quod fieri satis non poterat, nisi palam Dei causâ morientibus propositâ spe vitæ melioris. Itaque ea tum doctrina velut è latebris educta & certis vocibus obsignata est. Hinc illud Taciti de Judæis, *Animas prælio aut suppliciis peremtorum æternas putant. Hinc moriendi contemtus.* Numenius quoque libro primo de Bono,

inter nationes Platoni de animorum immortalitate consentientes posuit Brachmanas, Judæos, Ægyptios. Neque vero animarum tantum immortalitatem, sed & resurrectionem, id est, quandam corporis recuperationem, palam traditam creditamque, tum ex Scriptoris ad Hebræos capite 11. tum ex Act. 23. 8. manifestissime apparet. Quibus addendi loci illustres duo ex historiâ Maccabaicâ lib. 2. cap. 7. quorum prior sic habet, ὁ τοῦ κόσμου βασιλεὺς ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ νόμων εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσει, *Rex Mundi defunctos nos pro suis legibus in æternæ vitæ resurrectione suscitabit*: alter vero ita, οἱ μὲν γὰρ νῦν ἡμέτεροι ἀδελφοὶ βραχὺ ὑπενέγκαντες πόνον, ἀενάου ζωῆς ὑπὸ διαθήκην Θεοῦ πεπτώκασιν, *Fratres nostri modico nunc labore sustentato, sub testamento vitæ æternæ effecti sunt*. Statum piarum animarum post mortem, ab horto illo in quo Adam initio constitutus fuerit גן עדן Hebraice, Græce παράδεισον *Paradisum* appellârunt, ut apud Philonem etiam & Josephum videre est: At statum post resurrectionem excellentiori vocabulo dixerunt Hebraice מלכות אלהי׳ *Regnum Dei* aut מלכות השמים *Regnum cælorum*, Græce βασιλείαν τοῦ Θεοῦ aut βασιλείαν τῶν οὐρανῶν· quo pertinet inter cætera locus ille Sirachidæ, Δίκαιοι δὲ εἰς τὸν αἰῶνα ζῶσι, καὶ ἐν Κυρίῳ ὁ μισθὸς αὐτῶν, καὶ ἡ φρόντισις αὐτῶν παρὰ ὑψίστῳ· διὰ τοῦτο λήψονται τὸ βασίλειον τῆς εὐπρεπείας καὶ τὸ διάδημα τοῦ κάλλους ἐκ χειρὸς Κυρίου, *Justi autem in seculum vivunt, & in Domino merces eorum, & cogitatio ipsorum apud Altissimum: idcirco accipient Regnum decoris & diadema speciei de manu Domini*. Hoc dogmate animati Maccabaicis temporibus plurimi præ Legis studio exquisitissimas mortes pertulerunt, ut illorum temporum Annales nos docent, & à Scriptore ad Hebræos sapienter annotatum est. Et Chaldæus Paraphrastes ad Genesin, qui ante Christum fuisse creditur, Judicii

post

post hanc vitam, tum alibi tum in Abelis historiâ apertam facit mentionem. Quæ cum ita sint, haud immerito quæritur, quo igitur sensu Christus *vitam atque immortalitatem per Evangelium in lucem produxisse* dicatur, 2 Tim. 1. 10. Nimirum, sicut inter Græcos Philosophos immortalitatem animorum alii asserebant, alii negabant, Socrates vero id tanquam in medio relinquebat, quem secutus videtur Aristoteles multum hic hæsitans, ut & Latinorum Cicero & Seneca: ita apud Judæos *δόγμα placitum* tanti ad pietatem momenti erat *τῶν ἀμφισβητουμένων inter controversa.* Ajebant Pharisæi, sed negabant Sadducæi, quippe nihil recipientes nisi quod totidem verbis in Mose expressum invenirent. Pharisæis contra ferme nihil habentibus quo probarent quod contenderent præter Traditionis auctoritatem, inter diversæ Scholæ certamina fluctuabant multorum animi. De impiorum exitu res erat plane incerta, ut & nunc est apud Judæos: Nam alii resurrecturos credebant, contradicentibus aut distinguentibus aliis. Christus his tam controversis atque caliginosis attulit definitionis suæ lucem, & pœnas impiorum & piorum præmia non tantum diuturna, ut multi putaverant, sed & æterna, & quidem non qualiacunque, sed quæ in Angelorum consortio & Dei ipsius conspicuâ ac singulari præsentiâ consisterent, ut rem certam minimeque dubiam, publice omnibus annuntians. Cui doctrinæ obsignandæ cum mortuos in vitam palam revocaverit, ipse se post mortem obitam vivum multis ostenderit, quosdam etiam per Apostolos vitæ reddi curaverit, nihil jam potuit ab æquis animis amplius ad fidem ei rei faciendam desiderari.

Ex his quæ diximus apparet verum quidem esse quod dixerant citati à nobis Scriptores, vocem *Regni Divini* aut *cœlestis* hoc sensu à Mose & Prophetis

non usurpari, attamen non eam à Christo primitus repertam, sed desumtam ex sermone populari, unde & *Paradisi* & *Gehennæ* nomina accepit. His si jungamus ea quæ modo de Pharisaicâ Legis obedientiâ dicta à nobis sunt, jam clare apparebit fons ejus erroris qui hic & omni consequenti sermone à Christo tam diligenter refellitur. Innocentia enim illa factorum habebat suam *δικαίωσιν justificationem*, sed apud homines; & proderat ad temporalem felicitatem. At Regnum cœlorum à Deo spiritu, non isti corporali innocentiæ, sed spirituali justitiæ erat destinatum, cujus fons est fides vera quæ in animo sita est. Nam lex illa exterius spectata non poterat *τελειοῦν τὴν συνείδησιν conscientiam perfectam facere*, Hebræor. 9. 9. sed proderat *πρὸς τὴν τῆς σαρκὸς καθαρότητα ad emundationem carnis*, ibid. 13. Ex hoc pernicioso errore illud etiam sequebatur, quod cum facta illa externa crederent non minus apud Deum quam apud homines sufficere, de serio expetendâ peccatorum remissione non erant solliciti, neque vero expurgandis animis, extirpandisque vitiis illis quæ inter homines dissimulari solent, operam navabant; neque Messiâ tali opus sibi putabant qui medicinam afferret ei parti quam ipsi ægrotare non sentiebant. Et hoc est quod multis locis Christus illis exprobrat, & Paulus ad Romanos Epistolâ, dilucide ostendens hoc esse illis exitiale, quod *Dei justitiæ*, quæ est spiritualis, *se non subjicerent, quærentes stabilire suam* quandam, hoc est, humanam *justitiam*. Erant & alii errores Pharisæorum, ut quod hominum constitutiones Divinis mandatis æquarent, interdum præferrent etiam, quod sæpe ne exteriorem quidem illam innocentiam præstarent, intenti frigidis quibusdam cæremoniis, quibus etiam gravia delicta expiari posse confiderent:

sed

ſed iſtos hoc loco Chriſtus non attingit. Nam benigne illis largiens præſtari ab ipſis eam innocentiam quæ pœnas in Lege expreſſas effugeret, oſtendit inde falſo ab ipſis concipi ſpem adipiſcendi Regni cœleſtis. Aliam enim longe obedientiam ab iis requiri qui tantæ gloriæ eſſent candidati. Bene Clemens Alexandrinus, Τῷ τελείῳ οὐκ ἐν συμβολαίοις πολιτικοῖς, οὐδὲ ἐν ἀπαγορεύσει νόμου, ἀλλ' ἐξ ἰδιοπραγίας καὶ τῆς πρὸς Θεὸν ἀγάπης ἡ δικαιοσύνη, *Homini perfecto juſtitia ſita eſt non in Civilibus contractibus, aut in Lege interdictis, ſed in ſponte factis & Dei delectione.* Hæc ſi quis diligenter conſideraverit, facile animadvertet ea, quæ deinceps dicturus eſt Chriſtus in hoc ſermone, non relinquere conſilii libertatem, ſed intra certos fines imponere præcepti neceſſitatem, neque ad ſolos Apoſtolos & Epiſcopos, ſed vero ad omnes eos qui Regni cœleſtis participes fieri expetunt pertinere.

MATT. Cap. 5. Verſ. 21. — 26. Sect. IV.

21. Ηκούσατε ὅτι ἐῤῥέθη τοῖς ἀρχαίοις· Οὐ φονεύσεις· ὃς δ' ἂν φονεύσῃ, ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει.

22. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι πᾶς ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ εἰκῆ, ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει· ὃς δ' ἂν εἴπῃ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ Ῥακὰ, ἔνοχος ἔσται τῷ συνεδρίῳ· ὃς δ' ἂν εἴπῃ Μωρὲ, ἔνοχος ἔσται εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός.

23. Ἐὰν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, κἀκεῖ μνησθῇς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τὶ κατὰ σοῦ,

24. Ἄφες ἐκεῖ τὸ δῶρόν σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ὕπαγε, πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε ἐλθὼν πρόσφερε τὸ δῶρόν σου.

25. Ἴσθι εὐνοῶν τῷ ἀντιδίκῳ σου ταχὺ, ἕως ὅτου εἶ ἐν τῇ ὁδῷ μετ' αὐτοῦ· μήποτέ σε παραδῷ ὁ ἀντίδικος τῷ κριτῇ, καὶ ὁ κριτής σε παραδῷ τῷ ὑπηρέτῃ, καὶ εἰς φυλακὴν βληθήσῃ.

26. Ἀμὴν λέγω σοὶ, οὐ μὴ ἐξέλθῃς ἐκεῖθεν ἕως ἂν ἀποδῷς τὸν ἔσχατον κοδράντην.

21. Audiſtis quia dictum eſt antiquis: Non occides: qui autem occiderit, reus erit judicio.

22. Ego autem dico vobis, quia omnis qui iraſcitur fratri ſuo, reus erit judicio. Qui autem dixerit fratri ſuo, Raca: reus erit concilio. Qui autem dixerit, Fatue; reus erit gehennæ ignis.

23. Si ergo offers munus tuum ad altare, & ibi recordatus fueris quia frater tuus habet aliquid adverſum te:

24. Relinque ibi munus tuum ante altare, & vade prius reconciliari fratri tuo: & tunc veniens offeres munus tuum.

25. Eſto conſentiens adverſario tuo cito dum es in viâ cum eo: ne forte tradat te adverſarius judici, & judex tradat te miniſtro, & in carcerem mittaris.

26. Amen dico tibi, nequaquam exibis illinc uſquedum reddideris ultimum quadrantem.

Adnotationes ad Sectionem quartam.

21. OTI ἐῤῥήθη τοῖς ἀρχαίοις, *quia dictum est antiquis*] De horum quoque verborum sensu, qui non parum ad consequentium intelligentiam facit, variant Interpretes. Alii enim τοῖς ἀρχαίοις *antiquis* positum putant pro ὑπὸ τῶν ἀρχαίων *ab antiquis*, alii pro πρὸς τοὺς ἀρχαίους *ad antiquos*: rursum ἀρχαίους *antiquos* alii referunt ad Mosis tempora, alii ad ætatem quæ Esdræ & Christi tempora intercessit. Ego pro comperto habeo dandi casu non eos qui verba fecerant, sed eos ad quos verba facta erant, indicari. Evidens enim est oppositio, *Dictum est antiquis*; *Ego autem dico vobis*: quare quomodo hoc *vobis*, ita & illud *antiquis* sumendum est. Ac passim videre est in his libris nomina δοτικῆς πτώσεως *casus dativi* adjuncta verbis quæ dicendi habent notionem hoc sensu usurpari: nec Græcorum qui in hunc locum scripsere quisquam aliter est interpretatus. Supereſt videamus ad quæ tempora Antiquitas hæc sit referenda. Cur eorum accedam sententiæ qui ab ipso Mosis tempore hanc antiquitatem repetunt, has caussas habeo. Primum quod vox illa ἀρχαῖος *antiquus* & plerumque apud Græcos longævam quandam vetustatem significat, & apud Novi Testamenti Scriptores eundem ferme usum habet. Nam excepto eo loco qui est Actorum 21. 16. alibi ad Prophetarum aut Mosis ætatem aut etiam ulterius refertur, ut videre est Lucæ 9. 8, 19. Act. 15. 7, 21. 2 Cor. 5. 17. 2 Petri 2. 5. Apocalyp. 12. 9. 20. 2. Deinde verba quæ recitat Christus, ea ipsa sunt quæ in Lege reperiuntur, interdum nullâ interpretatione adjectâ, ut infra 27, 31, 33, 38. Et quod hic adjicitur *obnoxius erit judicio*, quodque infra additur commate 45. *Hostem odio habebis*, non esse extra Legis sententiam

tentiam infra explanabitur. Adde jam quod plerumque Apostoli comparationem instituunt inter eos qui Mosem doctorem ducemque habuerunt, & Christi sectatores, & ita quidem ut his majorem multo quam illis lucem affulsisse testentur, 1 Cor. 10. Hebræor. 2. Quin & pactum hoc Novi Federis ostendunt multis partibus præstare ei pacto quod in monte Sinai promulgatum est, Galat. 4. 24. Heb. 8. 6. & deinceps. Quare videtur Christus de jure Mosaico hic agere eo sensu quo de eo jure loquebantur Legis periti & Pharisæi, & quomodo id jus in judiciis forensibus vigebat, ad quæ Christum alludere ex commate proxime sequenti manifestum est. Et vero credibile est etiam Mosis tempore multos de populo illo, ut erant σαρκικοὶ *carnales*, nec penetrâsse in ea quæ sub umbrâ latebant, nec multum attendisse ad ea mandata quæ contra facientibus nullum supplicium minabantur. Sensus ergo est, Majoribus quidem vestris ista dicta sunt, quæ illi ut erant σαρκικοὶ *carnales* non nisi σαρκικῶς *carnaliter* interpretabantur: At ego, qui colligere volo populum spiritualem, sicut clare & sine involucris præmia vobis propono spiritualia, & pœnam, quæ non sit hujus vitæ, contumacibus denuntio, ita etiam aperte atque explicate vobis dictabo præcepta, quorum vim potissimam in ipso spiritu consistere minime obscurum sit.

Ὃς δ' ἂν φονεύσῃ, ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει. *qui autem occiderit, reus erit judicio.*] Non exstat quidem hoc totidem verbis in Lege, sed sensus est apertus, Lege præcipi ut homicida deducatur ad Judices, & ex eorum sententiâ condemnatus capitali supplicio afficiatur, Levitici 24. 21. Num. 35. 16, 17, 30. Unde apparet ut hoc, ita & sequenti commate κρίσει *judicium*, quod Matthæus dixit דין non esse consessum

Trium-

Triumvirorum sive pedaneorum Judicum, sed auditorium Judicum qui in portis cujusque civitatis jus super causis majoribus reddebant, & in homicidas etiam lege agere solebant, de quibus agitur Deut. 16. 18. 21. 2. Quanquam enim capitalia judicia jam eo tempore cum Christus hæc diceret Judæis erant ademta, erat tamen mos ille judiciorum notus omnibus & in recenti memoriâ. Cum autem consessum istorum Judicum Hebræi omnes dicant fuisse viginti trium, mirum multis videtur quod Josephus, quem patrii moris nihil latuit, septem solos statuere videtur: ita enim ait in Leguui descriptione, Ἀρχέσθωσαν δὲ καθ' ἑκάστην πόλιν ἄνδρες ἑπτὰ, οἱ καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν περὶ τὸ δίκαιον σπουδὴν προησκηκότες, *Præsint autem civitati cuique homines septem, qui in virtute & æqui studio ante exerciti fuerint.* Sed mihi ipse Josephus hunc nodum solvere videtur, cum verbis sequentibus dicit, Ἑκάστῃ δὲ ἀρχῇ ἄνδρες δύο ὑπηρέται διδόσθωσαν ἐκ τῆς τῶν Λευιτῶν φυλῆς, *Cuique autem Magistratui bini attribuantur administri ex Leviticâ Tribu.* Nam ἀρχὴν intelligit singulos magistratum gerentes, quibus singulis bini erant additi assessores periti juris, quos Josephus ὑπηρέτας vocat, quod est Hebraice שוטרים. Septem ergo municipes loci erant Judices, præterea Adsessores 14. qui ex Levitis maxime sumebantur. His supernumerarii accessisse videntur unus & alter.

22. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, *Ego autem dico vobis*] Sapientissime Christus delicta omnia refert ad ejusdem generis præcepta. Nam quia ex irâ atque convitiis nasci solent homicidia, ut modo ex Aristotele recitabamus, ὁ θυμὸς πάθος φόνων αἴτιον *ira affectus est qui cædibus causam dat*, ideo iram ejusque propagines ad præceptum de homicidio refert.

Ὁ ὀργιζόμενος, *qui irascitur*] In hâc tractatione diligenter distinguenda sunt τὸ πάθος, ἡ ὁρμὴ, ἡ συγκατάθεσις,

πάθεσις, innata qualitas, impetus, consensus. Πάθος est facultas illa quâ irascimur, τὸ θυμοειδὲς, quod à naturâ nobis insitum evelli nequit, & in rebus est mediis quibus recte aut secus uti liceat. Quia autem pars ista animi in quâ sunt τὰ πάθη *qualitates innatæ* per se est ἄλογος *rationis expers*, inde fit ut non exspectato rationis judicio ὁρμαὶ *impetus* se exserant: quæ nisi diligenter refrænentur, solet sequi συγκατάθεσις *cousensio*, cum scilicet pars illa quæ data est moderandis affectibus, habenis remissis trahi se patitur. Est igitur, ut Gellius dicit, συγκατάθεσις voluntaria, fitque hominis arbitratu: Sed & primi illi motus, quos Philosophi comparant oculorum nictibus, ne aut durent diu aut invalescant, diligenti attentione atque exercitatione, ante omnia vero Dei Spiritu, obtineri solet. Oportet igitur, ut Plutarchus loquitur, τὰς ἑκάστοτε προσπιπτούσας ὀργὰς διορθοῦσθαι καὶ διαστρέφειν, *iras subinde incidentes corrigere & detorquere.* Deinde addit, ἀλλ᾽ ἐπιμελείας εἰς αὐτὰ δεῖ καὶ μελέτης, *sed has ad res curâ & exercitatione opus.* Alii ὁρμὰς *impetus* vocant προπαθείας· easdem autem adultas vocant πάθη. Hieronymus Epistolâ ad Demetriadem, *Difficile quin potius impossibile perturbationis initiis carere quempiam, quas significantius Græci προπαθείας* vocant. Idem ad Eustochium De custodiâ virginitatis, *Ille laudatur, ille prædicatur qui ut cœperit cogitare sordida, statim interficit cogitatus, & allidit ad petram. Petra autem Christus est.* Ipsa quoque πάθη gradibus quibusdam distingui solent. Egregius est ad hoc argumentum pertinens locus Senecæ libro de Irâ 2. cap.4. *Et ut scias quemadmodum incipiant affectus, aut crescant, aut efferantur; est primus motus non voluntarius, quasi præparatio affectûs, & quædam comminatio; alter cum voluntate non contumaci, tanquam oporteat me vindicari, cum læsus sim: aut oporteat hunc pœnas dare, cum scelus*

fecerit. Tertius motus est jam impotens, qui non, si oportet, ulcisci vult; sed utique, qui rationem evicit. Primum illum animi ictum effugere ratione non possumus; sicut ne illa quidem quæ diximus accidere corporibus, ne nos oscitatio aliena sollicitet, ne oculi ad intentionem subitam digitorum comprimantur. Ista non potest ratio vincere; consuetudo fortasse & assidua observatio extenuet. Alter ille motus, qui judicio nascitur, juditio tollitur.

Τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, *fratri suo*] Id est, alteri cuivis. Hebraismus. Nam Hebræi ita loqui solent: Gen. 26. 31. Joel. 2. 8. etiam de rebus inanimis, ut Exodi 26. 3. Ezech. 1. 9. & 23. 3. 13. Hic igitur *frater* est homo quivis. Sic infra, *Nisi remiseritis hominibus.*

Εἰκῆ, *inconsulto*] Merito hoc additum. Neque enim iracundus est quisquis irasci solet, sed qui οἷς οὐ δεῖ, καὶ ἐφ᾽ οἷς οὐ δεῖ, καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ, *quibus non oportet, & ob quæ non oportet, & plusquam oportet*, ut Aristoteles loquitur. Est igitur εἰκῆ aut *sine causâ*, aut etiam *sine modo*. Illa ira optimam causam habet, quæ concipitur ex dolore læsi Numinis, qualis illa fuit Christi; Marci 3. 5. Sed & in humanis rebus honesta esse potest ira, præsertim cum non tam nostra quam aut virtutis ipsius, aut etiam hominum aliorum res agitur; cumque dicere licet illud Sosiphanis,

Νῦν σοι πρὸς ὄψιν θυμὸς ἡβάτω γέρον·
Νῦν δεῖ γὰρ ὀργὴν, ἡνίκ᾽ ἔνδικον, λαβεῖν.
At nunc tibi ira purpuret vultum, senex:
Quum jus & æquum poscit, irasci decet.

Sed tunc quoque oportet nos παραδεξαμένους τὸν θυμὸν ὡς σύμμαχον ἀρετῆς, ἀπολαύειν ὅσον χρήσιμόν ἐστι· τὸ δὲ πολὺ αὐτοῦ καὶ τὸ ἐπιπόλαιον ἐκκρίνειν καὶ ἐκβάλλειν τῆς ψυχῆς, *acceptâ irâ velut propugnatrice virtutis uti, quatenus expedit; at nimium ejus & supervacuum excernere & ex animo ejicere*, ut Plutarchi utar verbis. In modo autem comprehenditur, tum ne plus æquo irascamur, tum

ne æquo diutius. Adverſus priorem partem hujus cautionis delinquunt οἱ ὑπὸ μικρῶν ἁμαρτημάτων ἀνυπερβλήτως ὀργιζόμενοι, *qui ob modica delicta ſupra modum iraſcuntur*, qui, ut aiebat Philoſophus Apollonius, non permittunt delinquentibus ſcire quando plus minuſve deliquerint. In alteram partem peccant illi, qui plumbeas, &, quod dici ſolet, immortales iras gerunt, quos Arianus comparat τοῖς λεπτῶς πυρέττουσι *tenuiter febrientibus*. Hæc eſt nimirum radix illa πικρίας *amaritiæ* in corde germinans, quam caveri præcipit Scriptor ad Hebræos 12. 15. quo & illud Pauli monitum pertinet, cum nos ita vult iraſci ut ne peccemus, id eſt, ne æqui modum excedamus, quod ipſe ita explicat, ne ad Solis occaſum producamus iram, Epheſ. 4. 26. Et hæc dicta ſunto quo rectius intelligatur vis vocis εἰκῆ, quam quidem Syrus interpres tam propriam atque ſignificantem hoc loco exiſtimavit, ut retinere eam maluerit quam vertere. Quominus accedendum Hieronymo hanc vocem eradenti ex quorundam exemplarium fide, præſertim cum & Græcos interpretes eam legiſſe appareat, & Juſtinus ipſe ita proferat hanc ſententiam Epiſtolâ ad Zenam & Serenum; deinde & Irenæus duobus locis libro 2. capite 56. & libro 4. cap. 31. Multo credibilius eſt, inductam ab iis qui metuebant ne hic omnis ira ex juſtâ aliquâ causâ procedens probari videretur, cum vox εἰκῆ, ut diximus, latius pateat.

Ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει· *reus erit judicio*:] Legiſperiti, inquit Chriſtus, ea tantum pro delictis habent quæ ſolent legitimis pœnis coerceri: ideoque ab homicidio abſterrent homines, quia homicidas gladio feriri lex imperat. At ego etiam iracundiam volo caveatis, certo perſuaſi ei quoque propoſitam eſſe pœnam in ſeculo altero, non minus gravem quam

ea est quam hic homicidæ sustinent. Quod si quis iracundiæ maledicentiam adjunxerit, is pœnam istâ graviorem feret, qualis est pœna lapidationis; aut etiam, si atrocior fuerit maledicentia, exquisitiores cruciatus sentiet, quales esse illorum solent qui in valle Hinnomi lentis ignibus ustulantur. Hæc mihi simplicissima videtur hujus loci παραφράσεως *uberior explicatio*, cujus rationes membratim reddemus.

Κρίσις *Judicium*, ut commate præcedenti didicimus, est Consessus 23. virûm, quanquam & Magnus Senatus, de quo post acturi sumus, vocatus est דין, unde is qui alter erat à principe Senatûs vocari solebat אב בית דין ὁ πατὴρ τοῦ οἴκου τῆς κρίσεως *Pater domûs judicii*, sicut & vicissim Consessus 23. Judicum appellabatur συνέδριον *Synedrium* sive *Senatus*: sed distinctionis causâ videtur usu receptum ut Consessus ille singularum civitatum κρίσις *Judicium*, summus autem ille συνέδριον *Senatus* vocaretur. Κρίσεως *Judicii* autem pœna usitatissima erat gladius, quia de homicidis inibi cognoscebatur, ut & Moses nos docet, & Christus commate antecedente. Volens autem indicare Christus pœnarum gradus futuros in altero seculo, pro delictorum gradibus, ei rei explicandæ similitudinem adhibuit diversarum mortium, quæ populo notæ cruciatûs magnitudine differebant.

Ὃς δ' ἂν εἴπῃ, *qui autem dixerit*] Repetendum ἀπὸ κοινοῦ *ut communiter dictum*, quod præcessit εἰκῇ ὀργιζόμενος *inconsulto irascens*. Agit enim de eo qui temerariæ iracundiæ indulgere solitus etiam ad maledicta prorumpat. Nam ut Ariston dixit, τὴν κακολογίαν ἡ ὀργὴ φαίνεται ἀποσπυνῶσα, ὥστε ἡ μήτηρ οὐκ ἀστεία, *videtur ira maledicentiam ex se gignere, ut inelegans mater*. Vox *Rica*, quod mutatâ vocali Syrorum sermo *raca* pronunciat, ut apparet, minus aliquid est quam μωρὲ *fatue*. Significationem autem habet *vani*,

quod & Latinis in convitio, ut, *vane Ligur; senior vanissime.* Non est autem in ipsâ voce crimen positum. Quippe & ἄνθρωπε κενὲ *homo inanis* dixit Jacobus 2. 20. quod est proprie *Rica* (nam & Græci quidam interpretes quod est Judicum 11. 3. אנשים ריקים verterunt ἄνδρες κενοὶ *vani homines*, & Hesychius ῥακὰ κενὸς Raca, *vanus*) & illud quod diximus μωρὲ *stulti* sive *fatui* ad Pharisæos Christus extulit infra 23. 17, 19. & ἀνοήτους *stultos* sive *vecordes* discipulos suos vocat Christus Lucæ 24. 25. & Galatas Paulus Galat. 3. 1, 3. ut jam omittam quæ duriora sunt, ut *progenies viperarum*, *simulatores*, atque alia ejusmodi. Sed nimirum dicta sunt hæc ab iis quibus alios castigandi officium incumbebat, quique nihil in eo privatim spectabant, ex causis gravissimis, atque eo proposito ut aliorum animi talibus stimulis ex veterno excitarentur. At Pharisæi non tantum modum non servabant, sed innocentissimum quemque convitiis impetebant animo malevolo, quod Christus & ipsius sectatores sæpissime sunt experti. Nimirum hic quoque morbus ab aliquoties jam indicato errorum fonte processerat. Lex enim Mosis id genus injurias non exsequebatur, nisi quis aut parentibus aut Principi maledixisset.

Ἔνοχος ἔςαι τῷ συνεδρίῳ· reus erit Concilio:] Quia hic primum hæc vox occurrit, quanquam ab aliis multa satis dicta sunt, addam tamen quæ historiæ lucis aliquid afferant. Sicut in memoriam duodecim liberûm marium primi gradûs quos genuerat Jacobus, factæ sunt tribus duodecim & Phylarchæ totidem: ita in memoriam eorum capitum quæ Jacobus in Ægyptum adduxerat, Israelitæ, ut qui à cæteris seorsim habitarent, viros septuaginta aut potius septuaginta duos, (quâ de re dicemus ad Lucam) sibi præfecerunt, qui res eorum curarent ac moderarentur

rentur quantum Regia imperia permittebant. Hi ab ætate ex quâ legebantur *Senes* sunt vocati, unde & apud Græcos γερουσίας, & apud Romanos *Senatûs* vocabulum. Sed & apud Homerum est,

Βουλὴν δὲ πρῶτον μεγαθύμων ἷζε γερόντων.

Coge prior conventum magnanimûm seniorum.

Apud hos Senes ante alios jubetur Moses exponere mandata quæ à Deo acceperat, Exod. 3. 16. quod & fecit, Exod. 4. 29. Ex horum numero & illi videntur fuisse à quibus Ægypti ἐργοδιῶκται *operum exactores* quotidiani laboris rationem exigebant, v. 14. Postea cum soceri consilio Moses Judices constituisset qui lites minores dijudicarent, causarum majorum cognitio penes Mosem solum mansit, ad quem & de minoribus causis difficiliores controversiæ referebantur, Exod. 18. 22. Ergo ad id tempus Septuaginta illi nullam habebant judicandi potestatem: cujus rei indicium est quod Moses jussus cum Aarone, Naddabo, Abihu & illis Septuaginta (nam numerus iste diserte exprimitur) ad montem accedere, cum deinde solus à Deo in montis verticem sevocaretur, jussit inferius subsistere Septuaginta Senes. *Sunt*, inquit, *vobiscum Aaron & Hur, si quis aliquid habet controversiæ, illos accedat*, Exodi 24. 14. ubi aperte Moses pro absentiæ suæ tempore suas judicandi partes, non illis Septuaginta, sed Aaroni & Huri delegat. Aliquanto demum post tempore cum quereretur Moses isti quoque supremorum judiciorum ac relationum oneri se non sufficere, ita ad eum locutus est Deus, Numer. 11. 16. *Sume tibi è senibus Israelitis septuaginta, quos scis populi Senatores & moderatores*. Habebant ergo jam tum curam rerum populi: deinde eos Deus spiritu novo, judiciali scilicet, instruens, jubet partem oneris ferre, quod solus Moses hactenus sustinuerat: id autem est, ut

diximus

diximus, ſupremorum judiciorum & relationum.

Eorum autem verborum quæ Deuter. leguntur 17.8. hæc videtur eſſe ſententia. Cum Sacerdotes opimo fruentes otio omnibus ſapientiæ partibus præter cæteros operam darent, æquum erat ex horum numero aliquammultos allegi in ordinem illum, cui jam ſuprema etiam judicia credita fuiſſe diximus: quanquam neminem fuiſſe, qui originis dignitate eum locum ſibi poſſet vindicare, ſcripſit Maimonides, atque adeo ne Pontificem quidem maximum eo adlectum, niſi de ſapientiâ ipſius probe conſtaret: quam in rem inſtituta erat *δοκιμασία exploratio*, quæ manuum impoſitione obſignabatur. Sed, ut dixi, florentibus Hebræorum rebus fieri aliter non poterat, quin in Sacerdotum claſſe plurimi reperirentur digni eo loco. His addebantur alii, qui in aliis Tribubus doctrinâ & ſanctimoniâ eminebant. Ita enim vox ראשי *principes* accipienda videtur 2 Paral. 19. 8. Quamobrem Moſes Deut. 19. 17. de falſi teſtimonii cognitione agens & Senatum hunc deſcribens, *Sacerdotes* & *Judices* nominat. Alibi autem, ubi agitur de explorandâ diligentiâ Judicum inferiorum in conquirendo homicidâ, ſoli Sacerdotes, tanquam ejus Senatûs pars præcipua, nominantur; additurque ex eorum præſcripto omnes controverſias & vulnerum quæſtiones definiendas.

Quoties autem Deus cœleſti indicio aliquem populo præfecerat, qualis fuit Joſua, Gedeon, Jephthes, Samſon, Samuel, eis etiam citra Senatum judicandi jus erat, ut apparet Judic. 8. Vocabantur autem tales Reipublicæ liberæ ſummi Magiſtratus ac velut Interreges שופטים, quod nomen etiam vicinæ gentes uſurpârunt. Nam & apud Tyrios Interreges ita vocabantur: ex quorum Archivis hæc adfert Joſephus. Μετὰ τοῦτον δικασταὶ κατεστάθησαν καὶ ἐδί-
κασαν·

κασσων· Ἐκνίβαλος Βασλάχου μῆνας δύο, Χέλσης Ἀβδαίου μῆνας δέκα, Ἄββαρος ἀρχιερεὺς μῆνας τρεῖς, Μύτγονος καὶ Γεράστρατος τοῦ Ἀβδηλίμου δικασταὶ ἔτη ἕξ. *Post hunc Judices constituiti sunt & judicârunt: Ecnibalus Baslachi menses duos, Chelses Abdæi menses decem, Abbarus Pontifex menses tres, Mytgonus & Gerastratus Abdelimi filius annos sex*: ubi δικαστὰς *Judices* haud dubie Josephus vertit quos Tyrii vocabant שופטים. Nam & Tyriorum coloni Carthaginienses idem nomen retinuerunt, quod Romani Scriptores *Suffetem* pronuntiant, literâ Schin emollitâ, quomodo Ephraimitæ in eam partem vergentes pronunciabant. Josephus talem à Deo excitatum Præsidem etiam *Prophetam* vocat, quia Prophetiæ dono, ut Josua & Samuel, aut alio non dissimili ipsos animante & successus dante, præfulgere solebant, quod & Maimonides notat Ducis dubitantium lib. 2. cap. 45. Iisdem quanquam minus proprie ob potestatem ἀνυπεύθυνον *nemini subditam*, & *Regum* datur nomen Judicum 9. 6. & 18. 1. Quibus vero temporibus neminem talem Deus exciverat, recurrendum omnino erat ad Senatum, in quo ferme eminebat Pontifex Maximus. Nam & Moses, ut modo diximus, cum abesse à populo cogeretur Aaroni partes suas mandabat. Hoc jure Heli Sacerdos Summus principatum in Republicâ obtinuit, idemque observatum fuit Asmonæorum temporibus. Vult igitur Deus à Judicibus civitatum, si quid incidisset obscurius, quod aut juris subtilioris, aut etiam Medicinæ peritiam desideraret, adiri Pontificem Maximum, ut eruditione præstantem; sive eum qui à Deo excitus Suffetis dignitatem obtineret. Ad utraque enim tempora Deus sermonem accommodat. Horum responso parêre omnes tum minores Judices, tum privati jubebantur, propositâ etiam mortis pœnâ in contumaces.

Indicat

Indicat autem Deus sedem ejus Senatûs fore in loco publicorum conventuum, qui primum habiti sunt Silunte, postea Hierosolymis. Quod ergo dicitur commate 9: *Adibis Sacerdotes Leviticos & Suffetem*, explicandum est ex eo quod sequitur commate 12: *Sacerdoti, vel Suffeti.* Nam in Hebraismo non minus quam in linguis omnibus receptum est ut conjunctiva vim habeat disjungendi. Neque vero alia fuerunt judicia Sacerdotis, alia Senatûs; id enim omnes Hebræorum Magistri constanter negant. Josephus, qui patriæ suæ morem ignorare non potuit, clare ostendit eundem fuisse consessum: ita enim loquitur secundo adversus Appionem, Καὶ γὰρ ἐπόπται πάντων καὶ δικασταὶ τῶν ἀμφισβητουμένων οἱ ἱερεῖς ἐτάχθησαν, *Inspectores rerum omnium & controversiarum Judices constituti sunt Sacerdotes.* Idem nos docet Philo, Συνήδρευον μὲν οἱ ἱερεῖς, *assidebant Sacerdotes*, libro De vitâ Mosis. Et in libro de Principe constituendo, Ὅταν οὖν ἀμαυρὰν ποιῇ τὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων ἀσάφεια καὶ πολὺ σκότος ἀπεργαζομένων, παραιτείσθω τὰς κρίσεις, καὶ ἀναπεμπέτω πρὸς ἀκριβεστέρους δικαστάς· οὗτοι δὲ τίνες ἂν εἶεν ἢ ἱερεῖς καὶ ὁ τῶν ἱερέων ἔξαρχος ἡγεμών; *ubi igitur difficilem faciet inspectionem rerum obscuritas & factorum multa caligo, excusent notionem & mittant ad exactiores Judices: hi autem qui potius Sacerdotes & Sacerdotum Ductor eximius?* Qui omnes quanquam in tam notâ historiâ testes haberi debent locupletes, tamen idem veritatis discendæ cupidis ex Sacro codice demonstrare non est difficile. Nam primum hoc ipso loco non distinguuntur causarum genera, neque vero causæ ullæ nominantur, quæ proprie videri possint sacerdotales, sed si quid controversi incidisset, de homicidio, de lite, de vulnere, jubentur adiri Sacerdotes, aut is, quem Suffetem diximus nominari. Rursum sine ullo causarum discrimine, quod hi pronuntiaverint,

tiaverint, id omnes jubentur exsequi. Poena in nec parentes eadem. Deinde vero constat, tam inter Hebræos quam inter recentiores Interpretes, à Josaphato Rege restituta fuisse judicia ad vetus instar. Esdras autem, aut quisquis est Paralipomenôn Scriptor, primum narrat ab optimo Rege constitutos Judices civitatum, suique officii admonitos. Tum pergens, *at Hierosolymis*, inquit (nempe in urbe publicorum conventuum, ut lex jubebat,) *constituit Josaphat è Levitis & Sacerdotibus* (quia inter eos, ut diximus, maximam hominum peritorum copiam erat reperire) *& ex præcipuis Israeliticarum gentium ad judicia Dei & ad lites, qui redierunt Hierosolyma. Judicia Dei* ex notissimo Hebraismo judicia significat quæ non humano arbitratu sed ex Legis jussu peragenda sunt. Sequitur in historiâ, *Præcepit autem eis Rex in hunc modum, Hoc agite, religiose, fideliter, atque sincero animo: Quæcunque lis ad vos relata fuerit à popularibus vestris qui in civitatibus morantur, de discrimine homicidiorum, de Lege, de præcepto, de institutis, de judiciorum ordine, admonete eos ne rei Deo teneantur; Deique vehemens ira vobis popularibusque vestris incumbat: Hoc, inquam, agite, ne sontes sitis.* Ecce quam aperte omnes illos quos Hierosolymis constituerat de omni causarum genere vult cognoscere. Neque his obstat quod sequitur, *Enimvero Amarias Sacerdos, princeps vester in omni negotio Dei, & Sabadias filius Ismaelis dux domûs Juda in omni negotio Regio, & magistri Levitæ vobis adsunt. Estote bono animo, & hoc agite. Deus bono aderit.* Nàm primum hinc quoque apparet in eodem Senatu fuisse agitatas res Dei, id est, Legis & res Regias: ei autem Senatui interfuisse & Amariam, sive is Pontifex Maximus, sive alius Sacerdos fuerit, & Sabadiam. Neque posse per *Dei negotia* res solis Sacerdotibus mandatas intelligi, pa-

lam eſt ex altero ejus hiſtoriæ loco, ubi Hebronitæ quidam narrantur à Davide præfecti partibus Rubenis, Gadis & Manaſſis, impoſitique omni negotio tum Dei tum Regis. Solebant ergo utriuſque generis negotia, tum judiciorum tum deliberationum politicarum à Senatu tractari. Sed nimirum hæc eſt dicto loco *παράφρασις ulterior explicatio*. Nolite animum deſpondere quaſi pares non ſitis tanto oneri, inopiâ eruditionis quæ ad res tantas deſideretur. Habetis viros egregios qui vobis conſilio prælucere poſſint; qualis eſt princeps veſtri Senatûs Amarias Sacerdos, vir in judiciis verſatiſſimus: quod ſi quid inciderit ad Civilem magis prudentiam quam ad juris cognitionem pertinens, adeſt vobis Sabadias Iſmaelites, qui in eo deliberandi genere primas obtinet: deinde habetis aſſeſſores Levitas multarum artium peritiâ excellentes. Tantum bene animati eſte & æquo bonoque operam date, Deus cætera ſecundabit. Videtur omnino Sabadias fuiſſe princeps Senatûs. Nam vocem נגיד Hebræi per נשיא exponunt. Ita autem conſtat appellatum Senatûs principem.

Ex his quæ diximus apparet etiam Regno conſtituto magnam fuiſſe Senatûs auctoritatem & Regiæ velut parem: quippe, ut Hebræi Magiſtri recte notant, Rex ipſe de quibuſdam cauſis non judicabat, & ſua judicia non niſi gladio exſequebatur. Atque huc pertinere videtur quod dicit Sedecias, Senatoribus Jeremiam Prophetam ad mortem depoſcentibus, *Rex contra vos nihil poteſt*. Quin ne veniſſe quidem Regem in Senatum, ne ſuâ ſententiâ aliis cenſendi adimeret libertatem, Hebræi notant; excepto Davide. Quod diximus cum Joſepho, Philone, cumque ipſis Sacris literis, in ſummo hoc Senatu fuiſſe Sacerdotes, non refellitur Hiſtoriâ Jeremiæ

I quæ

quæ est libri ejus cap. 26. ubi Sacerdotes videntur accusare Jeremiam, & Senatores absolvere. Nam ut taceam posse videri magis esse disputationem collegarum inter se, qualis describitur Johan. 7. 50. & Actorum 5. 35. quam legitimam accusationem judicantibus aliis, certum est multos fuisse Sacerdotes extra Senatum, &, si qui eorum accusatoris personam susceperint, sibimet judicandi ademisse potestatem. Erant quidem munia Sacerdotalia, docere populum universum & singulos consulentes tum de rebus aliis, tum præsertim de iis omnibus quæ ad sacra cæremoniasque pertinerent, Levit. 10. 10, 11. Ezech. 44. 23. Agg. 2. 12, 13. Præterea sicut aliæ Tribus suos habebant moderatores qui Tribûs communia curarent: ita & in Leviticâ Tribu Sacerdotum potissimi Tribûs suæ rebus erant præpositi, per quos curabatur perceptio & erogatio decimarum aliarumque obventionum, quæ Sacerdotum ac Levitarum alimentis, Templique usibus erant destinata, ut videre est 2 Reg. 22. & 2 Paralipomenôn 34. & apud Josephum pluribus locis. Sed hæc omnia nihil ad Judiciariam potestatem pertinebant, quæ non erat penes collegium aliquod mere Sacerdotale aut Leviticum, sed penes Senatum quem dixi, cujus bona pars ex Sacerdotibus constabat, ut aliquot petitis ex Mose testimoniis supra probatum est. Ideo de Sacerdotibus ut in eo Senatu præcipuis per Ezechielem dicitur, *in causis cognoscendis jus servanto, secundum jura legesque & statuta mea judicanto*, 44. 24. Idem vero Ezechiel aliquanto ante, describens corruptos mores populi, speciatim meminerat Senatûs magni, *Septuaginta Senes* nominans, & eorum principem *Jaazaniam* 8. 11.

In exsilio Babylonico hos Septuaginta auctoritatem suam apud Judæos retinuisse non est dubitandum.

Imo & judicia capitalia ab hoc Senatu exercita conceſſu Regum Perſarum tradunt Hebræi. Domum autem reverſis Judiciaria poteſtas conceſſa eſt à Rege Artaxerxe, Eſdræ 7. 25, 26. Poſtea armis adverſus Antiochum redditâ libertate, ſumma rerum penes hunc Senatum fuit, unde & ſceptrum Regium in curiâ aſſervabatur. Erat autem curia in ipſo Templo parte Auſtrinâ, vocabaturque לשכת הגזית. *conclave exciſi lapidis.* Manſit is ordo continuâ ſurrogatione, per manuum, ut diximus, impoſitionem, ad Herodem uſque Magnum, cujus potentiam atque audaciam magis magiſque contra leges inſurgentem, cum non in tempore ſeveris, ut oportuit, judiciis repreſſiſſent Senatores, Deo ita res diſponente, graves neglecti muneris pœnas dedêre, interfecti ab Herode omnes, extra unum Sameam, quem talia monentem ſæpe contemſerant. In peremtorum locum Herodes alios ſurrogavit, ſuam haud dubie factionem, ex iis qui beneficio ipſius ad Sacerdotia aut honores alios pervenerant. Sed & ante non parum imminuta erat Senatûs Hieroſolymitani auctoritas, cum poſt Pompeii victoriam Gabinius Syriæ Præſes alios quatuor conſeſſus erexiſſet Gadaris, Amathunte, Hierichunte, Sephoris, ſed non pari jure cum Hieroſolymitano. Nam Herodes nondum Rex de rebus in Galilæâ geſtis cauſam dixit apud Senatum Hieroſolymitanum. Fuerunt ergo conſeſſus illi curandæ magis Reipublicæ quam judiciorum causâ inſtituti, aut ſi & judiciorum causâ, ſub Senatu tamen Hieroſolymitano. Quin & extra Palæſtinam Judæi ad exemplum hujus Synedrii Senatus ſuos habebant. Ita γερουσίας *Senatûs* Judæorum Alexandriæ habitantium mentio eſt apud Philonem. Ipſe Joſephus ſimili Senatorum numero γερουσίαν in Galilæâ conſtituit, cum bello ibi præfectus eſſet. At Se-

 natus

natûs Hierosolymitani arctior facta est potestas Augusti temporibus, cum pars Judææ potior in provinciam esset redacta, constituto, ut ferme in omnibus provinciis Romani Imperii, ne Senatus unquam mortis supplicio afficeret nisi Romani Præsidis consensu: servatâ ei reliquâ Judiciariâ potestate. Et hoc est quod aiunt Thalmudici titulis de Synedrio & de Sabbato, *judicia animarum*, id est capitalia, *ablata fuisse ab eo Senatu* 40. *annis ante excidium Urbis*. Nam excisis demum à Tito Hierosolymis simul & is Senatus plane interiit.

Nomen usitatissimum hujus Senatûs fuit συνέδριον, non quod alii quoque Judicum cœtus non ita appellarentur, sed quod ob excellentiam proprie maximus ille Consessus eo nomine honestaretur, qui & Athenis atque in aliis Græcis civitatibus usus erat ejusdem nominis. Postquam Macedones illis in partibus præpolluerant, ut multæ aliæ voces Græcæ, ita hæc quoque in Hebræorum sermonem migravit. Itaque Thalmudistis vocatur hic Senatus modo סנהדרין simpliciter, modo cum additamento סנהדרין גדולה *Magnus Senatus* τὸ συνέδριον τὸ μέγα. Vox hæc συνεδρίε pro *Senatu*, aut etiam pro *Senatûs curiâ* posita conspicitur multis in locis in Evangelicâ historiâ & Actis Apostolicis. Vocatur & γερεσία in edicto Antiochi & alibi apud Josephum; Judith. 11. 11. 1 Maccab. 12. 6. 2 Maccab. & 3 Maccab. non longe ab initio, itemque Act. 5. 21. quo nomine etiam Spartiatæ utebantur. Item πρεσβυτέριον τȣ̃ λαȣ̃ *Senatus populi*, Lucæ 22. 66. ut distinguatur à consessibus civitatum, qui itidem πρεσβυτήρια vocabantur. Senatores ipsi modo communiter vocantur πρεσβύτεροι *Senes*, aut etiam ἄρχοντες τȣ̃ λαȣ̃ *principes populi*, Josepho etiam γηραιοὶ τȣ̃ δήμȣ *Seniores populi*, modo distincte ita appellantur hi qui Senatores erant ex-

tra Sacerdotes. Adſidebant his conſilii cauſâ Legiſperiti, ut ante diximus, οἱ γραμματεῖς τῆς βουλῆς *Scribæ Curiæ*, ut Joſephus loquitur, qui Ariſtæum quendam eo honoris nomine indigitat: unde paſſim videmus eum Senatum hiſce partibus deſcribi, præcipuis Sacerdotibus, Senibus aliis, & Legiſperitis.

His explicatis ad Chriſti verba veniamus. Si quis recte advertat ad ea crimina quæ ſoli ſummo Synedrio reſervabantur, inveniet graviſſimis eorum pœnam lapidationis aut uſu aut Lege eſſe conſtitutam; quæ ad ipſos etiam falſos Prophetas & perduellionis reos pertinebat, Deut. 17. 5. 1 Reg. 21. 10. Quare hanc pœnam ut gladio graviorem in ſecundo gradu poſitam arbitror.

Εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός. *gehennæ ignis.*] Hic jam tertius ſequitur gradus. Ut autem priores duo gradus enuntiati ſunt per comparationem adſpectabilium cruciatuum, ita & hic tertius. Cum autem ſupra lapidationem nulla pœna in uſu Judaico eſſet (nam ignis pœna non erat lenti vivicomburii, ſed immiſſo in viſcera candente ellychnio) quæſivit Chriſtus aliunde nomen horrendi cruciatûs, qui & gladium & lapidationem excederet. Nota autem res erat Judæis omnibus, quomodo extra urbem Hieroſolyma majores ipſorum, turpiter imitati crudelem Phœnicum ſuperſtitionem, inſtituiſſent miſeros infantes ignibus ad mortem uſque cruciare, circumſtrepentibus interim tibiis tympaniſque, ne dolore expreſſus clamor exaudiretur. Locus tam ſævo ſacro dicatus *Tophet* dicebatur ipſius loci locus amplior, *Vallis filiorum Hinnomi* גי הנום, quod poſteriorum temporum pronuntiatio extulit γέεννα. Quod autem ex Hebræis Magiſtris affertur in eundem locum delata fuiſſe cadavera, cum Jeremiæ vaticinio congruit 7. 32. cœptumque id fieri temporibus Joſiæ

ſiæ, 2 Reg. 23. 10. Nam is legitur eum locum polluiſſe, illatis nimirum cadaveribus. Mos enim erat Judæis loca vetitis cæremoniis uſurpata eo modo impura atque abominanda efficere, ut videre eſt dicto capite 23. commate 16. Sic Samaritas narrat Joſephus odio Judaici templi *διαῤῥίψαι ἀνθρώπεια ὀστᾶ ἐν ταῖς στοαῖς ποιῆσαι, oſſa humana disjeciſſe per porticus,* Originum 18. 3. Sed hoc ad verborum Chriſti explicationem non pertinet. Apparet enim à Chriſto cruciatum & quidem graviſſimum indicari. Sicut autem hic graviora futuri ſeculi ſupplicia Gehennæ ignibus comparantur, ita alibi, comparatione in conſuetudinem migrante, hoc ipſo nomine pœnæ ævi alterius ſignificantur. Et hoc ſenſu vox hæc invenitur in paraphraſi Hieroſolymitanâ Geneſeos 3.

23. *προσφέρης, offers*] Id eſt offerre cupias, oblatum eas, ut ſequens comma oſtendit. Nam propriè fit oblatio cum res altari imponitur.

Δῶρόν σου, munus tuum] Syrus ܩܘܪܒܢ. Significatur autem eo nomine alibi quidem pecunia quæ in gazophylacium mittebatur, hic vero ſacrificium voluntarium, cujus ritus præſcribitur Levit. 1. 2. ubi eandem vocem Hebræam reperire eſt. Idem plenius vocatur *δῶρον τὸ ἐπάνω τοῦ θυσιαστηρίου donum quod eſt ſuper altare,* infra 23. 18. Eſt & ubi id, quod ex imperio legis offerebatur, venit *δώρου muneris* nomine, ut infra 8. 4. Duo autem ſunt quæ per hunc *χαρακτηρισμὸν hanc vivam deſcriptionem* Chriſtus nos docet: Primum, quanquam vera in Deum religio cæteris officiis præſtat, id tamen non protendendum ad rituum obſervationem. Caritatis enim benevolæ officia rituali curæ antevertenda: quod latius infra proſequitur 9. 13. 12. 7. Deinde ne placere quidem Deo ſacra quantumvis ſumtuoſa aut operoſa quæ animo celebrantur irâ aut odio æſtuante, quod clare

nobis

nobis ob oculos ponit Caini historia: nimirum quia, ut Seneca etiam vidit, *non in victimis, licet opimæ sint auroque præfulgeant, Dei sit honos, sed in pia ac recta voluntate venerantium.* Plato Alcibiade secundo, Δεινὸν ἂν εἴη εἰ πρὸς τὰ δῶρα καὶ τὰς θυσίας ἀποβλέπουσιν ἡμῶν οἱ θεοὶ, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ψυχὴν, ἄν τις ὅσιος καὶ δίκαιος ὢν τυγχάνῃ. *Durum sit si ad dona & sacrificia nostra respiciant dii, & non ad animum, nempe si quis sit pius ac justus.* Philo de victimis, βούλεται αὐτοὺς ἀναδιδάξαι διὰ συμβόλων, ὁπότε προσέρχοιντο εἰς βωμοὺς, ἢ εὐξόμενοι ἢ εὐχαριστήσοντες, μηδὲν ἀῤῥώστημα ἢ πάθος ἐπιφέρεσθαι τῇ ψυχῇ. *Vult eos docere per signa, ubi ad aras accederent, precum aut gratiarum causâ, ne quid labis aut morbi in animo secum ferrent.* At contra Legisperiti & Pharisæi sacrificia & dona Templo oblata valere putabant ad expiationem omnium culparum quas Judices non puniunt, etiam citra animi emendationem.

Ὁ ἀδελφός σου, *& frater tuus*] Id est *alter*, ut modo dictum est.

Ἔχει τι κατὰ σοῦ, *habet aliquid adversum te:*] Id est, habet quod de te queri posset. Ita enim locutio eadem sumitur Apoc. 2. 4, 12, 20. pro quo Paulus dicit μομφὴν πρός τινα ἔχειν *querelam adversus aliquem habere*, Col. 3. 13. Videntur mihi hæc cum præcedentibus hoc modo cohærere: Cum jam intellexeritis quantopere Deo displiceat irascendi & convitiandi libido, primum quidem fuit ab omni tali delicto diligenter sibi cavere; Quod si quid tamen per humanam infirmitatem tale tibi evenerit, superest πλοῦς ὁ δεύτερος *altera navigatio*, nempe ut celeri pœnitentiâ id ipsum eluas. Id fiet si qui prior offendisti prior quoque ineas pacis viam: & id quidem properiter adeo, ut nihil sit, quantumvis speciosum, quod ei curæ prævertendum putes.

24. Διαλλάγηθι, *reconciliator*] Non est semper διαλλαγῆναι,

λαγῆναι, quod vult Scholiastes ad Thucydidem, *τὸ δὲ αὐτοῦ τοῦ ἐχθροῦ παρακληθῆναι καὶ φιλιωθῆναι αὐτῷ, ab ipso inimico invitari & sic amicum ei fieri.* Nam & hic ei tribuitur qui de restituendâ amicitiâ sollicitus est, quomodo & *καταλλάττεσθαι θεοῖς cum dîs redire in gratiam.* Etiam Latini utrovis sensu dicunt *redire in gratiam.* Sensus autem est, dandam operam ut cum eo quem atrociore vultu aut facto offendimus, redeamus in gratiam: id autem fieri solet testando nolle nos factum, quod Latini vocant *satisfacere.* Eventus enim non semper in nostrâ est manu. Sed ut hic eum qui læsit ad quærandam pacem Christus excitat, ita apud Marc. 11. 25. eum qui læsus est monet, ne difficilem se præbeat ad condonandam injuriam; quod dilucide explicat Paulus Coloss. 3. 13.

Ἐλθὼν, *veniens*] Παρέλκει *abundat* hæc vox, ut apud Diphilum *ἅρπαζ' ἀπελθὼν facesse hinc abiens*, & in his libris sæpe.

Πρόσφερε τὸ δῶρόν σου· offer munus tuum·] Id est consumma oblationem, munus imponendo altari. Ante enim dixerat, *relinque munus pro altari.*

25. *Ἴσθι εὐνοῶν, esto consentiens,*] Plane idem est quod ante dictum erat διαλλάγηθι. Est sententia frequens apud Thalmudicos אגב ארחך לבעל דבבך אשתמע *Dum es in viâ obedito inimico tuo.* Errant autem qui hæc trahunt ad *ἀλληγορίας sensûs inversiones* obscuriores, cum hæc dicta Christi sint admodum popularia. Tantum id notandum est, ex eo quod inter homines fieri videmus, doceri nos conjecturam capiendam quid à Deo sit exspectandum, quod aperte indicat Luc. 12. 58. Inter homines benignioribus conditionibus depaciscitur qui cedit in tempore. At qui pertinaciter judicio contendit, is in solidum condemnatur, & sine gratiâ cogitur judicatum facere. Sic & apud Deum, in quem præcipue delinquunt etiam

quorum injuria directe hominem alterum petit, matura poenitentia veniam impetrat, dilata severitatem provocat. Hæc sine dubio verborum sententia; sed quia satis manifestum est quo tendat comparatio, ideo hic, ut alibi sæpe, *ἀνταπόδοσις quod respondet* subticetur. Cæterum non alienum forte ab hoc loco est quod ex libro Tanaith discimus, Hebræis creditum à mortuis accusari apud Deum vivos eos quibus in hâc vitâ conciliati non fuere.

Ὁ κριτής σε παραδῷ τῷ ὑπηρέτῃ, *Judex tradat te ministro,*] Τῷ πράκτορι *exactori* Luc. 12. 58. In Hebræo fuerit לשוטר Latine dicendum est *viatori*. Ita enim in Jure Romano appellantur exsecutores litium, ut explicat ipse Tribonianus Institutionibus de Actionibus, §. Tripli. Græci Jurisconsulti vocant ἐκβιβαστάς. Est autem vocis παραδιδόναι *tradere* usus valde similis apud Aristiden Pro arte oratoriâ, ὁ μὲν γὰρ ἐλέγχει τὰ ἀδικήματα ῥήτωρ καὶ παραδίδωσι τῷ δικαστῇ· ὁ δ' ἀκούσας καὶ μαθὼν παραδίδωσιν αὐτὸν ὑπηρέταις, *Orator patefacit crimina, traditque Judici; Judex autem, ubi ea audiit ac didicit tradit hominem ministris.*

Εἰς φυλακὴν βληθήσῃ· *in carcerem mittaris*] Hinc apparet apud Judæos, itidem ut apud Græcos Romanosque, solitos fuisse in carcerem conjici, qui se ære alieno non exsolvebant. Vide L. 1. C. Qui bonis cedere possint. Adde quod infra est 18. 29.

26. Κοδράντην, *quadrantem,*] Quadrans minimum in nummorum genere. Plutarchus Cicerone. Τὸ λεπτότατον τοῦ χαλκοῦ νομίσματος κουαδράντην ἐκάλουν, *Minimum in nummis æris quadrantem vocabant.* Juvenalis,

—— *Pieriâ quadrans tibi nullus in arcâ.*

Hinc *meretrix quadrantaria*. Apud Horatium,

—— *& qui nondum ære lavantur,*

tanti enim plebeii lavabantur in balneis.

MATT. Cap. 5. Verſ. 27.—32. Sect. V.

27. Ἠκούσατε ὅτι ἐῤῥέθη τοῖς ἀρχαίοις· Οὐ μοιχεύσεις.

28. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτὴν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ.

29. Εἰ δὲ ὁ ὀφθαλμός σου ὁ δεξιὸς σκανδαλίζει σε, ἔξελε αὐτὸν, καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ· συμφέρει γάρ σοι ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μελῶν σου, καὶ μὴ ὅλον τὸ σῶμά σου βληθῇ εἰς γέενναν.

30. Καὶ εἰ ἡ δεξιά σου χεὶρ σκανδαλίζει σε, ἔκκοψον αὐτὴν, καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ· συμφέρει γάρ σοι ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μελῶν σου, καὶ μὴ ὅλον τὸ σῶμά σου βληθῇ εἰς γέενναν.

31. Ἐῤῥέθη δὲ ὅτι ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, δότω αὐτῇ ἀποστάσιον·

32. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, παρεκτὸς λόγου πορνείας, ποιεῖ αὐτὴν μοιχᾶσθαι· καὶ ὃς ἐὰν ἀπολελυμένην γαμήσῃ, μοιχᾶται.

27. Audiſtis quia dictum eſt antiquis, Non mœchaberis.

28. Ego autem dico vobis, quia omnis qui viderit mulierem ad concupiſcendum eam, jam mœchatus eſt eam in corde ſuo.

29. Quod ſi oculus tuus dexter ſcandalizat te, erue eum, & proiice abs te: expedit enim tibi ut pereat unum membrorum tuorum, quam totum corpus tuum mittatur in gehennam.

30. Et ſi dextra manus tua ſcandalizat te, abſcinde eam, & projice abs te: expedit enim tibi ut pereat unum membrorum tuorum, quam totum corpus tuum eat in gehennam.

31. Dictum eſt autem, Quicunq; dimiſerit uxorem ſuam, det ei libellum repudii.

32. Ego autem dico vobis, quia omnis qui dimiſerit uxorem ſuam, exceptâ fornicationis causâ, facit eam mœchari: & qui dimiſſam duxerit, adulterat.

Adnotationes ad Sectionem quintam.

27. Οὐ μοιχεύσεις· *Non mœchaberis*:] לֹא תִנְאָף, quod Hebræi plerique explicant de concubitu cum feminâ nuptâ, de quo agitur Deut. 22. 22. Abenezras putat latius protendendam ſignificationem ad omnem Venerem non conjugalem. Et ſane ſicut

πορνεία *fornicatio* interdum μοιχείαν *adulterium* significat, ut infra versu 32. & 19. 9. ita novum non est μοιχείαν *adulterium* dici quæ πορνεία *fornicatio* proprie diceretur. Ita Danaen Jupiter dicitur μοιχεῦσαι *adulterâsse* apud Lucianum, & Ovidius Medeam vocat *adulteram virginem*. Fuit autem in Judaico populo etiam πορνεία *fornicatio* hactenus vetita, quod neque meretriciam vitam agere puellæ permittebantur, & qui innuptam stupraverat, ducere eam, aut si parentes nollent dotare cogebatur; & quæ polluto corpore nupserat, aut sponsa cum esset alteri se substraverat, lapidationis pœnam subibat: quæ omnia videre est Deut. 22. Et hoc est quo nomine Legis Hebraicæ puritatem eximiam prædicat Origenes, Θαυμαστὸν δὲ καὶ τὸ τὰ τῶν νέων ὑπεκκαύματα τὰς ἑταίρας ἀναιρεῖσθαι ἀπὸ τῆς πολιτείας αὐτῶν, *Admirandum hoc est quod incitamenta juvenum, scorta, ex ipsorum republicâ aberant.* Et Philo, cujus ad hanc rem insignis est locus De vitâ Josephi, Τοῖς δὲ ἄλλοις ἐφεῖται μετὰ τὴν τεσσαρεσκαιδεκάτην ἡλικίαν πόρναις καὶ χαμαιτύπαις καὶ τῶν ὅσαι μισθαρνοῦσιν ἐπὶ τῷ σώματι μετὰ πολλῆς ἀδείας χρῆσθαι· παρ᾽ ἡμῖν δὲ οὐδ᾽ ἑταίρᾳ ἔξεστιν, ἀλλὰ κατὰ τῆς ἐπιτηδευούσης ὥρισται δίκη θάνατος· πρὸ δὴ τῶν νομίμων ὁμιλίαν ἑτέρας γυναικὸς οὐκ ἴσμεν, ἀλλ᾽ ἁγνοὶ γάμων ἁγναῖς παρθένοις προσερχόμεθα, προτεθειμένοι τέλος οὐχ ἡδονὴν, ἀλλὰ γνησίων παίδων σποράν. *Aliis permittitur post annos quatuordecim cellulariis & fornicariis, aliisque feminis quæstum corpore facientibus impune uti; at apud nos ne amicâ quidem uti licet: sed contra feminam talem mortis pœna constituta est. Ante igitur legitimum thalamum nullius feminæ habemus notitiam, sed puri cum virginibus puris nuptias auspicamur, propositam in eo habentes non voluptatem, sed liberûm sationem.* Veruntamen servanda potius videtur vocis proprietas, quæ solet μοιχείαν ἀπὸ τῆς πορνείας *adulterium à fornicatione* discernere, ut apparet infra 15. 19. Galat. 5. 19. Hebr.

Hebr. 13. 4. quomodo & Hebræi diſcernunt נאף & זנה, ut videtur eſt Oſeæ 4. 14. quia in Decalogo non omnia delicta, ne ea quidem quæ Lege Civili puniuntur, comprehenſa ſunt, ſed ea duntaxat quæ in quoque genere ſummam habent atrocitatem; neque enim vulnerationis fit mentio ſed homicidii; neque omnis lucri cum jacturâ alterius, ſed furti; neque omnis perfidiæ, ſed falſi teſtimonii. Accedit huc quod Judæorum haud pauci ita Legem de meretricatu interpretabantur, ut cenſerent id vitæ genus puellis Hebræis interdictum, non etiam vetitum ne peregrinæ in populo habitantes, ſed à Judaiſmo alienæ, quæſtum corpore facere ſinerentur; imo & cum bello captâ primum concubitum cenſent impune habitum, & quæ de eo Lege dicuntur, intelligenda de eâ quæ concubitûs causâ retineatur; neque vero virili ſexui legem poſitam exiſtimabant: nimirum, ut in Comœdiâ eſt, *non eſſe flagitium ſcortari hominem adoleſcentulum*; ex Catonis etiam ſententiâ,

Nam ſimulac venas inflavit dira libido,
Huc juvenes æquum eſt deſcendere.

Hæc opinio cum moribus etiam invaluiſſet (nam & coram Solomone judicio ſe ſtitiſſe ejus quæſtûs feminas legimus) factum inde eſt ut זנה, quod *peregrinam* ſignificat, ad meretricem denotandam uſurparetur, ut Prov. 5. 3. Sic & veteri jure Attico, quod ex Hebræo derivatam diximus, nulli civi Atticæ proſtare licebat: & ſi quis virginem Atticam vitiâſſet ducere eam cogebatur, ut Comœdiæ etiam nos docent. Neque tamen meretrices deerant, quas propterea ſimiliter, ut Hebræi, appellabant ξένας· quod ſecutus eſt & Terentius, cum *peregrinam* Andriam dixit.

Sed quod de aliis rebus jam ante diximus, etiam hic repetendum eſt, non omnino fuiſſe excuſandam hanc Judæorum ſibi blandientium ſupinitatem. Satis enim

enim constare ipsis poterat, multa Deo non placere quæ tamen erant extra Legum pœnam. Instituerat Deus nuptias liberûm quærendûm & honeste educandûm gratiâ. Non poterat cum eo instituto non pugnare concubitus qui & à matrimonio arcet, & sui naturâ efficit ut aut proles incerti sit patris, aut certe non ita uti par est communi parentûm studio educetur. Apparet enim causam vetandi fuisse ipsam facti turpitudinem. Merito igitur Apostolus Paulus stragem illam tot millium, cujus mentio est Numerorum 25. evenisse refert ob crimen πορνείας *fornicationis*, 1 Cor. 10. 8. scilicet id vel solum, etiamsi falsorum Deorum cultus non accessisset, satis dignum eo supplicio meritum existimans. Neque sane debebant Judæi Lege adjuti nescire quod multos in Gentibus sola ratio ac recta institutio docuerat. Job suam non à nuptis tantum sed & ab innuptis abstinentiam prædicat. Epictetus jubet καθαρεύειν τῶν ἀφροδισίων πρὶν τοῦ γάμου *abstinere à Venere ante nuptias*; idemque aliquot argumentis probat Dion Chrysostomus. Sed imprimis præclara sunt ista Musonii, Ὅσαι συμπλοκαὶ μοιχείας ἐκτὸς οὖσαι πρὸς θηλείας εἰσὶν, ἐστερημέναι τοῦ γίνεσθαι κατὰ νόμον, καὶ αὗται πᾶσαι αἰσχραί· πράττονται γὰρ δι' ἀκολασίαν, ὡς μετά γε σωφροσύνης οὐκ ἂν ἑταίρᾳ πλησιάζειν ὑπομείνειέ τις, οὔτ' ἂν ἐλευθέρᾳ γάμου χωρὶς, οὔτε, μὰ Δία, θεραπαίνῃ τῇ αὑτοῦ· τὸ γὰρ μὴ νόμιμον μήτ' εὐπρεπὲς τῶν συνουσιῶν τούτων, αἶσχος ἢ καὶ ὄνειδος μέγα τοῖς θηρωμένοις αὐτάς. *Quicunque sunt extra adulterium cum feminâ congressus, ideo quod non secundum legem fiunt, turpes sunt: fiunt enim ob intemperantiam, cum verecundiâ enim nemo possit ad amicam accedere, sive ea libera innupta sit, sive ipsius ancilla. Quod enim in tali concubitu lege vacat, vacat etiam honestate: ideoque dedecus & probrum adfert se quærentibus.* Ejusdem hoc, Χρὴ δὲ τοὺς μὴ τρυφῶντας, ἢ μὴ κακοὺς μόνα μὲν ἀφροδίσια νομίζειν δίκαια τὰ

ἐν

ἐν γάμῳ, καὶ ἐπὶ γενέσει παίδων, *Oportet eos qui nec delicati sunt, nec mali, solum justam censere Venerem in matrimonio.* Charond. vero, Γυναῖκα δὲ τὴν κατὰ νόμους ἕκαστος στεργέτω, καὶ ἐκ ταύτης τεκνοποιείσθω, εἰς ἄλλο δὲ μηδὲν προϊέσθω τέκνων τῆς αὐτοῦ σποράν· μηδὲ τὸ φύσει καὶ νόμῳ τίμιον ἀνόμως ἀναλισκέτω, καὶ ὑβριζέτω· ἡ γὰρ φύσις τεκνοποιίας ἕνεκεν, οὐκ ἀκολασίας ἐποίησε τὴν σποράν. *Feminam legitime ductam quisque amet & ex eâ liberos quærat, alio autem ne projiciat id quod serendæ proli datum est; neque id quod & naturâ & lege pretiosum est inique prodigat & contumeliâ afficiat: natura enim sobolis non intemperantiæ causâ semen dedit.* Porphyrius de non esu Animantium 4. Ἐπεὶ οὐδ' ἑταίραις ὁμιλεῖν ἀπαγορεύει τοῖς πολλοῖς (nempe ὁ νόμος ὁ πολιτικὸς, ἀλλὰ καὶ πεπραθὲν ὁμένος τὰς ἑταίρας τὸ μίσθωμα ἐπονείδιστον ἡγεῖται τοῖς μετρίοις ἀνδράσι καὶ αἰσχρὰν τὴν πρὸς ταύτας ὁμιλίαν, *Lex enim Civilis ad amicas accedere non vetat; sed cum tales prostare faciat, tamen honestis viris indignum judicat ex lupanari quæstum & turpem talem concubitum.* Hæc naturalis suggestio obstitit quo minus vaga Venus uno impetu aut etiam sine discrimine pudoris septa perrumperet. Est enim memoriâ non indignum quod eâ de re Chrysippus prodidit, Πρῶτον μὲν ἔξω πόλεως καὶ προσωπεῖα περικείμεναι αἱ ἑταῖραι ἐξεμίσθουν ἑαυτὰς τοῖς βουλομένοις· εἶθ' ὕστερον καταφρονήσασαι ἀπέθεντο τὰ προσωπεῖα, καὶ ὑπὸ τῶν νόμων μὴ ἐπιτρεπόμεναι εἰσιέναι εἰς τὰς πόλεις, ἔξω ἦσαν αὐτῶν. *Primum meretrices extra urbes & personas sibi imponentes volentibus sui faciebant copiam; postea inverecundiores abjecere personas: attamen Legibus non sinentibus eas in urbes ingredi, extra eas se tenebant:* quæ verba eo libentius refero, quia quod dicit antiquitus meretrices non in urbibus sed in agro (moris cujus vestigia etiam apud ipsos Peruanos & Tartaros reperta sunt) neque aperto sed obtecto vultu prostitisse, verissimum esse ex ipsius Mosis narratione

apparet,

apparet, Genes. 38. 14. Apud Romanos qui virginem ingenuam stuprâsset poenâ capitali afficiebatur. Neque meretricia vita permittebatur nisi eam vitam professis, quas Leges existimabant, ut inquit Tacitus, satis ipso pudore cruciari. Quare quod ad Judæ ac Thamaris historiam Hebræi notant, scorti usum ante Legem permissum fuisse, concedi potest si de impunitate est quæstio; non item si de eo agitur quod sine turpitudine fieri potuit. Atque adeo etiam primum cum bello captâ congressum illicitum censuit Rabbinus Johannes Maimonidæ memoratus. Gerundensis vero & alii censent dissimulatum magis quam probatum. In libro qui inscribitur Constitutiones Clementis refertur decretum Apostolicum quod exstat Act. 15. hisce verbis, ἐπιστεῖλαι αὐτοῖς τοῦ ἀπέχεσθαι ἀπὸ τῶν ἀλισγημάτων τῶν ἐθνῶν, εἰδωλοθύτου καὶ αἵματος καὶ πνικτοῦ καὶ πορνείας, ἅπερ καὶ τοῖς πάλαι ἐνενομοθέτητο τοῖς πρὸ τοῦ νόμου φυσικοῖς, Ενὼς, Ενὼχ, Νῶε, Μελχισεδὲκ, Ἰὼβ καὶ εἴτις τοιοῦτος ἐγεγόνει, *mandare eis ut abstineant à Gentium inquinamentis, immolatitiis & sanguine & suffocato & fornicatione: quæ præcepta data fuerant etiam illis qui ante Legem, Naturæ Jure vixerunt, Enoso, Enocho, Melchisedeco, Jobo, & si qui alii tales,* Adde quæ dicentur infra 15. 19.

28. Ὅτι πᾶς ὁ βλέπων, *quia omnis qui viderit*] Quia nimirum

—— *Oculi sunt in amore duces*,

ut ille ait; aut ut Plato loquitur ἀρχὴ τοῦ ἔρωτος ὅρασις *principium amori dat adspectus*. Apud alium est, Ἡ ἐπιθυμία διὰ τῶν ὀφθαλμῶν ἔρχεται, *Cupido per oculos intrat*: quod ipsum exsequitur Platonem sequens Plutarchus Symposiacôn 3. 6. Bene Salvianus dixit *fenestras quodammodo esse nostrarum mentium lumen oculorum, & omnes cupiditates in cor per oculos, quasi per naturales cuniculos intrare.* Hinc *oculi pleni adulterii*

apud Petrum 2 Epist. 2. 14. Tertullianus De Pudicitiâ, *Carnem spiritu librare, animum fide moderari, oculum metu temperare Christiani est.*

Γυναῖκα, *mulierem,*] Potest de quâvis muliere sumi, ita ut quod sequitur μοιχᾶται *mœchatur* sumatur laxius: atque adeo vetetur hîc etiam τῆς πορνείας *fornicationis* prolusio. Simplicius tamen est ut γυναῖκα *mulierem* intelligamus τὴν γαμετὴν *nuptam*, quomodo sæpe ea vox sumitur, ut & Latina *mulieris*: non quod non etiam τὴν πορνείαν *fornicationem*, quippe etiam Judæis non probatam, vehementer improbet Christus, sed quod in eodem peccandi genere intraque easdem personas maluerit consistere, quo apertior esset actuum internorum atque externorum comparatio.

Πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, *ad concupiscendum eam*] Hoc est proprie quod dicit Job. 31. 7. *Si animus oculos est insecutus.* Hebræi posteriores id vocant זון עיניו מן הערוה; *pascere oculos illicito spectaculo*: ὁρᾷν ἀκολάστως *adspicere intemperanter* Chrysostomus 8. ad Roman. Apparet ergo à Christo eum hic notari qui impuro amori animum mancipans vulnus suum fovet adspectu. Petulcos impudicorum hominum intuitus hic notari ait Salvianus. Tertullianus, de Velandis Virginibus, *Christianus salvis oculis feminam videt, animo adversus libidinem cæcus est.* Quintilianus pater, *Tu alienam matronam aliter quam Leges permittunt adspexisti.* Lactantius libro 6. cap. 23. *Non tantum adulterium esse vitandum præcipit Deus, sed etiam cogitationem, ne quis adspiciat alienam & animo concupiscat.* Quamvis autem τὸ ἐπιθυμεῖν *concupiscere* soleat & in bonam partem accipi, hic tamen ut multis aliis in locis in vitio ponitur, ut *cupere* apud Afranium, *Amabit sapiens, cupient cæteri.* Justinus τὸ ἐπιθυμεῖν exponit τῆς ὀρέξεως ἀναθυμίασιν *appetitûs exhalationem.*

X Idem

Idem ad Zenom. Πάσης οὖν ἐπιθυμίας καὶ ὀρέξεως σαρκικῆς ἐκτὸς δεῖ εἶναι τὸν πιστόν. *Debet ergo vir fidelis esse extra omnem concupiscentiam & appetitum carnalem.* Clemens paulo subtilius, Εὰν εἰς κάλλος σώματος βλέψῃ τις, ὁ λόγος φησὶ, καὶ αὐτῷ ἡ σὰρξ εἶναι κατ' ἐπιθυμίαν δόξῃ καλὴ, σαρκικῶς ἰδὼν καὶ ἁμαρτητικῶς, δι' οὗ τεθαύμακεν, κρίνεται. *Si ad formam corporis quis respexerit, ait Sermo, & ei caro pulchra visa fuerit secundum concupiscentiam carnaliter, quia vitiose adspexit, per id ipsum quod contemplatus est damnatur.* Athenagoras, Ημεῖς δὲ τοσοῦτον ἀδιάφοροι εἶναι ἀπέχομεν ὡς μηδὲ ἰδεῖν ἡμῖν πρὸς ἐπιθυμίαν ἐξεῖναι. *Nos tantum abest ut talia ponamus in rebus mediis, ut ne adspicere quidem ad concupiscentiam nobis liceat.* Posset & ἐπιθυμῆσαι hic interpretari *sollicitare*, quomodo & חמד Hebraicum sumi solet. Sic in Canone 4. Synodi Neocæsariensis, ἐὰν πρόθηταί τις ἐπιθυμῆσαι γυναικὸς, συγκαθευδῆσαι μετ' αὐτῆς, *siquis proposuerit sollicitare feminam ad concubitum.*

Ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτὴν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ. *jam mœchatus est eam in corde suo.*] Homines qui de animo nisi ex signis exterioribus judicare non possunt, delicti nomen actui ultimo imponunt. Et tamen ipsi Jurisconsulti fatentur animum distinguere maleficia. Itaque si telum manu fugit, qui hominem occidit homicida non est: Contra Romanis Legibus etiam is homicida est qui hominis occidendi causâ cum telo ambulavit, quod & ad Mosis Legem trahit Philo, Καὶ ἂν ἐξ ἐνέδρας μέν τοι τις ἐπιχειρήσας ἀνελεῖν τινα, μὴ δυνηθῇ κτεῖναι, τῇ τῶν ἀνδροφόνων οὐδὲν ἧττον ὑπόχῳ δίκῃ καθέστηκεν, ὡς ὁ γραφεὶς περὶ τούτων δηλοῖ νόμος· ἐὰν γάρ φησι τις ἐπιθῆται τῷ πλησίον, ἀποκτεῖναι αὐτὸν δόλῳ, καὶ καταφύγῃ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, λήψῃ αὐτὸν θανατῶσαι. καί τοι ἐπιτίθεται μόνον, οὐκ ἀνῄρηκεν· ἀλλ' ἴσον ἡγήσατο ἀδίκημα τῷ κτεῖναι τὸ βουλεῦσαι τὸν φόνον, *Si quis ex insidiis conatus aliquem interficere, non potuerit, is nihilominus homicidarum*

pœna

pœnæ subjacet, ut ostendit de eo scripta lex: Siquis, inquit, insidiatus sit proximo, ut eum dolo necet, & profugiat ad altare, capies eum ut occidas. Atqui insidiatus est, non occidit; sed par judicavit crimen hoc egisse ut occideret, & occidere. Ostendunt nimirum Leges quid cupiant; sed quod cupiunt plene præstare non possunt. Bene Tertullianus, *Mediocritas humana de factis solum judicat, quia voluntatis latebris par non est. Latro est,* inquit Seneca, *etiam antequam inquinet manus. Exercetur atque aperitur, opere nequitia non incipit.* Ejusdem est, *Fecit quisque quantum voluit.* Aristophanes, *δυύαται γὰρ ἴσον τῷ δρᾷν τὸ νοεῖν Par est facere & voluisse malum.* Apud Deum mentium exploratorem, qui voluit scelus is fecit. Vide apud Herodotum de Glauco historiam, quæ & apud Juvenalem exstat cum hoc epiphonemate,

Has patitur pœnas peccandi sola voluntas.

Ejusdem est,

Nam scelus intra se tacitum qui cogitat ullum,
Facti crimen habet.

In ipso hoc adulterii crimine verum hoc esse vidit magister nequitiæ, plane idem de muliere dicens quod hic de viro dicitur:

Siqua metu demto casta est, ea denique casta est.
Quæ quia non liceat non facit, illa facit.
Ut jam servâris bene corpus adultera mens est:
Omnibus exclusis intus adulter erit.

Quod imitatus Lactantius dixit, *adulteram fieri mentem, si vel imaginem voluptatis sibi ipsa depinxerit.* Seneca, *Non immerito in numerum peccantium refertur qui pudicitiam timori præstitit, non sibi.* Pater Seneca, *Incesta est etiam sine stupro, quæ cupit stuprum.* Præcipue autem hoc dictum Christi locum habere post τὴν συγκατάθεσιν *consensionem* prudenter vidit Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, cujus hæc sunt verba,

Οὔτε εἰ ἡ γνῶσις ἐξυπνίσει τὸ τῆς ἐπιθυμίας πάθος, οὐδ᾽ οὕτως πόρνος ἐστίν· ἐὰν δὲ συγκατατίθηται τῷ πάθει ἡ προαίρεσις, τότε ἐστὶ πόρνος ἢ κατὰ τὴν πρᾶξιν ἢ κατὰ τὴν διάθεσιν, *Si notitia excitaverit cupiendi affectum, non utique erit scortator; at si voluntas affectui consenserit, tunc erit talis aut actu aut animi proposito.* Tertullianus De Pœnitentiâ, *Voluntas facti origo est, quæ ne tunc quidem liberatur, cùm aliqua difficultas perpetrationem ejus intercepit: ipsa enim sibi imputatur, nec excusari poterit per illam perficiendi infelicitatem, operata quod suum fuerat.* Pertinet huc quod Judæi olim dixerunt teste libro Alcath Rochel, *Messiam ablaturum ad homine* יצר הרע *malum fomentum,* τὴν ἐπιθυμίαν *cupiditatem.*

29. Εἰ δὲ ὁ ὀφθαλμός σου ὁ δεξιὸς, *Quod si oculus tuus dexter,*] In hunc quoque locum, ni valde animi fallor, multa congeruntur subtiliora quam ferat sermonis popularitas. Mihi tum illud εἰ δὲ, tum quod hæc verba non præceptorum congeriem sequuntur, sed indivulsâ continentiâ annectuntur ei quod de adulteris amoribus dictum est, præterea vero repetitum *oculi* nomen quod paulo ante præcesserat, planum facere videntur hujus sententiæ, quamvis ejus vis latius se porrigat, occasionem natam ex his quæ dicta erant commate antecedente, ita ut ad tacitam quandam objectionem responderetur, argumento ab eo quod majus est ducto hunc in modum. Dicat forte aliquis hæc audiens, Feminæ præsertim formosiores sunt ἀλγηδόνες ὀφθαλμῶν *dolores oculorum*, quod de Persicis dici solebat; & naturâ ita est comparatum ut difficile sit non amare quod pulchrum est: Quapropter

casso saltem delectamine
Amare liceat si potiri non licet.

Respondetur ex duobus incommodis eligendum esse id quod est minus; nempe ut modo citatus Poëta

hoc

hoc argumentum ex prudentiæ non ex pietatis præscripto tractans dixerat,

Dura aliquis præcepta vocet mea: dura fatemur
Esse, sed ut valeas multa dolenda feres.

Si gangræna aut morbus similis partem corporis quamvis caram occupâsset, æquum esset ut patereris eam præcidi potius quam proserpens malum toti corpori exitium crearet; ut apud Plutarchum est, Καὶ τὸν πόδα καὶ τὴν χεῖρα ὁ γεννήσας ἐποίησεν· ἀλλ' ὅταν σαπῇ, μισθὸν δίδωσι τῷ ἀποκόπτοντι, *Pater & pedem & manum filii effecit; sed si ea putuerint, dat ultro abscindenti mercedem.* Quanto justius id faciendum esset ubi æterna animi corporisque pernicies imminet ni antevertas. Simili ferme modo argumentatur idem ille quem dixi,

Ut corpus redimas ferrum patieris & ignes,
Arida nec sitiens ora levabis aquâ.
Ut valeas animo quicquam tolerare negabis?

Subticetur autem id quod ab auditore facile suppleri potest in hunc sensum. Atqui cum majus sit periculum quod tibi monstro quam hujus vitæ mortalis jactura, minus tamen est quo vitari id periculum potest. Deberes, si aliter te servare non posses, vel oculum tibi eruere; at mihi satis est si eum à vultu illecebroso avertas: manum deberes tibi præcidere; ego nihil amplius postulo quam ut eam arceas ab impudicis contrectationibus. Eorum qui pedem sibi abscindi passi sunt habemus exempla; mihi sufficit ut alio quam ubi mali fomenta sunt gressum dirigas:

Perfer & invitos currere coge pedes.

Non dissimile est dictum apud Senecam, *Projice quæcunque cor tuum laniant, quæ si aliter extrahi nequirent, cor ipsum cum illis evellendum erat.* Sensus hic ipse quem dicimus late fuseque tractatus exstat apud Porphyrium libro primo circa finem De abstinentiâ ab animalibus. Ostendit enim & ille, cum corporis

servandi

servandi causâ tam dura patiamur, multo majora patienda ut divina immortalitas animis paretur; & hanc tamen plerumque minoris constare, nempe voluptatum abscissione. Philo, Ἐὰν κάλλος ἰδὼν αἱρεθῆς αὐτῷ καὶ μέλλης πταίειν περὶ αὐτὸ, φύγε λαθὼν ἀπὸ τῆς φαντασίας αὐτοῦ, *Si conspectâ pulcbritudine ab eâ captus sis & inde labi pericliteris, clam fuge ab istâ imagine.* In hâc circumlocutione Pedum quoque memini, quia & eorum fit mentio infra 18. 8. & Marci 9. 45. quibus in locis id quod hic occasione ejus affectûs qui solet esse impotentissimus dictum erat, generaliter omnibus vitiis aptatur. Est enim eadem ratio. Hinc Job cap. 31. de fugâ tam injustitiæ quam obscœni amoris agens ait, *fedus se cum oculis pepigisse, manibus nihil adhæsisse iniqui, pedem suum non festinavisse ad dolum.* Summa igitur hujus præcepti est, Vitanda pravarum cupiditatum alimenta. Cupiditas enim actum parturiens, si eum eniti prohibeatur, abortum faciens, ipsa quoque interit. Neque vero dubito quin & hoc Christus, minime novandi cupidus, sumserit ex veterum Hebræorum præceptis, unde & Philo hæc hausit, Διόπερ ἑλέσθαι ἂν μὲν δοκοῦσιν οἱ μὴ τελείως ἀπαίδευτοι πεπηρῶσθαι μᾶλλον ἢ τὰ μὴ προσήκοντα ὁρᾶν, κεκωφῶσθαι μᾶλλον ἢ βλαβερῶν ἀκούειν λόγων, καὶ ἐκτετμῆσθαι γλῶτταν ὑπὲρ τοῦ μηδὲν τῶν ἀῤῥήτων ἐκλαλῆσαι, *Ideoque homines non plane imperiti, potius optabant excæcari quam illicita cernere, potius obsurdescere quam noxios audire sermones, & linguam exscindi quam dicere non dicenda*, & quæ sequuntur. Chrysostomus de Jejunio sermone secundo, præceptum hoc Christi, quod durum videtur, ait esse mitissimum: Durum futurum fuisse, si jussisset nos adesse feminis, eas adspectare & abstinere: Adde si id præcepisset quod Xenocratem præstitisse narrat Valerius Maximus.

Ὁ δεξιὸς, *dexter,*] Id est, κἂν ὁ δεξιός· *quamvis dexter*: quod

quod ideo dictum quia, ut ait Aristoteles, φύσει βέλτιον τὸ δεξιὸν τοῦ ἀριστεροῦ, *naturâ dextrum sinistro melius.*

Σκανδαλίζει σε, *scandalizat te*] יקש לך, ut loquuntur Prophetæ. Nam quod inde venit מוקש σκάνδαλον vertunt LXX. Psalmo 69. 23. 106. 36. 140. 6. quos sequitur Paulus Romanorum 11. 9. Et certe respondet primitiva significatio. Nam σκανδάληθρον apud Aristophanem interpres exponit τὸ ἐν τῇ παγίδι ἐπικαμπὲς ξύλον *obliquum in pedicâ lignum*, Pollux τὸ ἐν ταῖς μυάγραις ἐνεστώμενον πατάλιον *stantem in muscipulis paxillum.* Idem autem esse σκάνδαλον docet nos Hesychius. Sed & σκῶλος nomine res eadem significatur, quâ voce מוקש interdum transferunt LXX. interpretes. Per tralationem designat hæc vox omne id quod exitii causam præbet, ut Psalmo 140. 6. ἐχόμενα τρίβου σκάνδαλα ἔθεντό μοι *juxta iter scandalum posuerunt mihi*, quo sensu reperitur & in libro Judith 5. 22. & 12. 2. Ac proinde etiam id quo quis ad delinquendum incitatur, uti Deuter. 7. 16. & passim apud Novi Federis Scriptores. Sensum affinem, quanquam aliunde ductâ similitudine, habet vox מכשל, quod proprie est πρόσκομμα *offendiculum*, cujus vocis additamento vocem σκάνδαλον interpretatur Paulus Rom. 14. 13. Quare mirum non est quod Syrus hîc σκάνδαλον vertit ܡܟܫܘܠܐ, cum & LXX. מכשל verterint σκάνδαλον, Levit. 19. 14. Id ipsum *offensam* dixit Seneca, *Per hujusmodi*, inquiens, *offensas emetiendum est confragosum hoc iter.*

Βάλε ἀπὸ σοῦ· *projice abs te*] *Projice.* quo verbo Latini quoque rei contemtum indicant.

Συμφέρει γάρ σοι, *expedit enim tibi*] Ἀγαθὸν γὰρ ἀντὶ μείζονος κακοῦ ἐλάττονος λῆψις *bonum enim est minoris mali sumtio pro majori*, ut inquit Aristoteles Rhetoricorum 1. cap. 6.

Καὶ μή, *& non*] Hebraismus ולא, quod valet *ne.*

Quare ita optime verteris, *Expedit enim tibi unum membrorum tibi perire ne totum corpus projiciatur in gebennam.*

Γέενναν. *gehennam*] Vox ista quæ modo comparate supplicia alterius seculi figurabat, nunc translate eadem notat. Et Matthæus quidem nihil ultra addidit, quippe Palæstinæ habitatoribus scribens, apud quos pridem vox ista eum sensum acceperat: ut ex veterum Hebræorum libris apparet. Marcus vero, ut & qui ei vocabulo minus sueti erant vim ejus intelligerent, apposuit πῦρ τὸ ἄσβεστον· *ignem inextinguibilem.* Ponitur autem in his libris ubique pro suppliciis post Resurrectionem, non pro statu qui mortem & resurrectionem intercedit.

31. Ἐῤῥέθη δὲ, *Dictum est autem*] Nimirum à Mose, jussu Divino, non privato Mosis consilio, quod sensit Origenes & eum secutus Ambrosius; quem errorem in Ptolemæo quodam graviter accusat Epiphanius: nisi hoc potius sensisse putemus Origenem & Ambrosium, à Mose hæc & alia quædam hujus generis pro prudentiâ suâ excogitata & relata ad Deum, qui ea deinde ut isti populo & temporibus commoda probaverit. Certe Deuter. 1. 3. 5. 1. 6. 1. aperte dicitur Moses populo proposuisse ea quæ Deus præceperat: Inde autem ad caput usque de divortio unus est atque continens sermo. Neque vero credibile est Mosem, qui de specie controversâ juris hereditatium respondere nihil voluit Deo inconsulto, in re momenti multo majoris quicquam constituisse Dei injussu. Neque moveri quemquam in contrariam sententiam debuit, quod Mosi hoc factum asscribit Christus infra 19. 8. Nam passim ea etiam quæ à Deo profecta nemo dubitat, Moses, quippe lectus in eam rem à Deo minister, dixisse ac præcepisse memoratur, ut infra 8. 4. Mar. 1. 44. 7. 10. Lucæ 5. 14.

Ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, *quicunque dimiſerit uxorem ſuam*] Nam maritis id jus conceſſum, non viciſſim mulieribus, ut apud Romanos. Prima enim apud Judæos Salome Coſtobari uxor contra antiquos mores eam licentiam uſurpavit, teſte Joſepho. Differentia hæc originem habuit ex jure maritali. Nam uxores jure Hebræo in manu erant conjugis, ut multis indiciis apparet. Recte autem verteris ἀπολύσῃ *repudiaverit*, quia id actum animi maxime denotat quem teſtatur libellus, unde ſequitur divortium. Neque enim recepit uſus, ne Juriſconſultorum quidem, ut divortium poſt nuptias, repudium tantum ante nuptias dicatur, ſed ipſa renuntiatio ſive ante nuptias ſive poſt eas ita appellari ſolet. Caius Juriſconſultus, *In repudiis autem, id eſt in renuntiatione, comprobata hæc ſunt verba*, Tuas res tibi habeto. *Item hæc*, Tuas res tibi agito. *In ſponſalibus quoque diſcutiendis placuit renuntiationem intervenire oportere, in quâ re hæc verba probata ſunt*, Conditione tuâ non utar. Paulus, *Per calorem miſſo repudio ſi brevi reverſa eſt uxor nec divortiſſe videtur*. Juſtinus Martyr ad Senatum Romanum, τὸ καλούμενον παρ' ὑμῖν ῥεπούδιον *id quod à vobis dicitur Repudium*, de matrimonio dirimendo agens.

Δότω αὐτῇ ἀποστάσιον, *det illi libellum repudii.*] Infra, βιβλίον ἀποστασίου. Joſepho γραμματεῖον ἀπολύσεως. *Libellum divortii dare*, dixit Papinianus; *libellum repudii tradere*, Imperator Diocletianus. Origo nominis ab ἀφίστασθαι, quod eſt *diſcedere*. *Divortere* autem & *diſcedere* proprie in Latino ſermone uxor dicitur quæ ſponte ſuâ matrimonium dirimit: Quod Attici vocabant ἀπολείπειν. At feminis Judæis ut diximus id non licebat. Virorum autem proprie eſt τὸ ἀποπέμπεσθαι *dimittere*, quâ voce & Joſephus utitur: Hebræis שלח. Recte autem libellus divortii aut diſceſ-

ſionis dicitur etiam is quo maritus jubet uxorem à ſe divortere aut diſcedere. Id autem continebat expreſſe, continetque etiamnum hodie Judaici libelli formula, quæ talis eſt, *Meâ ſponte, nullius coactu te uxorem hactenus meam dimittere à me, deſerere ac repudiare decrevi; jamque adeo te dimitto, deſero ac repudio, atque à me ejicio, ut tuæ ſis poteſtatis, tuoque arbitratu ac lubitu quo libet diſcedas: neque id quiſquam ullo tempore prohibeſſit. Atque ita dimiſſa eſto ut cuivis viro nubere tibi liceat.* Veterum eſſe hanc formulam Joſephus nos docet cum ait, Γυναικὶ οὐδὲ διαχωρισθείσῃ καθ' ἑαυτὴν ἔξεστι γαμηθῆναι μὴ τοῦ πρότερον ἀνδρὸς ἀφιέντος, *Mulieri vero ne quidem ſi divorterit ſuo arbitratu nubere permittitur, ſed ita demum ſi vir ſuus eam à ſe dimiſerit*: & alibi, λάβοι γὰρ ἂν οὕτως ἐξουσίαν συνοικεῖν ἑτέρῳ, *ita enim facultatem accipiet nubendi viro alteri.* Et hinc eſt quod hic actus dicitur ἀπόλυσις *dimiſſio. Domo egredi juſſa*, inquit Quintilianus; & Juvenalis,

Collige ſarcinulas dicet libertus & exi.

Martialis, *Uxor vade foras*. Titinnius, *ædibus faceſſat.* Varro, *foras betere juſſit.* In Epiſtolâ Medeæ ad Jaſonem, *Cede domo.* Sed & *ejiciendi* verbum, quod Judæi uſurpant, Latinus ſermo eodem ſenſu recepit. Cicero, *Mimam exegit*. Hebræa vox ספר כריתת, ad verbum ſi reddas, erit *libellus abſciſſionis*, id eſt χωρισμοῦ. Nam & χωρίζεσθαι pro *divortium facere* dixit Paulus 1 Cor. 7. 10, 11, 15. Juſtinus τῆς συζυγίας χωρίζεσθαι *à conjugio abſcindi. Diſſolvere, ſeparare, dirimere matrimonium* dicunt Latini Juriſconſulti.

Errare autem eos qui putant Judæis non licuiſſe uxorem dimittere niſi causâ apud Judicem probatâ, ſatis ex hoc loco apparet. *Dictum* enim *eſſe* ait Chriſtus, *Qui uxorem dimiſſam vult, libellum det repudii.* Dubitationem omnem nobis Joſephus eximit, qui de ſe agens ita ait, Καθ' ὃν δὴ καιρὸν καὶ τὴν γυναῖκα μὴ ἀρεσκόμενος

σκόμβρ@· αὐτῆς τοῖς ἤθεσιν ἀπεπεμψάμην, *Quo tempore & uxorem dimisi quod ejus mores mihi non placerent.* Verum tamen est hunc actum non minus quam hæreditatis cessionem atque alios solenniores solitos coram Judicibus peragi, quod nos Digesta Thalmudica docent: sed erat hoc jurisdictionis voluntariæ, non contentiosæ, quomodo manumissio apud Prætorem Jure Romano. Cognitionem igitur suam Judex non interponebat, nisi de dote aut donatione propter nuptias controversia inciderat; plane ut & apud Romanos. Nam Romano veteri jure instituta erat de moribus actio, quâ victa mulier dotem aut totam aut partem ejus amittebat. Sed & postulare mulier poterat si innocentiæ suæ confideret, ut scripto testaretur aut maritus aut Judices nullius se flagitii compertam. Alioqui quoties, ut Romani loquebantur, bonâ gratiâ fiebat divortium, nullâ opus erat cognitione. Exemplum hujus illustre est apud Josephum Originum 17. 1. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ τὴν Ἀρχελάου θυγατέρα τοῦ βασιλέως Ἡρώδης ὡς τῆς αὐτῆς πατέρα ἐξέπεμψεν Ἀλεξάνδρῳ συνῳκηκυῖαν, ἐκ τοῦ αὐτοῦ τὴν προῖκα ἀποδοὺς, ὥστε ἀμφισβήτημα αὐτοῖς μηδὲν εἶναι, *Hoc ipso tempore Herodes Regis Archelai filiam Alexandri uxorem ad patrem emisit, de suo dotem reddens ne quid esset controversiæ.*

Sed & illos falli apertum est, qui apud Mosen ערות דבר *propter aliquam fœditatem* ad stupri suspicionem trahunt: quanquam ea non nova est sed vetus Sammeæ interpretatio, dissentiente Hillele quem *Pollionem* Josephus appellat. Nam si Moses in eâ duntaxat specie divortium concessisset in quâ eam concedit Christus, non diceret Christus, eam concessionem factam *ob duritiem* Judæorum contra originale institutum, ad quod ipse nos revocat, infra 19. 8. Marci 10. 5. Neque recte tum dixisset Moses, *Si non sit gratiosa apud eum.* Quid enim id opus

dicere de adulterâ? Ex diversis igitur Scholæ auctoribus nata illa quæstio, *An liceret viro uxorem dimittere* κατὰ πᾶσαν αἰτίαν *ex quâvis causâ*, infra 19. 3. Hodie Judæi neque Sameam sequuntur neque Hillelem. Probant enim divortium non κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, ut Hillel, sed ob multas tamen causas ἐκτὸς τῆς πορνείας *extra stuprum*, quæ enumerantur in Digestis Thalmudicis, & nunc quoque à Magistris anxie expenduntur. At Sameæ sententiam ille sequebatur cujus hoc proverbium exstat de uxore, *Os quod tibi contigit rode.*

Huic quæ de vocum istarum explicatione est quæstioni adhæret altera inter Sacrorum librorum interpretes multum agitata, An scilicet jus illud in Deuteronomio constitutum effecerit ut recte id de quo agitur fieret, an duntaxat ut fieret impune. Quin Deus potuerit introductum à se matrimonii vinculum relaxare, si vellet; quin etiam potuerit manente vinculo Judicibus dissimulationem imperare, dubitari non potest: sola ergo voluntatis conjectura est. Mihi id quod posterius dixi vero similius videtur. Primum, quia ob duritiem Judæorum permissionem hanc factam Christus docet, nimirum ne duriori tractationi aut etiam veneficiis daretur occasio. Ad talem autem finem sufficit sola impunitatis concessio: neque solet malitia hominum privilegiis sublevari. Accedit huc, quod consuetudo legis interpres nullam à marito causam diremti matrimonii exegerit. Alioqui enim non potuisset Josephus Mariam clam dimittere. Potuit igitur maritus dicere quod Romæ dixit Paulus Æmilius, *Sibi optime notum qua calceus urgeret.* Atqui aut nullâ aut levissimâ de causâ uxorem dimittere, ut jam de primævâ Dei institutione nihil dicam, vel sola caritatis lex prohibebat, sive uxorem respicias, quæ veluti supplex ad

mariti

mariti tutelam confugit, sive communes etiam liberos. Non potuit igitur factum quâvis ex causâ divortium rectum probumque censeri. Unde sequitur permissionem hanc, saltem in nonnullis casibus, à poenâ, non à vitio liberâsse. Quin ne exemplum quidem ullius laudati viri, qui licere id sibi voluerit, invenitur. Et Romani, cum nulla lex repudium vetaret, annos tamen quingentos & viginti sine exemplo repudii egerunt. Nec quisquam ferme Scriptorum est qui non graviter reprehendat M. Tullium Ciceronem quod levibus de causis Terentiam dimiserit. Voluit igitur Deus vocibus illis ערות דבר, quæ *probrum* aut, ut LXX verterunt, ἄσχημον πρᾶγμα significant, admonere Hebræos ne temere uxores dimitterent: cæterum ut graviora mala evitarentur, & veritatem & gravitatem causæ noluit ad alienum arbitrium referri, sed ipsius mariti animo id æstimandum permisit. Quod mirum non est, cum veterum Gallorum aliarumque gentium leges jus vitæ ac necis in uxores maritis concesserint. At notum est quosvis Judices, quorum summæ ac liberrimæ potestati res aliqua permittitur, insontes non esse si ab æqui bonique regulâ discedant. Jus ergo fuit ut quâvis de causâ uxorem maritus posset expellere, sed eâ notione quâ Prætor *jus reddere* dicitur etiam cum injuste decernit, ut Paulus Jurisconsultus loquitur: qui & alibi dixit *non omne quod licet honestum esse*. *Licere* enim in communi usu aliquid dicitur quod extra poenam est, & quominus fiat à nemine impediri potest. Ita licebat ante Antonini tempora dominis servos occidere indictâ causâ; sed tamen qui id facerent ob causas non admodum graves eorum inhumanitas bonis odio erat: & Augustus narratur Senatori cuidam eo nomine succensuisse. Seneca optime, *In mancipio cogitandum est*

non

non quantum illud IMPUNE *pati possit, sed quantum tibi permittat* ÆQUI BONIQUE *natura.* Sed Judæi & humanitatis & caritatis immemores, quod Lex dissimulabat, in eo nihil à se peccari arbitrabantur, aut certe causas quantumvis futiles admittebant in morositatis suæ patrocinium.

De loco Malachiæ 2. 15. qui est obscurior, illis assentior qui כי שנא שלח interpretantur *si odisti, dimitte.* Fert hanc interpretationem Hebræa constructio: nempe potius quam ut uxorem Hebræam velut mancipium tractes in gratiam extranearum mulierum. De hâc duritie ait Propheta feminas apud Deum conqueri: & ut ostendat facti iniquitatem, exemplo utitur Abrahami, viri cordatissimi, qui cum justissimo teneretur desiderio prolis; tamen eam noluit habere nisi ex piis matribus. Nam אחד *unum* Abrahamum vocari solere Judæi magno consensu tradidere. Videtur autem nomen illud אחד Abrahamo adhæsisse ex eo quod unus ex tanto hominum numero à Deo esset electus auctor sancti & immensi generis. Indicare hoc videtur Scriptor ad Hebræos 11. 12. Διὸ καὶ ἀφ' ἑνὸς ἐγεννήθησαν *propter quod & ab Uno orti sunt*, ubi ἀφ' ἑνὸς *ab Uno* est מאחד. quo trahi potest illud ejusdem Scriptoris 2. 11. Ὅτε γὰρ ἁγιάζων καὶ οἱ ἁγιαζόμενοι ἐξ ἑνὸς πάντες, *qui enim sanctificat & qui sanctificantur ex Uno omnes.* Nam mox sequitur, σπέρματος Ἀβραὰμ ἀντιλαμβάνεται *semen Abrahæ apprehendit.* Sicut autem Abrahamus אחד *Unus*, ita filius ejus Isaacus cognomento vocatus creditur יחיד, id est, μονογενὴς *Unigenitus*, Gen. 22. 2. Hebr. 11. 17. Sanchuniatho in Phœniciis, Ἔθος ἦν τοῖς παλαιοῖς ἐν ταῖς μεγάλαις συμφοραῖς τῶν κινδύνων ἀντὶ τῆς πάντων φθορᾶς τὸ ἠγαπημένον τῶν τέκνων τοὺς κρατοῦντας ἢ πόλεως ἢ ἔθνους εἰς σφαγὴν ἐπιδιδόναι, λύτρον τοῖς τιμωροῖς δαίμοσι· κατεσφάττοντο δὲ οἱ διδόμενοι μυστικῶς· Κρόνος τοίνυν, ὃν οἱ Φοίνικες

Ισραὴλ

Ισραὴλ προσαγορεύουσι, βασιλεύων τῆς χώρας, καὶ ὕστερον μετὰ τὴν τοῦ βίου τελευτὴν εἰς τὸν τοῦ Κρόνου ἀστέρα καθιερωθεὶς, ἐξ ἐπιχωρίας νύμφης Ανωβρὲτ λεγομένης υἱὸν ἔχων ΜΟΝΟΓΕΝΗ, ὃν διὰ τοῦτο Ιεοὺδ ἐκάλουν, τοῦ μονογενοῦς οὕτως ἔτι καὶ νῦν καλουμένου παρὰ τοῖς Φοίνιξι, κινδύνων ἐκ πολέμου μεγίστων καταληφότων τὴν χώραν, βασιλικῷ κοσμήσας σχήματι τὸν υἱὸν, βωμόν τε κατασκευασάμενος κατέθυσεν, *Mos fuit antiquis ut ubi magna pericula supervenerant, is qui in civitate aut gente regnaret dilectissimum filiorum in cædem daret, velut pretium diis Ultoribus pro communi exitio. Saturnus igitur, quem Phœnices Israel vocant, in eâ regione regnans, qui & post vitæ exitum in Saturni stellam consecratus est, filium habens* Unigenitum *ex Nymphâ indigenâ dictâ Anobret, quem ob id Jebud vocabant, quo nomine etiam nunc Phœnices unigenitum appellant, cum maxima ex bello pericula eam regionem invasissent, filium ornatum regaliter altari exstructo mactavit.* Quibus verbis homo Tyrius multis modis Sacram historiam depravans, (quod fere omnibus contigit non Judæis qui res Judaicas tradiderunt) Israelem pro Abrahamo, hoc est nepotem pro avo nominâsse putatur, eundem dicens esse *Saturnum*, nimirum quia posteri ejus Saturni die feriabantur: Ανωβρὲτ autem, id est הנכרה ἐκλεκτὴν *electam*, vocâsse Saram. Nam Ιεοὺδ pro Ιεϊὸδ dialectus magis est quam corruptio vocabuli. Sic & Orpheus μουνογενῆ *Unigenitum* posuit ἀντὶ τοῦ ἑνὸς *pro Uno*, יחיד pro אחד, id est, Isaacum pro Abrahamo, cum ei dicitur nemo fuisse qui Deum verum recte cognosceret,

Εἰ μὴ μουνογενής τις ἀπορρὼξ φύλου ἄνωθεν
Χαλδαίων· ἴδρις γὰρ ἔην ἄστροιο πορείας.
Unigena ille nisi Chaldæo sanguine cretus,
Nôrat enim Solis quâ se astrum lege rotaret.

Nam sideralis scientiæ famam Abrahamus habuit, non Isaacus. Berosus, Μετὰ τὸν κατακλυσμὸν δεκάτῃ γενεᾷ

παρὰ Χαλδαίοις τις ἦν δίκαιος ἀνὴρ, καὶ μέγας, καὶ τὰ οὐράνια ἔμπειρος. *Post Diluvium generatione decimâ apud Chaldæos vir fuit justus, & magnus, & cœlestium peritus.* Eupolemus, γενέσθαι Ἀβραὰμ γενεᾷ εὐγενείᾳ, καὶ σοφίᾳ πάντας ὑπερβεβηκότα, ὃν δὴ καὶ τὴν ἀστρολογίαν καὶ χαλδαϊκὴν εὑρεῖν, *fuisse hoc tempore Abrahamum nobilitate & sapientiâ supra ceteros eminentem, qui & Astrologiam & Chaldaicam artem invenerit.* Artapanus, τὸν δὲ Ἀβραὰμ τὴν ἀστρολογικὴν ἐπιστήμην παραδεδεγμένον πρῶτον μὲν ἐλθεῖν εἰς Φοινίκην, καὶ τοὺς Φοίνικας ἀστρολογίαν διδάξαι· ὕστερον δὲ εἰς Αἴγυπτον παραγενέσθαι, *Abrahamum institutum in Astrologicâ disciplinâ primum venisse in Phœnicen, ubi Phœnicas in Astrologiâ instituerit, inde ivisse in Ægyptum.* Nicolaus Damascenus, Θαυμασθεὶς ὑπ' αὐτῶν (Abrahamus scilicet ab Ægyptiis) ἐν ταῖς συνουσίαις ὡς συνετώτατος καὶ δεινὸς ἀνὴρ ὢν ἂν ἐπιχειρήσειε διδάσκειν, τήν τε ἀριθμητικὴν αὐτοῖς χαρίζεται, καὶ τὰ περὶ ἀστρολογίαν παραδίδωσι· πρὸ γὰρ τῆς Ἀβραάμου παρουσίας Αἰγύπτιοι τούτων εἶχον ἀμαθῶς· ἐκ Χαλδαίων γὰρ τοῦτ' ἐφοίτησεν εἰς Αἴγυπτον, ὅθεν ἦλθε καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, *Cum ex colloquiis admirati illum essent, ut qui peritissimus esset & aptissimus ad ea quæ vellet alios docenda, ipse eis & Arithmeticam & Astrologiam tradidit: nam ante Abrahami adventum ignorabant ista Ægyptii. A Chaldæis quippe ista in Ægyptum, inde ad Græcos pervenerunt.* Orpheus igitur, quem in Ægypto fuisse docet nos Diodorus Siculus, ibi de Abrahamo deque Mose ea intellexerit quæ deinde aut ab ipso, aut (quod Tatiano placet) ex ipsius libris ab Onomacrito in versus relata sunt. Hæc qnidem ita probabiliter de illo Philonis Byblii loco secundum alios dicta sunto. Ego enim magis credo ισραὴλ errore apud Eusebium scriptum pro ῑλ, quia tali compendio ῑλ Græcis Christianis ισραὴλ notabatur: ῑλ autem apud Philonem Byblium nomen fuerit Regis, cujus vocabulum datum fuerit sideri Saturni. Nam

&

& alibi idem Philo Byblius Ἰλον *Ilum* ait Phœnicibus dici qui Κρόνος *Saturnus* est Græcis; איל *fortitudo, virtus* scilicet, pro quo alii אל.

32. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, *Ego vero dico vobis*] Quod ante diximus, nullam juris per Mosem promulgati partem à Christo infringi, at præcepta interim dari meliora quam Lex illa, præsertim quatenus in judiciis observabatur, exigebat, ei tamen Divinæ voluntati convenientia cujus vestigia in Mose & Prophetis apparerent, hic in memoriam revocandum est. Sensus enim est, Lex Mosis ne quid gravius eveniret, tibi de uxore judicium indulsit: Tu vide ut tantâ potestate humane utaris, certus nulla Deo placere divortia nisi quæ summa necessitas extorsit. In expositione sententiarum Bensyræ legitur, *Si quis uxorem habeat morosam & eam non repudiet, eum non venire in judicium*, id est, eâ patentiâ Deum obtinere propitium.

Παρεκτὸς λόγου πορνείας, *exceptâ fornicatione*] Εἰ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ, infra 19. 9. ܒܠܥܕ ܡܢ ܡܠܬܐ ܕܙܢܝܘܬܐ Syrus hoc loco, id est, *extra causam stupri*; altero loco ܕܠܐ ܓܝܪܐ, *quæ non sit adultera. Præter crimen adulterii* dixit Lactantius. Πορνείας *fornicationis* nomine omnem modum imminutæ pudicitiæ intelligi posse pridem diximus: quomodo & Plautus aliique *stuprum* pro *adulterio* posuerunt. At sunt qui πορνείας vocem imitatione Hebraismi latius porrigi velint, ad ea etiam delicta quæ ad pudicitiæ damnum non pertinent. Argumentum sumunt ex loco Jud. 19. 2. ubi de concubinâ Levitæ dicitur ותזנה עליו, quo significari videtur non concubinam cum ipso Levitâ consuesse (id enim nihil novi, neque concubina apud Hebræos stupri aut lege aut infamiâ tenebatur, cum à matre familias tantum dignitate distaret, & eo quod liberis ex eâ natis jus non esset

succedendi patribus in rebus soli: unde Josephus παλλακίσι *concubinis* directe opponit εὐγενίδας *nobiles feminas*: & alibi τὰς διασήμων θυγατέρας *virorum illustrium filias*,) sed potius eam ipsi contumaciter immorigeram fuisse, ac tandem (quod sequitur) fugâ deseruisse ipsius contubernium. Quam interpretationem & constructio vocum exigere videtur, & clare exprimit Chaldæus interpres. LXX verterunt ὠργίσθη αὐτῷ *irata ei fuit*. Josephus, ἀλλοτρίως εἶχε *alieno fuit animo à viro*: deinde, καταλιποῦσα τὸν ἄνδρα *cum virum deseruisset*. Alterum quod affertur de falsorum Deorum cultu, qui eodem nomine indicari solet, minus firmum est, cum in eâ tralatione maneat adulterii significatus, quia nimirum fedus cum Deo initum matrimonii habet similitudinem. Ego, cum vox πορνείας *fornicationis*, & quæ huic sunt παρώνυμα *agnata*, tum apud Græcos tum apud horum librorum Scriptores perpetuam impudicitiæ significationem habeat, ne hic quidem recedendum ab usu & proprietate vocis existimem.

Interim, ut hujus loci sensus recte accipiatur, observandum est Christum toto hoc sermone non Leges constituere Civiles, sed animis singulorum dare Præcepta: & hic nominatim ab eo exponi, quo casu vir bonus legis communis ad divortia spectantis beneficio uti possit. Quare cum lex ipsa maritum ad Judicem non remittat, ne Christus quidem id facere censendus est. Et sane si maritus paratus esset probare adulterium Judici, jam non de dirimendo matrimonio, sed de puniendâ adulterâ ageretur. Quod ergo stuprum justa esse divortii causa dicitur, id referri debet aut ad maritos lenes, qui ad pœnam deposcere uxores nolunt, qualis erat Josephus Mariæ conjux; aut ad eos qui quod ipsi credunt aut forte etiam certo compererunt probare tamen se in judicio

dicio posse diffidunt, quo illud Hieronymi pertinet, *Ubicunque est fornicatio & fornicationis suspicio, libere uxor dimittitur.* Quod tamen non ita accipiendum est ut quivis motus animi suspicacis ad pie sanctequo faciendum divortium valere debeat; sed ne ad legum subtilitatem res exigatur. In isto autem quæstionum genere nihil certi definiri potest: sed omne hoc ex æquo bonoque æstimandum est, medio itinere inter anxiam credulitatem & crassam supinitatem. Theodosius junior Imperator Christianus, & pius, & Episcoporum quotidiano usus consilio, in quæstione divortii, impudicitiæ conjecturas ad sui seculi mores temperans, sufficere judicavit si mulier viro ignorante vel nolente extraneorum virorum convivia appeteret; si ipso invito, sine justâ & probabili causâ, foris pernoctaret nisi apud suos parentes; vel si Circensibus Theatralibusve ludis aut arenarum spectaculis ipso prohibente gauderet. Quibus istas addidit Justinianus, si uxor de industriâ abortum fecerit; si commune lavacrum cum viris habuerit; si dum est in matrimonio cum alio viro de matrimonio egerit.

Restat difficilis quæstio, An quod hic dicitur *extra adulterii causam* tam rigide sit accipiendum ut nulla alia causa animum possit tranquillum reddere. Qui in hâc solâ causâ consistunt urgent verba ἐκτὸς *extra*, εἰ μὴ *nisi*, &, quod dici solet, eam esse vim exceptionis ut positæ definitionis generalitatem adstruat. Sed contra notat Origenes verba hæc poni magis enuntiando quam jubendo. Neque rarum est ut in tali sermone id quod ex occasione dicitur exempli magis quam adstringendi vim habeat. Non enim in humanis tantum sed & in Dei legibus palam est sæpe facti aliquam speciem frequentiorem exprimi, ex quâ deinde cætera colligi debeant, ut

Exodi 21. 18, 19, 20, 26. Deut. 19. 5. Atque ea interpretatio multo facilius procedet, si παρεκτὸς λόγου πορνείας hic interpretemur *cum nulla subsit causa adulterii*, & si infra 19. 9. cum codice Complutensi legamus non εἰ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ, sed μὴ ἐπὶ πορνείᾳ id est *non ob adulterii causam*. Nam tales locutiones (quas utroque loco de industriâ Syrus videtur expressisse) speciem facti declarant magis quam strictam exceptionem. Sed etsi ponamus esse exceptionem, potest eadem manere sententia. In omnibus enim legibus, etiam maxime odiosis, quales sunt quæ pœnam irrogant, receptum est, ut ubi eadem est ratio jus idem valeat: in benignioribus autem legibus etiam à partibus ad paria procedit interpretatio. Quod si diligenter advertamus ad naturam omnium Christi præceptorum, reperiemus & originem eorum & consummationem in caritate consistere, quæ ita nos vult aliis consulere ut ne in nos ipsos crudeles simus, quemadmodum docet Paulus 2 Cor. 8. 13. Quâvis de causâ uxorem protrudere, sævum est, inhumanum est. Ciceroni exprobrabat Antonius ἐκβαλεῖν αὐτὴν γυναῖκα παρ' ᾗ ἐγήρασε, *quod uxorem ejecisset cum quâ consenuerat*. Dictum prudenter à Varrone,

Uxoris vitium tollas opus est, aut feras.
Qui tollit vitium, uxorem commodiusculam
Sibi præstat; qui fert, sese meliorem facit.

Ad quem locum apposite Gellius *vitium* ait *ferendum esse quod ferri scilicet à viro honeste potest: vitia enim flagitiis leviora esse*. Quanto autem hoc justius à Christiano patientiæ disciplinam professo exigitur? qui in ipsos inimicos benignus esse jubetur, is in sociam vitæ erit implacabiliter iracundus? Hic statim succurrit, Nullâne igitur de causâ dimittere licet, nequidem si alienæ libidini se substraverit? Imo vero eadem æquitas quæ uxori consuluerat, hic & viro

viro consulit, ne retinere cogatur impudicam. In Clementis Constitutionibus legitur, ὁ κατέχων τὴν παραφθαρεῖσαν, φύσεως θέσμους παράνομος· ἐπείπερ ὁ κατέχων μοιχαλίδα ἄφρων καὶ ἀσεβής· *qui impudicam retinet in naturæ leges est injurius: nam qui adulteram retinet & imprudens est, & impius.* In canone 8. Synodi Neocæsariensis, Ἐὰν μετὰ τὴν χειροτονίαν μοιχευθῇ (γυνή τινος) ὀφείλει ἀπολῦσαι αὐτήν. *Si post ipsius ordinationem uxor ipsius mœchetur, debet eam dimittere.* Eliberini Concilii canon 65. *Si cujus Clerici uxor fuerit mœchata, & scierit eam maritus suus mœchari, & non statim eam projecerit, nec in fine accipiat communionem: ne ab his qui exemplum bonæ conversationis esse debent, ab eis videantur scelerum magisteria procedere.* Et hæc causa videri potest, cur Marcus 10. 11. & Paulus 1 Cor. 7. 10. hoc Christi præceptum commemorantes, verbis utantur generalibus, nullâ exceptione appositâ: nimirum quia tales exceptiones ex naturali æquitate venientes tacite insunt legibus quantumvis generaliter pronuntiatis.

Videndum ergo est an eadem æquitas non possit etiam in aliis casibus, quanquam minus frequentibus, ideoque memoratu haud æque necessariis, locum habere. Quid si enim uxor veneno vitæ mariti insidiata fuerit? quod si, quod ponit Origenes, communia pignora interfecerit? aut abortum sibi procuraverit, quod ad jus divortii valere voluit Imperator Leo? Dicat hic forte aliquis adulterium magis quam cætera crimina pugnare cum fine matrimonii. At enim non prolis solius, sed & mutui auxilii causâ conjugium est institutum: nec quicquam potest contractui tam arctæ societatis magis esse adversum quam quod in vitam committitur. Romani veteres distinguebant in divortiis inter mores graviores & leviores: ac forte putet aliquis tale

discrimen

discrimen à Christo respici & notissimo exemplo declarari. Christiani quos dixi Imperatores extra adulterium aliquot scelera enumerant, quibus probatis maritus sine ullo damno uxorem repudiet: & quod est amplius, ea si probare nequeat, non simpliciter repudium vetant, sed in arbitrio mariti relinquunt, malitne uxorem retinere, an dotem reddere & amittere quod propter nuptias donavit. Feminis Judæis non licebat sponte suâ à marito divortere. Neque Christus quicquam de illis pronuntiat, ne quidem in adulterii casu. At legibus Romanis par erat jus mariti & feminæ, quos propterea pari sorte componit Paulus Apostolus 1 Cor. 7. 15. Justinus Martyr Apostolicis temporibus proximus in Oratione ad Senatum Romanum laudat feminam Christianam quæ usa Romano legis beneficio marito ultra fas libidinanti repudium misit & ab eo divortit, ὅπως μὴ κοινωνὸς τῶν ἀδικημάτων καὶ ἀσεβημάτων γένηται, μένουσα ἐν τῇ συζυγίᾳ, καὶ ὁμοδίαιτος καὶ ὁμόκοιτος γινομένη, ne *participaret ipsius flagitia & impietatem, si in conjugio maneret vitæ et & cubilis consors.* Sed additur, fecisse hoc illam postquam diu monendo precandoque nihil apud eum profecerat. Viri autem scortantis uxorem eam ob causam discedere à matrimonio non potuisse, observatum perpetuo inter Christianos notant Græci ad Canonem Apostolicum 48. & Basilius Responso 9. Idemque in Occidente observatum apparet ex Eliberino canone 9. *Femina fidelis, quæ adulterum maritum reliquerit fidelem, & alterum ducit, prohibeatur ne ducat: si duxerit, non prius accipiat communionem nisi quem reliquerit prius de seculo exierit.* Hæc aliaque hujus generis cogitatu sunt non indigna.

At mihi expendenti ea quæ Paulus ad Corinthios scribit, certum fit Christi hæc verba non ulterius extendenda quam ad conjuges quorum uterque Christi

disciplinam

disciplinam profitetur. De his enim Paulus præceptum Dominicum ait exstare; de aliis diserte aliquid à Domino præceptum negat. Augustinus Epistolâ 89. *Ambobus quippe Christianis Dominus præcepit, ne quisquam dimittat uxorem, exceptâ causâ fornicationis*: quæ distinctio maximi est momenti. Nam inter tales, etiamsi quid peccatum sit gravius, non est desperanda reconciliatio, quamdiu uterque manet in eâdem professione. Sunt enim communes monitores quorum æquis consiliis parêre debeant. Ab hâc professione non vitium quodlibet sed præfracta in vitiis contumacia excludit: *Qui* enim, ut Tertullianus loquitur, *excedunt de regulâ disciplinæ, desinunt haberi Christiani.* Quo recte expenso cessare videntur præcipuæ quas movimus difficultates. Esto enim, deliquerit conjux in conjugem: Debet esse pœnitentiæ, debet & veniæ locus. Iracundia & ultionis cupiditas abesse debent. Quid igitur obstat, quominus in matrimonio retineatur ea quam serio facti pœnitet, nisi pudicitia sit imminuta? Quo tamen ipso casu multi Christianorum ab altero matrimonio abstinebant, quod ipsum ita probare videtur Clemens Alexandrinus ut tamen non exigat quasi necessarium. Quidam etiam, ut Hermas, putabant mulierem post unum delictum verâ pœnitentiâ tactam recipi iterum debere; atque ob eam spem ab altero matrimonio abstinendum. Quam sententiam ex bonitate peculiari magis ortam quam ex communi receptâque lege tum ex aliis tum ex Tertulliano apparet, qui non uno loco ostendit solitos suo tempore ad matrimonium alterum admitti qui ob adulterium uxorem dimisissent. Idem suo tempore à quibusdam Episcopis permissum narrat Origenes: sed & serius Conciliis Eliberino & Aurelianensi & Arelatensi primo & Venetico decretum

est

est id licere: quod nunc quoque Græci observant. Vide Chrysostomum Oratione alterâ De his qui cum Judæis jejunabant, circa finem. Etiam Lactantius dixit, *adulterum esse qui à marito dimissam duxerit, & eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiserit ut alteram ducat.* Vide notas doctissimas Jacobi Sirmondi ad Aviti Epistolam 49.

Ποιεῖ αὐτὴν μοιχᾶσθαι· *facit eam mœchari*:] Lex per Mosem data feminæ dimissæ libertatem concedit migrandi ad alteras nuptias; sed post eas contractas vetat eam ad priorem maritum redire, ne scilicet specie divortii alii aliis uxores darent usurarias, quod profani etiam scriptores in Lacedæmoniis & Catone reprehendunt. Et libellus ipse, ut diximus, continet expressam ejus libertatis mentionem. Neque hic potest dici, quod modo de marito dicebamus, permitti quidem ipsi arbitrium, sed quo debeat ex bono & æquo uti. Nam marito liberum est uxorem retinere; uxori autem non semper liberum est ad maritum reverti. Neque poterat maritus judicio cogi ut dimissam reciperet. Nec cuiquam interdictum erat repudiatam ducere præterquam Sacerdoti, cujus uxor, ut ille dicebat, non culpâ tantum sed & culpæ suspicione vacare debebat, Levit. 21. 7. Ezech. 44. 22. Cæteris ergo rite nubebat. At Christus, quod majoris mali vitandi causâ Lex Mosis dissimulabat, ex naturali æquitate prohibet sua instituta sectantibus. Quomodo autem qui dimittit uxorem adulteram eam efficiat videamus. Nimirum fieri poterat fiebatque sæpe apud Judæos (quos *projectæ libidinis* Tacitus notat) ut mulier ignominiâ divortii notatâ, & ut Moses loquitur *polluta* maritum alterum non inveniret, atque ita dejecta à spe nuptiarum tandem ad vagos concubitus delaberetur; nam eos quoque μοιχείας *mœchiæ* voce indicari solere

jam ante indicatum est. Ejus autem mali culpam merito Christus in eum rejicit qui levi de causâ suæ fidei tutelæque traditam, neque dum illius talis flagitii compertam, à se inclementer amoverat. Quin etiamsi casu forte eveniret ut illibata maneret mulieris pudicitia, tamen quia per illum non stetit quo minus res pessime verteret, merito illi quod fieri potuit pro facto imputatur. Hunc sensum recte mihi videtur attigisse Ambrosius: *Quam periculosum*, inquit, *si fragilem adolescentulæ ætatem errori offeras!*

Καὶ ὃς ἐὰν ἀπολελυμένην γαμήσῃ μοιχᾶται, & qui dimissam duxerit, adulterat.] Absuisse hanc particulam à quibusdam exemplaribus testatur Augustinus. At nunc in omnibus legitur, ut & infra cap. 19. Videtur autem Christus agere de ducente dimissam à viro qui tamen disciplinæ ejusdem maneat, ac cujus proinde ingenium haberi debeat sanabile. Nam de talibus conjugiis à Christo agi Paulus, ut dictum est, nos docet. Alioqui manente Mosis Lege, ut certe manebat eo tempore, durum fuisset sine discrimine tanquam adulteros damnari qui dimissam duxissent. Quid si enim feminam alienâ injuriâ proculcatam & de pudicitiâ periclitantem misericordiâ motus aliquis in matrimonium suscepisset? Intelligendum hoc ergo de illis qui dimissas excipiebant, non tentatis prius omnibus viis ad reconciliandum prius matrimonium, quod omnino faciendum docet Paulus 1 Corinth. 7. 11. aut quod pejus est, alienis uxoribus inhiantes per divortia sibi nuptiis sternebant viam. Neque alio mihi spectare videntur pleniora verba quæ infra legimus 19. 9. ubi dicitur *committere adulterium* maritus prior, hoc addito *si aliam duxerit*; atque itidem *committere adulterium qui dimissam ducit*: ut scilicet in illum recidat adulterii

crimen qui novo matrimonio interjecto ſpem reſtituendæ concordiæ abrupit. Clemens Strom. II. Οὐ μόνον ὁ ἀπολύσας αἴτιος γίνεται τούτου, ἀλλὰ καὶ ὁ παραδεξάμενος αὐτὴν, ἀφορμὴν παρέχων τοῦ ἁμαρτῆσαι τῇ γυναικί· εἰ γὰρ μὴ δέχοιτο, ἀνακάμψει πρὸς τὸν ἄνδρα, *Non ſolum is qui dimiſit culpam hanc contrahit, ſed & is qui eam recipit, peccandique occaſionem dat mulieri: nam ſi eam nemo reciperet, rediret ad maritum.* Canon decimus Concilii Eliberini ſic habet: *Quod ſi fuerit fidelis quæ ducitur ab eo qui uxorem inculpatam reliquit, & cum ſcierit illum habere uxorem quam ſine causâ reliquit, placuit huic nec in fine dandam communionem.* Hâc ſcilicet de causâ Theodoſii Lege conſtitutum fuit, ut mulier quæ viro miſiſſet repudium, intra quinquennium nubendi non haberet poteſtatem: & Anaſtaſii Lege, ne etiam bonâ gratia ſive communi conſenſu facto divortio intra annum liceret mulieri ad ſecundas nuptias convolare. Nec longe abit quod Athenis mulier à viro divertere volens non per aliam ſed per ſe ipſa ferre libellum ad Magiſtratus debuit, eoque virum vocare, ut Plutarchus Alcibiade notavit. Quæ omnia ſicut prudenter ac ſalutariter ſunt conſtituta ad fovendam ſpem reconciliationis, & ne per divortiorum facilitatem adulteria nuptiis agglutinarentur: ita durum viſum eſt Imperatoribus eam quæ à viro ſit dimiſſa, nullo unquam tempore, ac ne quidem poſt tentata omnia quæ ad reconciliationem faciebant, exploratamque inſanabilem & indignam Chriſtiano homine mariti contumaciam, ad alteras nuptias admitti. Itaque Conſtantini Lege uxor mariti abſentis, poſt interventum annorum quatuor, nullo ſoſpitatis ejus accepto indicio nubere alteri permittitur: quod quanquam ſublatum eſt ab Imperatore Juſtiniano, aliud tamen ab eodem conſtitutum eſt in quo multo minus eſt

æquitatis,

æquitatis, nimirum ut marito aliquanto tempore in captivitate detento solvi possit matrimonium. Quod vero Paulus ait 1 Corinth. 7. 39. manere feminas maritis obnoxias vitâ manente, ad divortiorum quæstionem non pertinet, cum nihil aliud ibi probare instituerit Paulus quam ultra mortem mariti conjugale vinculum non extendi, ac proinde secundas nuptias non recte damnari. Quin idem Apostolus alibi, quanquam diverso fine, idem enuntiatum usurpans Legem Mosis citat autorem, Romanor. 7. 1. At Lege Mosis dubium non est etiam ante mortem posse divortio connubium dirimi. Sed ad Christi verba redeamus. Dicit is adulterii crimine teneri eum qui dimissam arripit, non modo quia festinatæ post divortium nuptiæ suspectæ esse solent retro adulterii: quo spectans Martialis dixit,

toties quæ nubit adultera lege est:
Offendor mœchâ simpliciore minus.

Et Mimus,

Habent locum maledicti crebræ nuptiæ.

Verum etiam quia adulterium est apud Deum quicquid matrimonio adversatur, neque multum refert amorem quis conjugi debitum in se derivet, quod adulterium esse etiamsi actus non sequatur jam ante apparuit, an vero semet interponat ne post frigusculum amor redintegretur. Sed hæc quæ de divortiis dixi post Erasmum, Cajetanum, Catharinum & alios, eo dixi animo ut piis & eruditis occasionem darem rei diligentius excutiendæ. Nihil definio, nihil certi pronuntio. Valeat in dubio ea sententia quæ quam maxime sanctam & inconcussam vult esse matrimonii fidem, ne temere rumpamus vinculum à Deo institutum.

MATT. Cap. 5. Verf. 33.—37. Sect. VI.

33. ΠΑλιν ἠκούσατε ὅτι ἐῤῥέθη τοῖς ἀρχαίοις· Οὐκ ἐπιορκήσεις, ἀποδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὅρκους σου.

34. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, μὴ ὀμόσαι ὅλως· μήτε ἐν τῷ οὐρανῷ, ὅτι θρόνος ἐστὶ τοῦ Θεοῦ.

35. Μήτε ἐν τῇ γῇ, ὅτι ὑποπόδιόν ἐστι τῶν ποδῶν αὐτοῦ· μήτε εἰς Ἱεροσόλυμα, ὅτι πόλις ἐστὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως·

36. Μήτε ἐν τῇ κεφαλῇ σου ὀμόσῃς, ὅτι οὐ δύνασαι μίαν τρίχα λευκὴν ἢ μέλαιναν ποιῆσαι.

37. Ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν, Ναὶ ναί, Οὒ οὔ· τὸ δὲ περισσὸν τούτων, ἐκ τοῦ πονηροῦ ἐστιν.

33. ITerum audiftis quia dictum eft antiquis, Non perjurabis: reddes autem Domino juramenta tua.

34. Ego autem dico vobis non jurare omnino; neque per cœlum, quia thronus Dei eft:

35. Neque per terram, quia fcabellum eft pedum ejus; neque per Jerofolymam, quia civitas eft magni regis.

36. Neque per caput tuum juraveris, quia non potes unum capillum album facere aut nigrum.

37. Sit fermo autem vefter, eft, eft: non, non: quod autem his abundantius eft, à malo eft.

Adnotationes ad Sectionem fextam.

OΥK ἐπιορκήσεις, *Non perjurabis*] Quid fit τὸ ἐπιορκεῖν *perjurare*, de eo non idem Philofophi exiftimârunt: atque inter alios duo nobiles Magiftri Porticûs diverfa tradiderunt. Cleanthis erat fententia, τὸν ὀμνύοντα εὐορκεῖν ἢ ἐπιορκεῖν καθ' ὃν ὄμνυσι χρόνον· ἐὰν μὲν γὰρ οὕτως ὀμνύῃ, ὡς ἐπιτελέσων τὰ κατὰ τὸν ὅρκον, εὐορκεῖν· ἐὰν δὲ πρόθεσιν ἔχων μὴ ἐπιτελεῖν, ἐπιορκεῖν, *eum qui jurat, fancte agere aut perjurare quo tempore jurat; nam fi eo animo juret, ut effecturus id quod jurat, fancte eum jurare: fin propofito id non efficiendi, perjurare.* At longe aliter fentiebat Chryfippus: aliud enim effe τὸ ἀληθορκεῖν *verum jurare*, aliud τὸ εὐορκεῖν *fancte agere in jurejurando*: item aliud τὸ ἐπιορκεῖν *perjurare*, aliud τὸ ψευδορκεῖν *falfum jurare*: quod ita explicat; verba enim

ipfa

ipsa apponam, quia ad horum verborum intellectum apprime faciunt: Τὸν μὲν γὰρ ὀμνύοντα καθ' ὃν ὀμνύει καιρὸν πάντως ἢ ἀληθορκεῖν ἢ ψευδορκεῖν· τὸ γὰρ ὀμνύμενον ὑπ' αὐτοῦ ἢ ἀληθὲς εἶναι ἢ ψεῦδος, ἐπειδὴ ἀξίωμα τυγχάνει ὄν· τὸν δὲ ὀμνύοντα μὴ πάντως καθ' ὃν ὀμνύει χρόνον ἢ εὐορκεῖν ἢ ἐπιορκεῖν, ὅτε μὴ πάρεστιν ὁ χρόνος εἰς ὃν ἡ ἀναφορὰ τῶν ὅρκων ἐγίγνετο· ὃν τρόπον γὰρ λέγεσθαί τινα εὐσυνθετεῖν ἢ ἀσυνθετεῖν, οὐχ ὅτε συντίθεται, ἀλλ' ὅτε οἱ χρόνοι ἐνίστανται τῶν κατὰ τὰς ὁμολογίας, οὕτω καὶ εὐορκεῖν τις καὶ ἐπιορκεῖν ῥηθήσεται, ὅταν οἱ καιροὶ παραγένωνται καθ' οὓς ὡμολόγησεν ἐπιτελέσειν τὰ κατὰ τοὺς ὅρκους, *Nam eum qui jurat quo tempore jurat, omnino aut verum aut falsum jurare; nam quod juratur aut verum esse aut falsum, cum sit enuntiati genus. At eum qui jurat non semper quo jurat tempore aut sancte observare jusjurandum, aut perjurare, ubi tempus nondum adest ad quod se refert juratio. Sicut enim dicitur aliquis pacta servare aut frangere, non cum paciscitur, sed cum dies advênit pacto præfinitus: sic & servare sancte jusjurandum aut perjurare quis dicitur, postquam advenerit tempus quo se impleturum jurata dixerat.* Quibus verbis significat Chrysippus verba juramenti promittentis in futurum tempus concepta veritatem suam aut falsitatem habere non ex eventu qui sit incertus, sed ex animo jurantis; quare verbum *Hoc faciam* ita accipiendum, *Dico ex animi sententiâ me facturum.* Nam ita si proferatur enuntiatio, jam hoc ipso tempore aut vera est aut falsa: quia vero per talem prolationem juratam voluntas ante soluta ita colligatur ut perseverare debeat, eo fieri ut cum ab eo proposito disceditur, quod apparet ubi implendi tempus advênit, dicatur tum demum perjurium committi. Et hanc sententiam amplexus est Cicero De officiis tertio. Cæterum communior usus non tam subtiliter ista distinguens promiscue usurpat ἐπιορκεῖν *perjurare* & ψευδορκεῖν *falso jurare* tum de eo ju-

ramento

ramento quod fallendi animo committitur, tum de levitate ejus qui promissa non implet. Quare quod hic est οὐκ ἐπιορκήσεις Syrus vertit ܠܐ ܬܕܓܠ ܒܡܘܡܬܐ, *Non mentieris in jurejurando*. Omnino autem arbitror hoc loco à Christo usurpata ipsa Decalogi verba לא תשא את שם יהוה אלהיך לשוא, *Non assumes nomen Domini Dei tui in vanum*. Nam שוא quod Philo vertit ἐπὶ ματαίῳ *in vanum* (quomodo & LXX), Hebræorum doctissimi, quos inter Rabbinus Abraham, interpretantur *falso*, ut nimirum proprie ac primario vetetur omnis disconvenientia aut animi aut facti cum jurejurando. Sane שוא, & שקר quod *mendacium* denotat, pro eodem poni ex ipso etiam Decalogo apparet. Nam quod in Exodo est לא תענה ברעך עד שקר, *Non loquêris contra proximum tuum falsum testimonium*, id ipsum in Deuter. scribitur לא תענה ברעך עד שוא. Utroque autem loco LXX verterunt οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τὸν πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ, *Non loquêris contra proximum tuum testimonium vanum*. Sic Exodi 23. 1. לא תשא שמע שוא, *Non suscipies vocem vanam*, Hierosolymitanus interpres vertit דשקר *mendacii* quo ipso loco LXX cum vertant ἀκοὴν ματαίαν *sermonem vanum*, satis ostendunt sibi ματαίαν idem valere quod ψευδῆ *falsum*. Sic & in Psalmo 12. 3. שוא ידברו μάταια ἐλάλησεν ἕκαστος, haud dubie est *mentiti sunt*: sequitur enim χείλη δόλια *labia dolosa*. Zachariæ 10. 2. חלמות השוא idem LXX vertunt ἐνύπνια ψευδῆ *somnia falsa*. Sic & Psalmus 24. in descriptione ejus qui in Domini montem esset adscensurus, cum dixisset לא נשא לשוא נפשי, οὐκ ἔλαβε ἐπὶ ματαίῳ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *non accipit in vano animam suam*, (respicitur formula jurisjurandi, *Ita vivam*) statim explicat ולא נשבע למרמה, καὶ οὐκ ὤμοσεν ἐπὶ δόλῳ, *nec juravit in dolo*. Hieronymus etiam שוא voce *mendacii*

dacii aliquoties reddidit: unde apparet non ſatis certam eſſe eorum ſententiam qui dictis Decalogi verbis directe putant vetari juramenta ob cauſas non ſatis graves. Nam, ut modo dixi, Decalogus ſumma peccata nominat, cætera ex mente auctoris vult colligi.

Ἀποδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὅρκους σου· *reddes autem Domino juramenta tua*:] Expoſitio eſt ejus quod præceſſit: nam qui nolit pejerare, eum oportet implere fidem jurisjurandi. Sed & verba prope eadem exſtant Numer. 30. 2. Vocem ἀποδιδόναι *reddendi* eodem ſenſu de voto uſurpat Ariſtides ubi ait, *Si totum perſolvi nequeat, certe partem perſolvendam*: οὐ γὰρ ἐκλειπτέον οὐδὲν εὐχταῖόν φασιν, ἀλλὰ πᾶν ὁτιοῦν ἀποδιδόμενον κρεῖττον ἢ καθάπαξ ἐκλειφθέν· *Nihil omittendum, aiunt, de eo quod quis voverit: ſed quidvis redditum melius eſt quam ſi totum omittatur.* Deo autem perſolvi dicitur id quod juratum eſt, quia etiam qui homini aliquid promittit Deum teſtem & perfidiæ ultorem invocans, ſimul Deo ſe obligat. Ideo dicto Numerorum loco conjunxit Moſes Votum & Jusjurandum. Apparet hinc proprie Chriſtum hoc loco agere de Juramento quod Promiſſorium dicitur. Nam de Jurejurando Teſtimoniali exſtat alterum Moſis præceptum: quamquam verum eſt quæ de illo dicuntur etiam ad iſtud ex paritate rationis intra certos limites & poſſe & debere aptari. Vir bonus Pſalmo 15. inter alia hâc notâ depingitur, *Quod juratus aliquid, etiam cum damno ſuo id præſtet.* Sapienter à Senecâ notatum eſt quædam non recte facta extra fori cognitionem poni debere, quo magis in voluntariis actionibus eluceat virtutum vitiorumque diſcrimen; atque ideo in ingratos nullam apud pleroſque populos prodi Actionem. Plato De Legibus undecimo, venditori qui de rei venditæ pretio in creditum iverit,

iverit, Actionem negat; quod & Charondæ placuisse notârunt alii. At Romæ ex pacto Actio non dabatur, nisi aut *συνάλλαγμα contractus* aut solennis stipulatio accessisset. Apud Judæos nulla pacta in Judiciis valuisse videntur nisi quæ firmata essent religione jurisjurandi, neque vero cujuslibet jurisjurandi, sed talis in quo Deus aut expresse nominaretur aut ex sapientium interpretatione pro nominato haberetur. Quemadmodum vero apud Romanos veteres, narrante Polybio, rarus fuit usus jurisjurandi, imo & testium & signorum in contractibus, quia vix inveniebatur qui quovis modo datam fidem læderet, ita par credi est, & apud Judæos initio non adeo frequentem fuisse jurisjurandi consuetudinem: sed crevisse eam crescente perfidiâ.

34. Μὴ ὀμόσαι ὅλως· *non jurare omnino*:] Graviter falluntur qui solam à Christo improbari putant consuetudinem jurandi per res alias extra Deum. Nam Jacobus optimus Christi interpres ait *Non jurandum, neque per cœlum, neque per terram, neque aliâ quâvis jurandi formulâ.* Imo sensus Christi est, Non jurandum ne quidem per cœlum, per terram, per Hierosolyma, per caput, quod ostendit membrum oppositum, *Sit autem sermo vester, est, est; non, non.* Causa hujus dicti non dubie hæc est, quod Judæorum Magistri probatiores ita absterrerent homines à facilitate jurandi, ut id tamen vellent ad eas duntaxat formulas pertinere quibus directo Deus nominaretur, quale est illa Judæis sanctissima חי אלהים *Deus vivit*, quod corrupte Martialis extulit, *jura, verpe, per Anchialum.* At quominus in usu quotidiano per res minores juraretur non intercedebant. Apertissimum hoc facit Philo in libro περὶ τῶν ἐν εἴδει νόμων *De specialibus Legibus.* Cum enim indecorum esse dixisset ob res quaslibet ἐπὶ τὸν ποιητὴν καὶ πατέρα τῶν ὅλων

ὅλων ἀνατρέχειν, *recurrere ad omnium auctorem ac patrem Deum*, addidit jurari posse per parentes, terram, Solem, astra, Universum. Plane ut ad Homerum notant interpretes, Græcorum vetustissimos non esse solitos προπετῶς κατὰ τ͂ θεῶν ὀμνύειν, ἀλλὰ κατὰ τ͂ προστυγχανόντων, *facile per Deos jurare, sed per res obvias*. At optimus veri Magister ostendit hæc misera esse mali moris præsidia, hoc usus argumento, quod illæ etiam formulæ *per res alias* tacite tamen ad Deum referrentur, quod deinde singulatim explicat. Verum hoc esse vidit & Ulpianus Jurisconsultus: *Qui per salutem*, inquit, *suam jurat Deum jurare videtur; respectu enim Divini numinis jurat.* Erat & alius Judæorum error, quod ex illis formulis minoribus jurandi alias putarent vim obligandi habere, alias non habere; sed istud quia ad horum Christi verborum explicationem proprie non pertinet alibi tractabitur.

Videamus ergo quid sit ὅλως *omnino.* Maimonides ex antiquissimis Hebræorum Magistris hausit hanc sententiam, *Optimum esse homini non jurare* כלל, id est, *prorsus*. Et similis est apud Epictetum locutio, Παραίτησαι ὅρκον εἰς ἅπαν, *Declina jusjurandum omnino.* Apparet idem esse כלל, ὅλως, εἰς ἅπαν. Sic & Justinus ait Christianos μὴ ὀμνύναι ὅλως *omnino non jurare*: & Chrysostomus ex hoc Matthæi loco, οὐ θέμις ὅλως ὀμνύναι, οὐδὲ ἀνάγκην ἐπάγειν ὅρκου, *Nefas omnino aut jurare aut jurandi necessitatem imponere*: idemque 7. ad Romanos, Κωλύει οὐκ ἐπιορκίαν, ἀλλὰ τὸ ὀμνύναι καθόλου, *Vetat non perjurium sed jurare omnino.* Et de statuis octavo, Καθόλου μὴ ὀμνύναι ὁ Θεὸς ἐκέλευσε, *Omnino non jurare Deus jussit.* Cui similia legere est apud Hilarium, Ambrosium, Hieronymum, Chromatium, Oecumenium, Theophylactum, Euthymium. Apud Eusebium Basilides quidam Origeni coævus jusju-

randum exactus ait μὴ ἐξεῖναι αὐτῷ τὸ παράπαν ὀμνύναι· Χριστιανὸν γὰρ ὑπάρχειν, *non licere sibi omnino jurare; Christianum enim se esse.* Sed & apud alios Scriptores, quantumvis paganos, exstant dicta non minus late patentis soni; ut Platonis, Ὅρκος περὶ παντὸς ἀπέστω, *Juramentum de re quâvis abesto.* Choerili,

Ὅρκον τ' οὔτ' ἄδικον χρεὼν ἔμμεναι οὔτε δίκαιον.

Injuste justeve nefas jurare putandum est.

Et Menandri,

Ὅρκον δὲ φεῦγε κἂν δικαίως ὀμνύῃς,

Jusjurandum omne, quamvis sit justum, fuge.

De Phrygibus Nicolaus Damascenus, Ὅρκοις οὐ χρῶνται, οὔτε ὀμνύντες οὔτε ἄλλους ἐξορκοῦντες, *Jurejurando non utuntur, id est nec ipsi jurant nec alios jurejurando adigunt.* Opponitur ergo τὸ ὅλως μὴ ὀμνύναι *omnino non jurare,* tanquam majus atque sanctius quiddam ei quod præcesserat, id est τῷ εὐορκεῖν *servare jusjurandum,* quasi dicat Christus, Quamvis proposueris facturum te quod promittis, tamen jurare noli. Sic explicatur hoc præceptum collatum cum præcepto Legis Veteris in lib. 7. Constitutionum quæ dicuntur Clementis, Ὁ εὐορκεῖν νομοθετήσας, καὶ τὸ ἐπιορκεῖν ἀπαγορεύσας, τὸ μηδ' ὀμνύναι παρήγγειλε, *Is qui servare jurata jusserat & perjurare vetuerat, præcipit non jurare omnino.*

Hic vero rursus illa exoritur quæstio, An igitur hæc interdictio nullam ferat exceptionem. Veteres Christiani, quorum aliquos jam nominavimus, sæpe ita loqui videntur quasi nulla admittenda esset exceptio: sed benigna interpretatio illorum quoque dictis debet succurrere. Quis enim credat Paulum Præcepti Dominici fuisse immemorem? At ejus sunt verba, *Testis mihi est Deus,* Romanor. 1. 9. & *in conspectu Dei non mentior,* Galat. 1.20. *Scit Deus pater Christi me non mentiri,* 2 Corinth. 11. 31. Non potuit jurari expressius. Nihil enim aliud est jus-

jurandum quam *religiosa affirmatio*, ut Cicero definit, aut, ut ait Clemens Alexandrinus, ὁμολογία καθοριστικὴ μετὰ προσλήψεως θείας, *definita locutio cum Dei assumtione*, aut, ut Philo duobus locis definit, μαρτυρία Θεοῦ περὶ πράγματος ἀμφισβητουμένου, *Dei testimonium de re dubitatâ*. Ergo aliquod adhibendum est temperamentum. Ideo Epictetus addidit εἰ μὲν οἷόν τε *si fieri potest*. Quintilianus, *In totum jurare, nisi ubi necesse est, gravi viro parum convenit*. Augustinus, *Juramentum cave*, inquit, *quantum potes*. Alio loco dixit, *quantum in te est*. Clemens Alexandrinus Christianum ait esse οὐκ εὐεπίφορον ἐπὶ τὸ ὀμνύωαι, *non facilem ad jurandum*, quod interpretatur σπανίως ἐπὶ τὸ ὀμνύωαι ἐφικνούμενον, *raro venientem ad jurandum*. Illud primum extra controversiam est, pessime facere τοὺς ἔθει πονηρῷ κατακόρως καὶ ἀνεξετάστως ὀμνύοντας ἐν τοῖς τυχοῦσιν, *eos qui malâ consuetudine frequenter ac re non expensâ de incidentibus jurant*, ut Philo loquitur, addens nasci ἐκ πολυορκίας ψευδορκίαν *ex multâ juratione perjurium*: sicut & Ulpianus dixit *nonullos esse faciles ad jurandum contemtu religionis*. Sapiens Hebræus Ecclesiast. 23. 9. Ορκῳ μὴ ἐθίσῃς τὸ στόμα σου, καὶ ὀνομασίᾳ τοῦ ἁγίου μὴ συνεθισθῇς, *Jurationi non assuescat os tuum: nominatio vero Dei non sit assidua in ore tuo*. Et mox, Ἀνὴρ πολύορκος πλησθήσεται ἀνομίας, καὶ οὐκ ἀποστήσεται ἀπὸ τοῦ οἴκου αὐτοῦ μάστιξ, *Vir multum jurans implebitur iniquitate, & non discedet à domo illius plaga*. Quo & illud Platonis pertinet undecimo De Legibus, Θεῶν ὀνόματα μὴ χραίνειν ῥαδίως, *Deorum nomina non facile usurpanda*: & Hieroclis istud, Μελέτη δὲ ἀρίστη τοῦ τηρεῖν τὸ περὶ αὐτὸν σέβας, τὸ μὴ πυκνῶς μηδὲ ὡς ἔτυχε χρῆσθαι τῷ ὅρκῳ, μηδὲ ἐπὶ τοῖς παρατυχοῦσι, μηδὲ εἰς ἀναπλήρωσιν λόγου, μηδὲ εἰς πίστωσιν διηγήματος, *Optima exercitatio ad servandam ei venerationem, nec sæpe, nec quâvis de re uti jurejurando, id est, non de levibus, aut ad sermonis implementum, aut*

ad adstruendam narrationi fidem: & postea, Τὸ δή, Σέβου ὅρκον, οὐ μόνον εὐορκεῖν ἀλλὰ καὶ ἀπέχεσθαι ὅρκου παρεγγυᾷ· οὕτω γὰρ ἂν τηρήσαιμεν τὸ ἀεὶ εὐορκεῖν, εἰ μὴ καταχρησοίμεθα τοῖς ὅρκοις· καὶ γὰρ ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ὀμνύειν ῥαδίως ἂν μεταπέσοι τις εἰς ἐπιορκίαν· φειδοῖ δὲ τήρησις ἕπεται· ἢ γὰρ οὐκ ὀμεῖται, ἢ ὅταν ὄμνυσιν εὐορκήσει· καὶ οὔτε ἂν ὑπὸ συνηθείας προδράμη ἡ γλῶσσα, οὔτε ὑπὸ παθῶν ἀκρασίας ἡ διάνοια σφαλείη· τὴν μὲν γὰρ ὁ τρόπος ὀρθώσει χρηστὸς ὤν, τὴν δὲ τὸ ἔθος τῆς ἐποχῆς τοῦ ὀμνύναι, *Illud, Jusjurandum reverenter habe, non solum præcipit servare jusjurandum, sed & jurejurando abstinere. Nam ita implebimus illud de servando jurejurando, si jurejurando non abutamur; nam assidue jurando facile quis incidet in perjurium: parco usui consequens est rei observatio. Nam aut non jurabit aliquis, aut si juraverit, stabit jurato; neque aut ex assuetudine lingua prolabetur, neque animus abducetur ab affectuum intemperantiâ; nam hanc corriget vita honesta, illum consuetudo abstinendi à juramento.* Deinde iterum, Σέβου ὅρκον, τοῦ μὴ προχείρως αὐτῷ καταχρῆσθαι, ἵν' ἐθισθῇς εὐορκεῖν ἐκ τοῦ μὴ ἐθισθῆναι ὀμνύναι, *Jusjurandum reverenter habe, ne temere eo abutaris; utque non jurando sancte agere in jurando assuescas.*

Neque tamen hic videtur consistendum, ut facilitas duntaxat & assidua jurandi consuetudo vetetur, quo scilicet tutiores à perjurio simus. Mihi persuasum est, non tantum à Christo, sed & ab his quos dixi, Judæo Maimonide, Græcis Chœrilo, Menandro, Epicteto plus indicari. Juravit Paulus, at non in re suâ, non in re modicâ alterius, sed in negotiis maximi momenti ad Deum & salutem aliorum pertinentibus. Nos hodie, si ita res ferat, de pecuniolâ juramus, & quidem in re etiam nostrâ, quod Plato valde improbat. Et tamen Christiani haberi volumus, quasi nefas sit reverentiâ Divini numinis nummorum aliquot jacturam facere. Utinam ea saltem

juris-

jurisjurandi religio nos teneret quæ non paucos à Christo alienos tenuit. Isocratem audiamus, Ὅρκον ἐπακτὸν προσδέχου διὰ δύο προφάσεις, ἢ σαυτὸν αἰτίας αἰσχρᾶς ἀπολύων, ἢ φίλους ἐκ μεγάλων κινδύνων διασώζων· ἕνεκα δὲ χρημάτων μηδένα θεὸν ὀμόσῃς, μηδ᾽ ἂν εὐορκεῖν μέλλῃς· δόξεις γὰρ τοῖς μὲν ἐπιορκεῖν, τοῖς δὲ φιλοχρημάτως ἔχειν, *Jusjurandum si deferatur accipe duabus de causis, Aut ut temet à turpi criminatione liberes, aut ut amicos ex magnis periculis eripias; ob pecunias verò neminem Deum jures, ne quidem si verum juraturus sis: aliis enim putaberis perjurare, aliis avarus esse.* Ecce duas tantum causas admittit jurisjurandi, & quidem Judicialis, ut infamiam fugias, aut ut amicum è magno periculo serves: quo exemplo & Simplicius ad Epictetum utitur, adjiciens, aut ut patriæ magnam operam naves. Hi ergo de re pecuniariâ jusjurandum omne improbant. Clinias Pythagoricus cum trium talentorum mulctam jurejurando effugere posset, maluit tantæ pecuniæ damnum facere quam jurare, quod exemplum sui seculi Christianis exprobrat Basilius. Hierocles ille quem dixi similiter nullum probat jusjurandum nisi ob res necessarias atque egregias & quæ obtineri citra jusjurandum nequeant. Verba ejus aurea ad Aureum Pythagoræ carmen hæc sunt, Τηρεῖν αὐτοῦ (τοῦ ὅρκου) τὴν χρείαν ἐν τοῖς ἀναγκαίοις ἅμα καὶ τιμίοις, καὶ τότε ὅτε οὐδεμία ἄλλη τῶν τοιούτων σωτηρία παραφαίνηται, εἰ μὴ διὰ μόνης ἐκ τοῦ ὅρκου ἀληθείας, *Servandus jurisjurandi usus ad res necessarias, & magni æstimandas, & tunc cum talia aliter obtineri non possunt quam per jurisjurandi veritatem.* Et hæc quidem illi dixerunt de jurejurando quod præstatur testandæ veritatis ergo.

In pollicitationibus autem & pactionibus, de quibus proprie hic agit Christus, vix est ut tam gravis aliqua causa possit obtendi, nisi forte ea res sit in

quâ

quâ salus publica vertatur; quanquam & in ejusmodi negotiis idem forte præstare posset nuda promissio si adjiceretur ad eam sanciendam pœna perjurii, quæ plerosque plus terret quam jurisjurandi religio: & monerentur qui aliquid spondent ne quid agerent nisi deliberato serioque & quod apud Romanos etiam vicem jurisjurandi implevit, Ex animi sui sententia. Ad hoc jurisjurandi genus spectant ista Hieroclis, ὁ δὲ, Σέβου ὅρκον, ἐν ἀρχῇ παραγγείλας τὴν ἀποχὴν τοῦ ὀμνύναι, προσϛάττει περὶ τῶν ἐνδεχομένων καὶ ἀόριστον τῆς ἐκβάσεως ἐχόντων τὸ πέρας. Ταῦτα γὰρ τὰ μικρὰ καὶ μεταπίπτοντα· διὸ οὔτε ἄξιον ἐπ' αὐτοῖς ὀμνύναι οὔτ' ἀσφαλές· οὐ γὰρ ἐφ' ἡμῖν εἰς πέρας αὐτὰ ἀγαγεῖν· περὶ δὲ τῶν παρόντων ἀναγκαίως τε συνημμένων καὶ μεγίϛων ὄντων ἀσφαλὲς τὸ ὀμνύναι καὶ πρέπον· οὔτε γὰρ τὸ μετάπτωτον τῶν πραγμάτων ἡμᾶς ἄν ποτε σφαλῇ, οὔτε τὸ ταπεινὸν αὐτὸ καὶ χαμαιπετὲς τοῦ θείου τὴν ἐπιμαρτυρίαν ἀρνῆται, *Idem qui initio reverenter habendum jusjurandum dixerat, imperat jurejurando abstinere de rebus fortuitis & quorum incertus est exitus; hæc enim sunt & exigua & mutabilia: quare nec digna sunt de quibus juretur, nec id tutum est. De rebus autem præsentibus certoque connexis & momenti maximi & tutum est jurare & honestum: nam neque rei mutabilitas nos decipiet, neque rerum vilis & abjecta conditio Divinum respuit testimonium.*

Cæterum eos etiam qui indistincte videntur omne jusjurandum rejicere, aliquas tamen admittere exceptiones, præsertim magnæ utilitatis publicæ, multis indiciis apparet. De Essenis dixit Josephus, τὸ ὀμνύειν αὐτοῖς περιίϛαται, *Jurare supervacuum habent*: quod & alii testantur. Atqui eosdem jurejurando adactos ad observationem religionis idem Josephus apertum facit, Πρὶν δὲ τῆς κοινῆς ἅψασθαι τροφῆς, ὅρκους αὐτοῖς ὄμνυσι φρικώδεις· πρῶτον μὲν εὐσεβήσειν τὸ θεῖον, ἔπειτα τὰ πρὸς ἀνθρώπους δίκαια φυλάξειν, καὶ μήτε κατὰ γνώμην βλάψειν τινὰ,

τινά, μήτε ἐξ ἐπιτάγματος· μισήσειν δὲ ἀεὶ τοὺς ἀδίκους καὶ συναγωνιεῖσθαι τοῖς δικαίοις. τὸ πιστὸν ἀεὶ παρέξειν πᾶσι μάλιστα δὲ τοῖς κρατοῦσιν· κἂν αὐτὸς ἄρχῃ, μηδέποτε ἐξυβρίσειν εἰς τὴν ἐξουσίαν, μηδὲ ἐσθῆτι ἤ τινι πλείονι κόσμῳ τοὺς ὑποτεταγμένους ὑπερλαμπρύνεσθαι· τὴν ἀλήθειαν ἀγαπᾶν ἀεὶ, καὶ τοὺς ψευδομένους ἐλέγχειν προβάλλεσθαι χεῖρας κλοπῆς, καὶ ψυχὴν ἀνοσίου κέρδους φυλάξειν· καὶ μήτε κρύψειν τι τοὺς αἱρετιστὰς, μήτε ἑτέροις αὐτῶν τι μηνύσειν, κἂν μέχρι θανάτου τις βιάζηται. πρὸς τούτοις ὀμνύουσι μηδενὶ μὲν μεταδοῦναι τῶν δογμάτων ἑτέρως ἢ αὐτὸς παρέλαβεν· ἀφέξεσθαι δὲ λῃστείας καὶ συντηρήσειν ὁμοίως τά τε τῆς αἱρέσεως αὐτῶν βιβλία καὶ τὰ τῶν ἀγγέλων ὀνόματα. τοιούτοις μὲν ὅρκοις τοὺς προσιόντας ἐξασφαλίζονται, *Priusquam vero communes dapes attingant, horrenda præstant juramenta. Primum quidem, pie se culturum Deum: deinde & jus servaturum cum hominibus, neque se læsurum quenquam sive sponte sive ex imperato; improbis se inimicum, justis vero hominibus adjutorem fore; fidem se servaturum omnibus, maxime iis qui imperant: quod si ipse imperium sit adeptus, non superbe usurum potestate, neque aut vestitu aut ornatu cætero subditos se exsuperaturum; amatorem severi fore, detectorem mendacii, procul se manus à furto habiturum, & animum ab iniquis lucris custoditurum; nec quicquam se celaturum sodales de dogmatis, neque aliis ea indicaturum, nec si ad mortem cogatur. Præterea jurant quisque, nemini se aliter dogmata proditurum quam ipse acceperit, se abstenturum latrociniis, parique reverentiâ servaturum sectæ suæ libros & Angelorum nomina. His illi juramentis ad cœtum suum venientes devinciunt.* A quâ narratione non longe discedit quod de veteribus Christianis, quorum instituta multis partibus cum Essenis congruebant, narrat Plinius, *quod essent soliti se sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati negarent.* Juràsse Christianos *per*

salutem

salutem Cæsarum memorat Tertullianus, & alii juramentum *per genium Cæsaris* detrectantes causam attulerunt, quod is genius esset dæmon, non quod jurare sine ullâ exceptione esset illicitum, ut mox videbimus. Athanasius qui sermone De passione & cruce Domini jusjurandum videtur indiscriminate rejicere, ipse tamen per calumniam accusatus purgat se Constantio hunc in modum: *Tuæ pietati magnâ & clarâ voce manuque extentâ, quod ab Apostolo didici, Deum in meam ipsius animam testor, &, ut scribitur in libris Regum, jusjurandum concipio, Testis sit Dominus & testis Christus ejus, quod nunquam in malum tui mentionem feci apud fratrem tuum Constantem Augustum, neque illum adversum te irritavi.* Et mox, *Vellem hunc hominem quisquis is est hic in præsentiâ adesse, ut delato juramento sub attestatione veritatis hæc ab eo sciscitarer: quæ enim ita dici audirique volumus quasi Deo præsente, ea sub hâc formulâ jurisjurandi* NOS CHRISTIANI HOMINES CONCIPERE SOLEMUS. In Synodo Ephesinâ, cui multi interfuerunt quorum scriptis itidem jurandi mos videtur oppugnari, & Nestorio & Victori impositum videmus jusjurandum, ita ut sequentium temporum mentionem facere nihil sit necesse. Monachi vice jurisjurandi, si quid affirmarent aut testarentur, addebant, *tanquam coram Domino.*

Μήτε ἐν τῷ οὐρανῷ, *neque per cælum*] Id est, *ne quidem per cælum*, ut jam diximus. Est autem Hebraismus ὀμνύειν ἐν τῷ οὐρανῷ *jurare in cælo*, pro quo Græci dicerent ὀμνύειν τὸν οὐρανὸν *jurare cælum*, aut etiam κατὰ τοῦ οὐρανοῦ *per cælum.* Jam diximus non hos modos jurandi à Christo specialiter prohiberi, sed ne hos quidem à prohibitione excipi. Judæis Lege Mosis vetitum erat Deum alium jurare præter Deum Israelis: itaque jurare illis nefas erat per Baalem, Astarten,

Astarten, aliaque id genus falsa numina. Quamobrem & Christianos sui temporis reprehendit Tertullianus, qui aut ignorantiâ aut consuetudinis vitio dicerent *Mehercule* & *Medius-fidius*: quod & post eum fecit Hieronymus. Eâdem hâc causâ Judæi Alexandrini recusabant Caii Cæsaris ὄνομα ὅρκιον ποιεῖσθαι *nomen jurando usurpare* ut Josephus narrat, quia nomen suum ut Dei in jurejurando Caius usurpari volebat. At nominare quædam, ut Philo loquitur, τῆς θείας δυνάμεως ἀπηχονίσματα *Divinæ potestatis simulacra*, ita scilicet ut animi religio Deum spectaret, inter vetita habitum non est. Jurat Josephus Gen. 42. 15. *Ita vivat Pharao*, more quidem Ægyptiorum, ut recte ab Abenezdrâ est annotatum; sed quem imitaturus non fuisset vir eximie pius si quid in eo irreligiosi esse existimâsset. Et quid est aliud, *Ita vivat Rex*, quam, *Ita Regem sospitem Deus præstet*? Elisæus Propheta 2 Reg. 2. Eliæ ita jurat, *Vivit Deus & vivit* (aut *vivat* potius, nam Hebraismus ista non distinguit) *anima tua*. Nec aliter Urias 2 Sam. 11. 11. Sed & Paulus jurare videtur, cum dicit, νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν *per vestram gloriam*, 1 Cor. 15. 31. Narrat in Apologetico Tertullianus Christianos non jurâsse, ut cæteros, *per Genium Principis*, quod Græci dicunt τὴν Καίσαρος τύχην, quod jusjurandum Polycarpo delatum & ab eo recusatum legimus; merito, quia isti voci inerat falsi numinis sensus quod ita explicat Origenes: Τύχην μέντοι βασιλέως οὐκ ὀμνύμεν, ὡς οὐδ᾽ ἄλλον νομιζόμενον Θεόν· εἴτε γὰρ (ὡς ὠνόμασάν τινες) ἐκφορὰ μόνον ἐστὶν ἡ τύχη, οὐκ ὀμνύμεν τὸ μηδαμῶς ὂν ὡς Θεόν, ἢ ὅλως ὑφεστηκὸς καὶ δυνάμενόν τι ποιῆσαι· ἵνα μὴ τὴν ὀμνητικὴν δύναμιν εἰς ἃ μὴ δεῖ παραλαμβάνωμεν. εἰ δὲ καί, ὥς τισιν ἔδοξεν, εἴπωσι τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως τὸν δαίμονα (id est *Genium*) ὀμνύειν οἱ τὴν τύχην αὐτοῦ ὀμνύοντες, δαιμόνων ἐστὶν ἡ ὀνομαζομένη τύχη τοῦ βασιλέως, καὶ

οὕτως ἀποθνητέον ἐστὶ μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ μὴ ὀμόσαι μοχθηρὸν δαίμονα καὶ ἄπιστον, πολλάκις συνεξαμαρτάνοντα ᾧ ἔλαχεν ἀνθρώπῳ ἢ καὶ πλέον αὐτοῦ ἁμαρτάνοντα, *Per Fortunam Imperatoris non juramus, nec per alium qui creditur Deus; nam si (ut quidam explicant) eventus eſt tantum qui Fortuna dicitur, non juramus per id quod Deus omnino non eſt, imo nec ſubſiſtit, nec efficere quicquam poteſt: ne ſcilicet vim jurandi in ea in quæ non æquum eſt impendamus. Quod ſi dicant, ut quibuſdam placet, ſe per Fortunam Romani Imperatoris jurando per Genium ejus jurare, jam Fortuna illa Imperatoris quæ dicitur, erit ex dæmonum numero: ac proinde moriendum potius ne juretur per dæmonem malum & infidelem, & ſæpe peccantem cum eo homine cui eſt additus, aut etiam plus ipſo peccantem.* Sed eoſdem Chriſtianos Tertullianus eodem loco juràſſe ait *per ſalutem Principis omnibus geniis auguſtiorem*. Poſtquam vero Imperatores Chriſto nomen dederant, inſtitutum eſt hoc ſacramentum militare, ut jurarent *per Deum & Chriſtum & Spiritum Sanctum & per majeſtatem Imperatoris, quæ ſecundum Deum generi humano diligenda eſt & colenda*: quod nos Vegetius docet. Sic Marcellinus in collatione Carthaginienſi ſecundum allegationes partium ſe judicaturum *per ſalutem Principum* jurat. Et hoc ipſum eſſe juramentum quod Epiſcopi faciebant, memoratum canone 25. Chalcedonenſi, notant ibi Græci interpretes. Jurisjurandi *per cœlum* etiam Philo meminit. Sed & Origenes adverſus Celſum ſexto, Judæos ait ſolitos *per cœlum* jurare. *Cœlum* autem hic par eſt regionem ſideream intelligi.

Θρόνος ἐστὶ τοῦ Θεοῦ· *thronus Dei eſt*:] Ex Eſaiâ 66. 1. Hæc eo dicta ſunt ut oſtendatur omnibus jurandi modis tacite Deum contineri. Id clare apparet infra 23. 22. ubi ita infert Chriſtus *Qui per cœlum jurat ſimul jurat per eum qui cœlo tanquam ſolio incidet.*

Solium

Solium autem *Dei* dicitur quod in eo opificio pulcherrimis aſtris pictuarto ejuſque perpetuo & æquabili motu Divina majeſtas eximie eluceat, quemadmodum Regum gloria tunc maxime conſpicua eſt cum ſolio ſuo inſident. Et formula hujus juramenti, & cauſa ejus apparet in verſu iſto ex Sophoclis Menalippâ,

Ὄμνυμι δ᾽ ἱερὸν αἰθέρ᾽ οἴκησιν Διός.

Sacrata juro templa cœli, arcem Jovis.

Sed & Julianus contra Chriſtianos οὐρανὸν *cœlum* vocat Θεοῦ θρόνον *Dei ſolium.*

35. Ὑποπόδιόν ἐστι τῶν ποδῶν αὐτοῦ· *ſcabellum eſt pedum ejus*]. הדם habet Eſaias, quo obiter ſignificari videtur vilitas terræ cœlo comparatæ. Nam eo ſenſu הדם Hebræi uſurpant, quod ὑποπόδιον vertunt LXX, ut Pſalmo 110. 2. Varro nos docuit quæ unius ſunt ſcanſionis, *ſcabella*, quæ plurium, *ſcamma* appellari. At Syrus vertit ܟܘܒܫܐ ſatis apposite, quia θρόνου *throni* mentio præceſſit. Eſt enim כבש 2 Paral. 9. 18. ſcabellum ſolii regalis, quod ipſum LXX eo loco ὑποπόδιον vocant, quale pictum videre eſt ſub ſeliquaſtro Caſſiopeæ in libro Germanici quem edidimus olim. Alterius generis ſunt *cava ſcamma*, quorum Ovidius meminit, quæ Græci αἴθρανα appellant. Suppedanei ſub throno regali meminit Pauſanias non uno in loco. Quod autem hic de Terrâ dicitur, idem Proclus in Timæo Terræ aſſcribit ex Orpheo, qui cum Deum deſcriberet dixit,

— — πυμάτη δὲ βάσις χθονὸς ἔνδοθι ῥίζαι.

— — *ima pedum ſola ſunt fundamina terræ.*

Macrobius ex Oraculo citat,

Γαῖα δὲ σοῦ πόδες εἰσί.

Suntque pedes tibi terra.

Apud Clementem Alexandrinum & alios habemus hoc Orphei de Deo,

Αὐτὸς γὸ χάλκειον ἐς ὀρανὸν ἐςήριξεν,
Χρυσέῳ ἐνὶ θρόνῳ· Γαίῃ σ' ἐπὶ ποσὶ βέβηκε.
Aurata sedi, quam sustinet aneus ather,
Insidet; in terra vero vestigia figit.

Μήτε εἰς Ἱεροσόλυμα, *neque per Hierosolymam*] Hellenistæ promiſcue pro Hebræo ב modo ἐν *in*, modo εἰς *per* uſurpant. Ita hic Matthæi interpres εἰς Ἱεροσόλυμα dixit, cum ἐν τῷ ὀρανῷ, ἐν τῇ γῇ *in cælo, in terrâ* dixiſſet. Jurârunt autem Judæi *per Hierosolyma*, ut Romani *per Romam*. Ovidius,

——*Per Patriæ numen.*

Πόλις ἐςὶ ὁ μεγάλε βασιλέως· *civitas est magni Regis.*] In Pſal. 48. plane idem ſignificantia ſunt עיר אלהינו *civitas Dei nostri*, & קרית מלך רב *civitas Regis magni.* Et apud Syrachiden τόπος καταπαύσεως Θεῦ *locus quietis Dei.* Hoc igitur eo pertinet, ut qui per Hieroſolyma jurat intelligatur per eum jurare qui Hieroſolymis Regnum ſuum poſuit, quemadmodum qui per Templum jurat, jurat per habitatorem Templi, infra 23. 21.

36. Μήτε ἐν τῇ κεφαλῇ ὀμόσῃς, *Neque per caput tuum juraveris*] Ulpianus, *Cæterum si ego detuli ut per Deum jurares, tu per caput tuum jurasti.* Ovidius,

Per caput ipse suum solitus jurare.

Martialis,

Per tua jurares sacra tuumque caput.

De eo jurandi modo hic agitur, non de eo ad quem alludit Juvenalis cum ait,

—— *nondum Græcis jurare paratis*
Per caput alterius.

Cujus itidem paſſim exſtant exempla: & conjunctim,

Perque tuum nostrumque caput.

Apud Syneſium, Νὴ τὴν ἱερὰν σε κεφαλὴν καὶ τὴν τῶν παίδων μου σωτηρίαν, *Per sanctum caput tuum, perque liberûm meorum salutem.*

Oπ

Ὅτι οὐ δύνασαι, *quia non potes*] Hoc eo pertinet ut probetur per Deum jurare qui *per caput suum* jurat, non minus quam qui *salutem suam* jurat, quod jusjurandum *respectu Divini numinis* fieri Ulpianus etiam dixit. Causa utriusque dicti est, quia homo nec salutis nec capitis sui est dominus. Sic Menander Dyscolo dixit hominem κύριον εἶναι μηδ' ἑαυτοῦ, *ne sui quidem esse dominum.*

Μίαν τρίχα λευκὴν ἢ μέλαιναν ποιῆσαι. *unum capillum album facere aut nigrum.*] Hoc tale est quale quod infra dicimur *non posse cubitum unum ad staturam adjicere.* Sed *pili* hic potius fit mentio, ut ne minimum quidem naturæ à nobis posse immutari ostendatur. Nam Hebræi, ut & Græci & Latini, *pilum* dicunt ad rei minimæ indicationem.

37. Ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν, ναὶ, ναὶ, οὒ, οὔ· *Sit sermo autem vester, est, est: non, non:*] Id est, ut Jacobus explicat, ἤτω δ' ὑμῶν τὸ ναὶ, ναὶ, καὶ τὸ οὒ, οὔ, *sit vestrum est, est, & non, sit non.* Tam ναὶ quam οὐ hoc loco formulæ sunt quibus ad stipulationem respondebatur. Nam de promissionibus, ut diximus, institutum sermonem Christus prosequitur. Itaque Syrus recte pro ναὶ posuit ܐܝܢ quæ respondendi particula est. Romana lingua in respondendo verbum interrogantis repetit: ut, *Dabis? Dabo. Facies? Faciam.* Sed & si quis interrogatus *Dabis?* responderit *Quid ni?* in eâ causâ esse ut obligetur scripsit Ulpianus; quia vox *Quid ni?* solet habere significationem Græci ναί. Sicut autem ad interrogationem ajentem per ναὶ, ita ad negantem per οὐ respondebatur. Quod vero hic & apud Jacobum dicitur oportere ut ναὶ sit ναὶ, & οὐ sit οὐ, eum sensum habet, Debere facta dictis congruere: aut, ut Justinus recte explicat Apologetico ad Antoninum, debere nos τ' ἀληθῆ λέγειν ἀεὶ, *semper vera dicere.* Est enim figura quam Græci ἀντανάκλασιν, *Refractionem*

Refractionem quidam & πλοκὴν *Copulationem*, vocant, ubi vox eadem continuo reperitur significatu paululum mutato, ut

Ex illo Corydon, Coridon est tempore nobis.

Ad illum diem. Memmius erat Memmius, & similia. Nam priore loco ναὶ dictum significat, posteriore factum ipsum quod dicto significatur. Ita Paulus *Dei promissa in Christo* ait esse ναὶ 2 Cor. 1. 21. voculam hanc posteriore quem dixi significatu usurpans, ut indicaret omnia promissa per ipsum impleri. Quod autem de ναὶ diximus, idem de οὒ vocula intelligendum est; nempe eam quoque primum pro notâ promissi negantis, deinde pro effectu poni. Est autem locutio hæc ut pleræque aliæ Christi & Apostolorum sumta ex medio usu illorum temporum. Nam ut ab aliis notatum est, γνώμη *sententia* erat tritissima, Τῶν δικαίων ναί ἐστι ναὶ, καὶ οὒ ἐστιν οὔ, *Justorum fiet est fiet, & non est non*. Contra quorum facta dictis discrepabant, apud hos dicebatur esse ναὶ καὶ οὒ *fiet & non*, id est ναὶ *est* vel *fiet* ipsorum dicebatur esse οὒ *non*, & οὒ *non* dicebatur esse ναὶ *est* vel *fiet*, quo loquendi genere Paulus utitur dicto loco 2 Cor. 1. 18. 19. idque ipsum explicat, cum negat se χρήσασθαι ἐλαφρίᾳ *levitate usum*. Festus ad vocem *naucum*; *Quidam ex Græco* ναὶ καὶ οὐκὶ est & non *levem hominem significari*. Quo manifestius est ibidem commate 17. in quibusdam codicibus male repeti ναὶ & οὒ, cum semel duntaxat ponenda fuerint: quanquam veterum esse errorem librariorum ad Matthæi & Jacobi loca imprudenter respicientium ex Syro & Arabe interpretibus apparet. Cum vero ναὶ, ut & hujus loci cohærentia & Pauli verba ostendunt, ad ἐπαγγελίας *promissa* pertineat, rectius Latine per *est* transferetur. Sensus verborum Christi est, Fidem à nobis præstari debere in promissis etiam injuratis, perinde quasi jusjurandum

urandum accessisset: quem sensum apertiorem facit quod apud Jacobum sequitur μὴ εἰς ὑπόκρισιν πίπτετε *in simulationem incidatis*, id est, ne fallaces inveniamini, quod Christianos minime decet. Simile est illud Alexidis,

Ορκος βέβαιός ἐστιν, ἂν νεύσω μόνον.
Nutus mei pro jurejurando valent.

Et quod apud Philonem est, ὁ τοῦ σπουδαίου λόγος ὅρκος ἔστω βέβαιος, ἀκλινὴς, ἀψευδέστατος, *Viri boni sermo pro jurejurando est firmo, immutabili, nunquam mentiente.* Et Hierocles dixit, *nihil viris bonis veritate carius esse debere*, εἴτε ἀνωμότοις εἴτε καὶ ὀμνύουσι, *sive jurârint sive non jurârint.* Talis esse debet Christianus, &, ut Clemens Alexandrinus loquitur, τὸ πιστὸν τῆς ὁμολογίας ἐν ἀμεταπτώτῳ καὶ ἑδραίῳ δεικνύειν βίῳ τε καὶ λόγῳ, *fidelitatem promissionis ostendere in firmâ atque immutabili tum vitâ tum oratione.* Optime autem hoc cohæret cum præcedentibus; quia, ut inquit Philo, κάλλιστον καὶ βιωφελέστατον καὶ ἁρμόττον λογικῇ φύσει τὸ ἀνώμοτον, οὕτως ἀληθεύειν ἐφ᾽ ἑκάστου δεδιδαγμένῃ, ὡς τοὺς λόγους ὅρκους εἶναι νομίζεσθαι, *pulcherrimum & vitæ utilissimum ac Naturæ ratione utenti consentaneum, abstinere à jurejurando, quippe cum ea ita sit instituta ut de re quâvis verum dicat, possintque vel nudi sermones pro juramento haberi.* Josephus de Essenis, Πᾶν τὸ ῥηθὲν ὑπ᾽ αὐτῶν ἰσχυρότερον ὅρκου· τὸ δὲ ὀμνύειν αὐτοῖς περιΐσταται, χεῖρόν τι τῆς ἐπιορκίας ὑπολαμβάνοντες· ἤδη γὰρ ἤδη κατεγνῶσθαί φασι τὸν ἀπιστούμενον δίχα Θεοῦ, *Quicquid ab ipsis dictum sit firmius est jurejurando; jurare autem ipsis supervacuum, ita ut perjurio pejus æstiment: jam enim eum damnatum dicunt cui absque Dei nomine non creditur.* Quoniam igitur apparet de promissorum præstatione hic agi à Christo, exigit hic locus videamus id quousque pertineat.

Sunt qui existimant promissa per se vim obligandi non habere, sed eam accipere à Lege Civili certâ formâ,

formâ, modoque. Sed ei sententiæ consensus Gentium repugnat. Verum sane est simplicem asseverationem de eo quod quis facturus sit debere quidem ex eo animo proficisci qui tum temporis id velit facere quod se facturum dicat, at non item ex eo teneri eum, qui dicit, in proposito perseverare; quia voluntas humana habet jus sua decreta mutandi, neque id jus solo sui respectu sibi potest auferre. At in promissione plus est: Habet enim promissio simul juris translationem, sicut enim dominus rei corporalis eam potest in alium transferre signo aliquo voluntatis: ita etiam jus ipsum quod quis habet ad suos actus aut res, potest in alterum transferri, in solidum aut pro parte definitâ. Et quia tali facto jus aliquod in alterum transit, ideo voluntas jam ultra se honeste mutare non potest, quia nemo honeste potest aut velle aut facere contra jus alteri quæsitum. Hinc votorum quæ Deo fiunt & promissorum inter homines vis oritur. Sed ut Jure Naturæ valeat Promissio, tria sunt necessaria: nempe ut qui promittit ad promittendum sit idoneus, & ut res ipsa promissi sit capax, deinde ut res possit præstari à promittente. Prima conditio deficit in his qui rationis usum non habent: Nullum enim velle esse potest sine intellectu: Ideo infantium & furiosorum verba non habent promissi efficaciam. Secunda deficit in rebus quæ aut per rerum naturam fieri non possunt, ut cœlum digito attingere, aut quæ per se sunt inhonesta, quale erat Johannem Baptistam innocentem & Dei Prophetam occidere: Quod enim facere non licet, id ne promitti quidem valide potest, cum promissio ad factum tendat. Tertia conditio desideratur quoties actus qui promittitur non est in jure promittentis, ut si servus non domino operas promittat: Nam cum promissum

emanet è jure promittentis, nihil poteſt efficere ultra juris illius amplitudinem. Et hæc quidem ipſo Naturæ lumine ita ſunt clara ut probationis non indigeant. Verumtamen ſæpe Lex aliqua efficit ut recte promiſſa non præſtentur. Quod mirum videtur his qui judicium in iſtis rebus ſubactum non habent; putant enim legem ejuſmodi pugnare cum Jure Naturali, quod ſit immutabile: id vero non ita eſt. Neque enim conſtituunt Leges ne promiſſa quæ quis promittendi jus habuit alteri jus ex promiſſione nacto non præſtentur; quod eſſet contra Jus Naturæ: ſed ipſa materia mutationem accipit; quod etiam citra legem fit, quoties ſtipulator promiſſorem liberat. Hic enim nemo dicturus eſt promiſſorem adhuc teneri, & contra naturam facturum ni faciat quod dixerit. Jus enim ejus cui promiſſum eſt, quod fundamentum erat obligationis, interiit, ac proinde nulla jam reſtat obligatio. Solet autem lex efficere ne promiſſa ad effectum perduci debeant duobus modis, aut antevertendo orituram alioqui obligationem, aut ortam tollendo. Utrumque ex probabili causâ facere Lex poteſt, ut quæ in ſingulos atque jura ſingulorum ad utilitatem publicam jus quoddam ſuperius obtineat eo jure quod eſt penes ſingulos. Antevertitur obligatio, ut cum conſtituitur ne efficax ſit promiſſum uxoris niſi maritus auctor acceſſerit. Hic enim jure ad obligandum ſe uxori ademto naſci obligatio non poteſt. Orta exſtinguitur duobus iterum modis, aut quia Lex jus quod alicui quæſitum eſt aufert, aut quia non hoc tantum facit ſed etiam ei qui promiſit aufert implendi libertatem. Illo caſu licet non implere, quia Lex jus alteri quæſitum abſtulit; hoc caſu non licet implere, quia hoc quoque jus ſublatum eſt imperio Legis, quæ plus ſingulis poteſt polletque. Illud

addam, esse Leges quasdam quæ obligationem nec oriri impediant nec ortam rescindant, sed tantum in foro de eo jus dici vetent, ut Leges Romanæ de pactis nudis: Charondas de rebus creditis. Hoc casu promissor adversus fidem delinquit si non stet promisso. Non enim jus omne stipulatoris sublatum est, sed sola coactio ei denegatur. Quod religiosis animis diligenter est annotandum, ne pravis Magistris usi latebram perfidiæ quærant.

Τὸ δὲ περισσότερον τούτων, *quod autem his abundantius*] Id quod est ultra ναὶ καὶ οὔ *est & non.*

Ἐκ τοῦ πονηροῦ ἐστι. *à malo est*] Quidam istud πονηροῦ esse putans à recto ὁ πονηρὸς *malus*, quâ voce diabolus indicatur. Mihi magis placet & hic & aliis aliquot in locis sumi à recto quod est τὸ πονηρόν *malum*: quomodo Johannes dixit *mundum jacêre* ἐν τῷ πονηρῷ *in malo*, v. 19. Intelligo hic τὸ πονηρὸν *malum* morem non standi promissis. Nam ut ex Polybio dicebamus, mos jurandi ex eo maxime est frequentatus, ex quo labare cœpit dictorum fides. Qui enim juramentum poscitur, ut Philo notat, ἤδη εἰς ἀπιστίαν ὑπονοεῖται, *jam de infidelitate suspectus est.* Sic & Esseni, ἤδη κατέγνωσθαι φασι τὸν ἀπιστούμενον δίχα Θεοῦ, *eum jam damnatum dicunt cui non creditur sine Dei nomine*, ut est apud Josephum. Apud Sophoclem ille in Colono Oedipus ad Thesea,

Οὔτοι σ' ὑφ' ὅρκου γ' ὡς κακὸν πιστώσομαι.

Non te alligabo jurejurando ut malum.

Levitas hominum & inconstantia diffidentiam genuit, cui remedium quæsitum est jurejurando. Est autem hujus dicti cum superioribus hæc connexio, Ne putate vos ab hominum commercio excludi, si jurejurando quam religiosissime abstineatis. Nam cum de vitiis ortus sit jurandi mos, facile erit iisdem sublatis tollere jurisjurandi necessitatem. Id

autem

autem fiet, si, quemadmodum dixi, tum constanter quævis dicta ac promissa impleatis ut injuratis vobis potius quam juratis aliis credatur. Isocrates dixit, Δεῖ γὰρ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας τρόπον ὅρκου πιστότερον φαίνεσθαι παρεχομένους, *Debent viri boni palam præstare vitam suam digniorem fide quam sit jusjurandum.* Non igitur eo tantum pertinet Christi præceptum, ne Christiani à Christianis exigant jusjurandum; verum etiam ne jurent Christiani à quocunque tandem exigatur. Nam, ut recte explicat Clemens, decet Christianum etiam πρὸς τοὺς ἔξω τὸν βίον ἔχειν ἀξιόπιστον, ὡς μηδὲ ὅρκον αἰτεῖσθαι, *etiam apud extraneos eam vitâ suâ fidem mereri, ut jusjurandum ab eo ne postuletur quidem.* Sed, ut ante etiam dixi, omnia hæc præcepta non tam ex verborum apicibus quam ex rei ipsius naturâ metienda sunt. Non vetat Christus jusjurandum ut rem per se malam, sed ut rem quam nisi in negotiis maximi momenti usurpare non liceat. Quæ autem sint res ejusmodi non tam certis definitionibus comprehendi potest quam spiritu charitatis dijudicari. Concludam hanc tractationem dicto Augustini. *Qui intelligit non in bonis sed necessariis jurationem habendam, refrenet se quantum potest, ut non eâ utatur nisi necessitate, cum videt pigros esse homines ad credendum quod eis utile est credere, nisi juratione firmetur.*

MATT. Cap. 5. Verſ. 38. — 42. Sect. VII.

38. Ἠκούσατε ὅτι ἐῤῥέθη· ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος.

39. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ' ὅστις σε ῥαπίσει ἐπὶ τὴν δεξιάν σου σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην·

40. Καὶ τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι, καὶ τὸν χιτῶνά σου λαβεῖν, ἄφες αὐτῷ καὶ τὸ ἱμάτιον.

41. Καὶ ὅστις σε ἀγγαρεύσει μίλιον ἕν, ὕπαγε μετ' αὐτοῦ δύο.

42. Τῷ αἰτοῦντί σε δίδου· καὶ τὸν θέλοντα ἀπὸ σοῦ δανείσασθαι μὴ ἀποστραφῇς.

38. AUdiſtis quia dictum eſt, Oculum pro oculo, & dentem pro dente.

39. Ego autem dico vobis non reſiſtere malo; ſed ſiquis te percuſſerit in dexteram maxillam tuam, præbe illi & alteram.

40. Et qui vult tecum in judicio contendere, & tunicam tuam tollere, dimitte ei & pallium.

41. Et quiſquis te angariabit ad milliare unum, abi cum illo duo.

42. Qui petit à te, da ei: & volente mutuare à te, ne avertaris.

Adnotationes ad Sectionem ſeptimam.

38. Ἠκούσατε ὅτι ἐῤῥέθη· *Audiſtis quia dictum eſt*] Intellexiſtis dictum eſſe, majoribus nimirum veſtris. Oſtendit autem hoc quoque illud ἐῤῥέθη ad antiquum tempus referri, cujus ad poſteros fama pervenerit.

ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, *Oculum pro oculo, & dentem pro dente,*] Defectivam orationem commode ſupplebis ſi addas *reddet qui injuriam fecit.* Eſt autem hoc jus vetuſtiſſimum apud omnes prope gentes. Ariſtoteles τὸ ἀντιπεπονθὸς *talionem* vocat, & dictum ait Jus Rhadamanthi iſto verſu deſcriptum,

Εἴκε πάθοι τά κ' ἔρεξε δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο.

Quæ fecit ſi quiſque ferat, jus fiet & æquum.

Ex Græciâ & hoc Romam tranſiit: unde in 12. Tabulis, *Si membrum rupit, talio eſto.* Apparet autem ex

Lege

Lege Mosis, præcipue ex verbis quæ sunt Deuter. 19. 21. non exactam talionem nisi Judicis decreto. Nimirum, ut recte Lucretius dixit,

Amplius ex irâ quod enim se quisque volebat
Ulcisci, quam nunc concessum est legibus æquis,
Idcirco est homines pertæsum vi colere ævum.

Quam sententiam Honorius & Theodosius Imperatores ita expresserunt: *Idcirco Judiciorum vigor Jurisque publici tutela videtur in medio constituta, ne quisquam sibi ipsi permittere valeat ultionem.* Verum quidem est in quibusdam casibus Leges aliquid indulsisse justo dolori, sicut Jura Romana permittunt patri adulteram filiam aut filiæ raptorem occidere: Quomodo & apud Hebræos homicidium vindicare manu privatâ proximus agnatus potuit, ita tamen, quemadmodum ab Hebræorum Magistris recte notatum arbitror, ut si prius illud homicidium sine dolo malo patratum esset, ipse ultor capitis pœnam subiret. Sed in delictis quæ infra homicidium sunt nihil ultra concessum læsis quam adire Judicem & ab eo ultionem, tanquam jure suo, exposcere. Et hoc pœnæ genus est quod τιμωρίαν proprie vocant Plato, Aristoteles, & Taurus Philosophus apud Gellium, quam definit Clemens Alexandrinus κακοῦ ἀνταπόδοσιν εἰς τὸ τοῦ τιμωροῦντος συμφέρον ἀναφερομένην, *repositionem mali eam quæ refertur ad utilitatem se vindicantis.* Ubi τὸ συμφέρον *utilitas* paulo laxius sumitur, ut & apud Aristotelem κέρδος *lucrum* in hoc ipso argumento. Quia enim plerisque

——— *vindicta bonum vitâ jucundius ipsâ;*

ideo quod adversario nocet, ipsis quasi prodesse intelligitur; quod ita Mimus extulit,

Læso doloris remedium inimici dolor.

Aristoteles in arte Oratoriâ τιμωρίαν *ultionem* esse dicit τοῦ ποιοῦντος ἕνεκα ἵνα ἀποπληρωθῇ, *exigentis causâ ut*

ei satisfiat; ubi ὁ ποιῶν est is qui ultionem exigit. Facere enim censemur etiam quod per Judicem facimus. Non dubito autem, quin si jus strictum respicimus, licuerit vulnerato à Judice præcise exigere ut adversario quoque vulnus infligeretur, quemadmodum Bathos docebat, & Josephus diserte testatur. Quod autem apud Hebræos, ut notant eorum Magistri atque idem Josephus, & apud Romanos teste Gellio, pro membro pecunia solvi solebat, id natum ex læsorum æquitate, quæ multis exemplis in morem transierit. Sed hæc ipsa pecunia quatenus damni dati æstimationem & impendia excedebat, ultio erat; non imperata Hebræis, sed concessa; cujus generis & apud Romanos erant tum accusationes publicorum judiciorum, tum ex privatis delictis Actiones pœnales, in duplum, triplum, quadruplum.

39. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· *Ego autem dico vobis non resistere malo*:] Recte eos sentire arbitror, qui illud πονηρῷ de homine interpretantur, & esse id ipsum quod Hebraice Moses dixit Exodi 2. 13. לרשע, quod LXX vertunt τῷ ἀδικοῦντι· quo exemplo τῷ πονηρῷ vertere sic liceat, *ei qui injuriam fecit*. Et manifestum est non posse τὸ ἀντιστῆναι *resistere* universe sumi. Nam resistit & qui innocentiam suam verbis testatur, quod fecit Christus, & post eum Apostoli. Sed cum præcedentia verba, quibus hæc sententia opponitur, agant περὶ τῆς τιμωρίας *de ultioue*, omnino τὸ ἀντιστῆναι *resistere* eodem referri debet, quod & Paulus nos docet, hoc præceptum his verbis explicans, Μηδενὶ κακὸν ἀντὶ κακοῦ ἀποδιδόντες, *Nulli malum pro malo reddentes*, Roman. 12. 17. quæ est ut diximus τῆς τιμωρίας *ultionis* perspicua descriptio. Ex quo etiam apparet quid sit eodem Pauli loco μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικοῦντες *non vosmetipsos defendentes*, id est, *ulciscentes*. Nam ἐκδικεῖν cum modo *ulcisci* significet, modo

modo *defendere*, necesse est ibi pro ultione accipiatur; qui enim se defendit tantum, is non reddit malum pro malo, sed is demum qui se ulciscitur: quod & sequentia Pauli verba declarant, *sed dantes locum iræ*, id est, Divinæ ultioni, ut ibidem videre est. Aristoteles passim τὸ ἀμύνειν *vindicare* ponit in virtutis parte; quem secutus Cicero vindicationem ad Jus Naturæ refert, *per quam*, inquit, *vis & injuria defendendo aut ulciscendo propulsatur*. Ejusdem est in Officiis illud, *Justitiæ primum munus est ut ne cui noceat, nisi lacessitus injuriâ. O quam simplicem veramque sententiam*, inquit Lactantius, *duorum verborum adjectione corrupit. Nocendum enim nemini, ne ei quidem qui prior nocuerit*. Quod Plato propius cæteris perspexit; ejus enim est in Critone, ὐδὲ ἀδικούμενον δεῖ ἀνταδικεῖν, *nec si injuriam acceperis, reponenda ea est*: item, οὔτε ἄρα ἀνταδικεῖν δεῖ, οὔτε κακῶς ποιεῖν οὐδένα ἀνθρώπων, οὐδ' ἂν ὁτιοῦν πάσχῃ ὑπ' αὐτῶν, *Non igitur reponenda injuria est, neque nocendum cuiquam, etiamsi quidvis ab aliis patiendum sit*. Quod late explicat, demonstratis incommodis quæ ultionem sequi solent, sectator dogmatum Platonis Maximus Tyrius diatribâ cui titulum fecit, εἰ τὸν ἀδικήσαντα ἀνταδικητέον, *An injuria retorquenda in auctorem*. Sed & Hierocles dixit, τῷ ἀνταδικεῖν ἡμᾶς εἰς τὴν ἴσην τοῖς ἀδικοῦσι κακίαν ἔρχεσθαι, *injuriam reponendo in eundem nos morbum incidere cum iis qui priores injuriam fecere*. Lacedæmonii precibus addere solebant τὸ ἀδικεῖσθαι δύνασθαι *posse injuriam pati*. Dignum memoriâ & Menandri illud,

> Οὗτος κράτιστός ἐστ' ἀνὴρ, ὦ Γοργία,
> Ὅστις ἀδικεῖσθαι πλεῖστ' ἐπίσταται βροτῶν.
> *O Gorgia, ille vir virorum est optimus,*
> *Qui melius aliis callet ferre injurias.*

Inter Pythagoræ scita refert Iamblichus, Μήτε ἄρχειν λοιδορίαν, μήτε ἀμύνεσθαι τοὺς λοιδοροῦντας, *Neque convitiari*

tiari priorem, neque reponere convitium. Idem, Πολλῷ μᾶλλον ἀδικεῖσθαι δεῖν παρήγγειλεν ἢ κτείνειν ἄνθρωπον· ἐν ᾅδου γὰρ κεῖσθαι τὴν κρίσιν: *Monuit multo potius ferre injuriam quam hominem occidere: Esse enim apud Inferos Judicium.* Metellus Numidicus in Oratione ad populum, *Probi injuriam facilius accipiunt quam alteri tradunt.* Est in iisdem partibus Seneca: *Immane,* inquit, *verbum est ultio & ab injuriâ tantum distans ordine: qui ulciscitur non nisi excusatius peccat.* Sed & hoc ipsum, excusatius peccare qui rependit injuriam, non concedit is quem dixi Maximus, quo judice ὁ τιμωρῶν τοῦ προϋπάρξαντος ἀδικώτερος, *qui ulciscitur prior est eo à quo cœpit injuria.* Addam his Musonium, Τὸ σκοπεῖν ὅπως ἀντιδήξηταί τις τὸν δάκνοντα, καὶ ἀντιποιήσῃ κακῶς τὸν προϋπάρξαντα, θηρίων τινὸς, οὐκ ἀνθρώπου ἐστίν: *Hoc agere ut mordentem remordeas, & malum reddas ei qui fecerit, feræ est, non hominis.* Et hæc quidem videri possunt proprie ad ultionem eam pertinere ubi quis aut manu statuit

Ἄνδρ᾽ ἀπαμύνασθαι ὅτις πρότερον χαλεπήνῃ,
Fortiter ulcisci si quis male fecerit ante,

aut etiam,

Ἀλωπεκίζειν πρὸς ἑτέραν ἀλώπεκα.
Adversus vulpes moribus uti vulpium.

At Christi præceptum aperte illud ultionis genus respicit quod minus immodestum videri solet: certe publice non æque periculosum est cum apud Magistratum exercetur Actio ad vindictam instituta. Nam hoc ipsum vetat quod Deus per Mosem non quidem indistincte probaverat (semper enim ei lenitas præ iracundiâ placuit) sed quod fieri erat passus, & de quo judicium reddi voluerat, ut majoris mali vitaretur occasio. Nam alioqui Lex ipsa hoc agebat, ut si fieri posset homines à vindictæ cupiditate retraheret: quod agnoscit Philo apud quem

Judæi

Judæi Alexandrini Deum ita alloquuntur, οὐκ ἐφηδόμεθα, ὦ Δέσποτα, τιμωρίαις ἐχθρῶν, δεδιδαγμένοι πρὸς τῶν ἱερῶν νόμων ἀνθρωποπαθεῖν, *Non delectamur, ô Domine, hostium malis, per sanctas leges edocti misericordiâ affici.* Sed quis ſcopus fuerit legis per Moſem latæ, ac quomodo ea non pugnet cum præcepto hoc Chriſti congruente cum Prophetarum monitis videtur mihi ſatis perſpicue expoſuiſſe Tertullianus adverſus Marcionem 4.

Novam plane patientiam docet Christus, etiam vicem injuriæ prohibens permiſſam à Creatore, oculum exigentem pro oculo & dentem pro dente: contra ipſe alteram amplius maxillam offerri jubens, & ſuper tunicam pallio quoque cedi. Plane hæc Chriſtus adjecerit, ut ſupplementa conſentanea diſciplinæ Creatoris. Atque adeo hoc ſtatim renuntiandum eſt, an diſciplina patientiæ prædicatur penes Creatorem. Sic per Zachariam præcepit, ne unuſquiſque malitiæ fratris ſui meminerit, ſed nec proximi. Nam & rurſus, Malitiam, inquit, proximi ſui unuſquiſque ne recogitet. Multo magis patientiam indixit injuriæ, qui indixit oblivionem. Sed & quum dicit, Mihi vindictam & ego vindicabo, proinde patientiam docet vindictæ exſpectatricem. In quantum ergo non capit, ut idem videatur, & dentem pro dente, oculum pro oculo in vicem injuriæ exigere, qui non modo vicem, ſed etiam ultionem, etiam recordationem & recogitationem injuriæ prohibet, in tantum aperitur nobis, quomodo oculum pro oculo & dentem pro dente cenſuerit, non ad ſecundam injuriam talionis permittendam (intellige, ut recte ac pie exigeretur) *quam prohibuerat interdictâ ultione, ſed ad primam coërcendam quam prohibuerat talione oppoſito, ut unuſquiſque reſpiciens licentiam* (id eſt, permiſſionem illam facti cum auctoritate Juris Civilis) *ſecundæ injuriæ, à primâ ſemetipſum contineret. Facilius enim vim comprimi ſcit repræſentatione talionis quam*

repromissione ultionis. Utrumque autem constituendum fuit pro naturâ & fide hominum, ut qui Deo crederet, ultionem à Deo exspectaret; qui minus fideret, leges talionis timeret. Hanc legis voluntatem de intellectu laborantem, Dominus & Sabbati & Legis & omnium paternarum dispositionum Christus & revelavit & compotem fecit, mandans alterius quoque maxillæ oblationem, ut tanto magis vicem injuriæ exstingueret, quam & Lex per talionem voluerat impedisse, certe quam Prophetia manifeste coërcuerat, & memoriam injuriæ prohibens, & ultionem ad Deum redigens. Ita si quid Christus intulit, non adversario sed adjutore præcepto, non destruxit disciplinas Creatoris. Denique si in ipsam rationem patientiæ præcipiendæ & quidem tam plene atque perfecte considerem, non consistet, si non est Creatoris qui vindictam repromittit, qui Judicem præstat. Alioquin si tantum patientiæ pondus non modo non repercutiendi sed & aliam maxillam præbendi, & non modo non remaledicendi sed etiam benedicendi, & non modo non retinendi tunicam sed amplius & pallium concedendi, is mihi imponit qui non sit me defensurus, in vacuum patientiam præcepit, non exhibens mihi mercedem præcepti, patientiæ dico fructum, quod est ultio, quam mihi permisisse debuerat si ipse non præstat; aut si mihi non permittebat, ipse præstaret. Quoniam & disciplinæ interest injuriam vindicari. Metu enim ultionis omnis iniquitas refrenatur. Cæterum passim emissâ libertate dominabitur, utrumque oculum effossurâ, & omnem dentem excitaturâ præ impunitatis securitate.

Locum hunc lectu & consideratu non indignum transcripsi eo libentius quod inde intelligi possit cur & quatenus etiam in Christianorum terris retineri possent ejusmodi leges, qui talionis aut pœnæ formidine eos coërcent qui sponte recte facere nondum didicerunt: incolumi interim piis omnibus ma-

nente patientiæ regulâ, quam obſcure natura inſinuat, commendant non Prophetæ tantum, ſed & Philoſophi, præcepit autem diſerte Chriſtus. Idem ille Tertullianus libro de Patientiâ, *Chriſtus gratiam Legi ſuperducens, ampliandæ adimplendæque Legi patientiam ſuam præfecit, quod ea ſola ad juſtitiæ rationem retro defeciſſet.* Hujus præcepti memores Chriſtiani illi meliorum ſeculorum non dubitant ad ipſorum hoſtium teſtimonium provocare. Juſtinus in Apologetico, ὃ γὰρ καὶ ἐπὶ πολλῶν τῶν παρ' ἡμῖν γεγενημένων ἀποδεῖξαι ἔχομεν, ἐκ βιαίων καὶ τυράννων μετέβαλον ἡττηθέντες ἢ γειτόνων καρτερίαν βίου παρακολουθήσαντες, ἢ συνοδοιπόρων πλεονεκτουμένων ὑπομονὴν ξένην καταvοήσαντες, ἢ συμπραγματευομένων πειραθέντες, *Nam, quod multis apud nos exemplis oſtendere poſſumus, multi de violentis & tyrannis alii facti ſunt, ſuperati exemplis ſive dum vicinorum in vitâ conſtantiam imitantur, ſive conſpectâ admirabili patientiâ comitum itineris injuriam paſſorum, ſive periculo facto eorum quibuſcum negotium habebant.* Athenagoras, οὕτως ἐκκεκαθαρμένοι εἰσὶ τὰς ψυχὰς, ὡς ἀντὶ τοῦ μισεῖν τοὺς ἐχθροὺς ἀγαπᾷν, καὶ ἀντὶ τοῦ τὸ μετριώτατον κακῶς ἀγορεύειν τοὺς προκατάρξαντας λοιδορίας, εὐλογεῖν, καὶ ὑπὲρ τῶν ἐπιβουλευόντων εἰς τὸ ζῆν, προσεύχεσθαι, *Ita purgati ſunt animis ut inimicos pro odio amore proſequantur: & pro eo, quod in mediocribus ducitur, eos qui priores convitiati ſunt rurſum convitiis impetere bene de eis loquantur, & precentur pro eis qui vitæ ipſorum inſidias ſtruunt.* Ipſe Juſtinus de accuſatoribus Chriſtianorum ita loquitur, οὐ γὰρ τοὺς κατηγοροῦντας κολάζειν ὑμᾶς ἀξιώσομεν· ἀρκοῦνται γὰρ τῇ προσούσῃ πονηρίᾳ καὶ τῇ τῶν καλῶν ἀγνοίᾳ, *Neque enim à vobis id expetimus ut accuſatores noſtros puniatis. Sufficit eis pravitas in quâ verſantur & rerum bonarum ignorantia.* Julianus, qui dogmata Chriſtianorum perdidicerat, vetuit Chriſtianorum querelas de injuriis apud Magiſtratus audiri, additâ causâ, τμέ-

τερον τὸ κακοπαθεῖν, *Vestrum est ferre injuriam.* Lubet in pudorem eorum qui se nunc Christianos dici volunt verba adferre Musonii proprie ad hanc judicialem vindictam pertinentia. Ait is, ὕβρεως γραφὴν οὔτ' αὐτὸς γράψασθαί τινα ποτὲ, οὔτ' ἂν ἑτέρῳ συμβουλεῦσαι, *Injuriæ actionem neque se cuiquam intentaturum, neque cuiquam ut id faciat auctorem fore.* Et apud Lysiam legimus, Ανελεύθερον καὶ πάνυ φιλόδικον κακηγορίας δικάζεσθαι, *Hominis est non ingenui, sed litigiosi, injuriarum instituere actionem:* causamque sententiæ suæ explicans, *Irrideri, conspui, verberari denique non est turpe,* ait, *sapienti; sed irridere, conspuere, verberare.* Mox prolatis exemplis eorum qui illatas injurias dissimulaverant, ita concludit, Πόσῳ δὲ κρεῖττον οὕτως ἔχοντα φαίνεσθαι τὸν φιλόσοφον ὥστε συγγνώμης ἀξιοῦν εἴτις πλημμελήσειεν εἰς αὐτὸν, ἢ δοκεῖν μὲν ἀμύνειν ἑαυτῷ δικαζόμενον καὶ ἐγκαλοῦντα, τῇ δὲ ἀληθείᾳ ἀσχημονεῖν, ἀνακόλουθα τοῖς ἑαυτοῦ λόγοις πράττοντα, *Quanto rectius Philosophum talem se ostendere ut veniâ dignetur eum qui in ipsum peccaverit, quam videri quidem semet vindicare, in jus eundo & accusando, at re ipsâ indecore se gerere, & dogmatis suis non consentanea agere.* Zenon dicenti, Απολοίμην ἐὰν μή σε τιμωρήσωμαι, *Peream nisi te ulciscar,* respondit, Εγὼ μὲν ἐὰν μή σε φίλον κτήσωμαι, *Ego vero nisi te amicum reddam.*

Αλλ' ὅστις σε ῥαπίσει ἐπὶ τὴν δεξιάν σου σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην· *sed siquis te percusserit in maxillam dexteram tuam, præbe illi & alteram:*] Sæpe in Hebraismo accidit ut adversativa comparationem in se includat; quâ additâ sententia hæc erit planissima hunc in modum. Noli si quis te malo affecit ei vicissim malum rependere aut odium ejus induere; quin potius ferienti maxillarum unam, alteram quoque cædendam obverte: Potius scilicet quam te ulciscaris. Deinde ex proverbio petitum est *maxil-*

lam

lam obvertere cadenti pro eo quod eſt *patienter aliquid ferre*, ut videre eſt Threnor. 3. 30. Julianus dixit præceptum Chriſtianis, μήτε τὴν παρειὰν τυπτομένους φείδεσθαι τῆς ἑτέρας, *nec ſi in maxillam verberetur alteri maxillæ parcere*. Eſt autem & hic, ut ſupra aliquoties, ſolutio tacitæ objectionis. Nam qui jubetur ab ultione omni abſtinere, ei ſtatim in mentem venit Mimi illud,

Veterem ferendo injuriam invitas novam.

Chriſtus igitur, ne quis hoc obtentu ſibi blandiatur, multo ait potius eſſe ut altera injuria accipiatur quam ut ſumatur ultio. Et hoc eſt quod Plato dixit, non referendam injuriam ἔτι δεῖ ἡμᾶς ἔτι τῶνδε χαλεπώτερα πάσχειν, *etiamſi quid gravius ferendum ſit*. Eſt eadem objectio & apud Maximum Tyrium, Διὰ τοῦτο, φαίη ἄν τις, ὁ δίκαιος ἀνὴρ προπηλακίζεται, καὶ συκοφαντεῖται, καὶ διώκεται, καὶ χρήματα ἀφαιρεῖται, καὶ ἐς δεσμωτήριον ἐμβάλλεται, καὶ φεύγει, καὶ ἀτιμᾶται, καὶ ἀποθνήσκει, *Ob hoc ipſum, dicet aliquis, vir juſtus & contemnitur, & injuriis impetitur, & pecuniis ſpoliatur, & in carcerem conjicitur, & in exſilium agitur, & dedecore afficitur, & interficitur*. Reſpondet, nihil mirum talia viro bono evenire, quia parum præſidii ſit in nudâ innocentiâ apud pravos judices: licere illi interim cum magnâ animi fiduciâ exclamare Achilleum illud,

—— φρονέω δὲ τετιμῆσθαι Διὸς αἴσῃ.

——*Mî ſpero decus Jove dante futurum.*

40. Καὶ τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι, *Qui vult tecum Judicio contendere*,] Latinus interpres vertit *Judicio contendere*. Nec dubium eſt quin olim ita intellexerint plerique. Et habet eum ſenſum vox κρίνεσθαι apud Græcos interpretes, ut Jobi 9. 3. Eccleſiaſtici 4. 10. Joelis 3. 2. Oſeæ 2. 2. Salvianus hoc loco juberi ait ut ea ipſa de quibus lis eſt relinquamus dum litibus exuamur. Irenæus, *Ut non quaſi nolentes fraudari*

dari contristemur, sed quasi volentes donaverimus gaudeamus. Alii vero κρίθῆναι *rixari* malunt exponere. Et מדון quidem pro *contentione* poni aliquot exemplis demonstratum est. Addendum vero quod hic est κρίνεσθαι proprie respondere Hebræo נדון; id autem *contendere* significat, ut videre est 2 Samuelis 19. 9. ubi Græci habent alii ἦν κρινόμενος, alii ἦν διακρινόμενος, *certabat.* Quo sensu & ἄνδρα διακρινόμενον *virum discordiæ* posuere Græci Jeremiæ 15. 10. pro Hebræo איש מדון, quod alibi vertunt μάχιμον. Illud autem ܢܕܘܢ hic posuit Syrus: unde videri posset κριθῆναι hic esse μάχεσθαι *vi contendere*: eoque magis quia Lucas quod hic est κρίνεσθαι *contendere* dixit αἴρειν *auferre* vi scilicet non Judicio.

Christus ab uno injuriæ genere quod ad corpus aut etiam ad dignitatem pertinet, transit ad alterum quo fortunæ læduntur, quod ostendit ipsa copula quæ præcedens comma cum isto connectit. Quare & hic pari modo sensus videtur suppleri posse addito comparandi signo: Si quis vi cupiat à te tunicam auferre, etiam pallium potius illi permitte quam illi noceas aut odium ejus animo concipias. *Tunicam supra pallium* proverbiale, Michææ 2. 8. Et hoc est quod Lucas dixit μὴ κωλύσῃς *ne prohibe.* Nam κωλύειν ibi est non verbis raptorem commonefacere, aut etiam quod suum est retinere, sed nocendo absterrere aut abspellere. Quod si tamen demus κρίνεσθαι significare hoc loco *litem movere*, sicut Julianus hanc vocem expressit voce δικάζεσθαι, & Hieronymus dicens, *Docet nos Evangelium ei qui nobiscum velit Judicio contendere, & per lites ac jurgia auferre tunicam, etiam pallium esse concedendum*, poterit & hoc intra certum modum intelligi, nimirum ne causâ rei cujusvis, & talis qualis est pallium aut tunica, litem subire liceat. Nam quæ adversus lites hoc

loco

loco dici à tractatoribus solent, ea mihi videntur circumstantias satis frequentes litium magis quam ipsa Judicia respicere. Dixit quidem Paulus hoc ipsum esse *ἥττημα delinquentiam* aut *defectum* quod Corinthii Christiani lites inter se haberent, additque, *Cur non potius perfertis injuriam? cur non potius patimini vos despoliari?* Sed *ἥττημα defectum* dixit non *ἁμάρτημα peccatum*: quia scilicet sicut præclari atque excelsi est animi suum amittere potius quam Judicio persequi, ita nullum de eâ re præceptum Christi omnino universale exstabat. Alioqui non rejecisset lites ad arbitria piorum hominum. Quid enim differt pius Judex, præsertim cum bonâ partium gratiâ aditus, ab arbitro, nisi quod publice est lectus juris minister? quare si diu de jure suo incerti Judicem adeant, aut aliquis ut viduam aut pupillum defendat, aut domui suæ consulat, aut ut habeat quod pauperibus largiatur juri suo confisus ob rem momenti maximi ad Judicium provocet, nullo interim odio flagrans, sed æquo animo laturus quicquid judicatum fuerit, nescio an in caritatem peccare sit dicendus. Verum si spectentur quæ plerumque litibus solent accedere, animus exulceratus, vafræ artes, sine fine ampliatio, impendia, avocatio à negotiis melioribus, odia denique, non dubium est quin vir bonus & prudens multo, si posset, libentius sit iturus ad arbitrum, aut etiam quâvis tolerabili pactione tot molestias redemturus; maxime si de re agatur facile reparabili, quales sunt tunica & pallium & similia. *Non improbat Prætor* (inquit Ulpianus) *factum ejus qui tanti habuit re carere, ne propter eam sæpius litigaret: Hæc enim verecunda cogitatio ejus qui lites exsecratur non est vituperanda.* Isocrates de se Oratione περὶ ἀντιδόσεως *De surrogatione*, sic ait, Ἠπιστάμην· αὐτὸς μὲν εἰς τοὺς ἄλλους μηδὲν ἐξαμαρτάνειν· ἀδικούμενος

κύμενος ἢ μὴ μετ᾽ δικαστηρίου ποιεῖσθαι τὰς τιμωρίας, ἀλλ᾽ ἐν τοῖς φίλοις τῶν ἐκείνων διαλύεσθαι περὶ τῶν ἀμφισβητουμένων, Didiceram ego in alios quidem nihil peccare: aut si injuriâ essem affectus, non Judicio me ulcisci, sed apud eorum amicos discedere de controversiâ. Aristides, τῶν ἰδιωτῶν ἐπαινεῖτε εὐγνώμονας καὶ βλαφθῆναί τινα μᾶλλον αἱρουμένους ἢ διαφέρεσθαι πρός τινας, *Laudatis privatos qui æqui sunt & aliquid damni malunt pati quam litigare.* Cicero de officiis 2. laudat à litibus quantum liceat, aut etiam paulo plusquam liceat, abhorrentem. Certe de veteribus Christianis, qui non tam subtiliter quam fieri nunc solet, Consilia à Præceptis distinguebant, sed in omnibus rebus id sectabantur quod erat optimum, dixit Athenagoras, *οὐ δικάζονται τοῖς ἁρπάζουσι, non litigant cum raptoribus.*

Altera ex hoc loco difficilior oritur quæstio, An quod Leges permittunt vim vi repellere, id Christianæ etiam disciplinæ conveniat. Nam quin Legibus multa concedantur quæ bonitatem ac patientiam hominis Christiani non decent dubitandum non est. Et esse quædam talia in hoc etiam genere existimo, quale interdum esse potest quod lex Mosis concedit furem nocturnum occidere, & quod lex Romana addidit etiam diurnum, si se telo defendat: multoque magis quod interpretes Juris Romani addiderunt, quemlibet bonorum nostrorum invasorem recte necari si aliter servari possessio nequeat. Neque hic stetit Jurisconsultorum indulgentia, non animis tantum sed & reipublicæ, ni fallor, periculosa. Si ob bona hoc licet, quid ni servandæ existimationis causâ? inquiunt. Est autem turpe fugere; licet igitur homicidium facere etiamsi fuga pateat. Item turpe est convitium pati, præsertim viro nobili; ergo etiam eâ de causâ homicidium patratum culpâ vacat. Quia & singulares dimicationes habent

suos

ſuos patronos, & res omnibus legibus vetanda, etiam legibus ordinatur. Eo ventum eſt ut inter Chriſtianos, crucis candidatos, quotidie palam publice fiat quod profanarum gentium leges ſevere puniiſſent. Adeo pati injuriam dedecus putatur; laus hominem occidere. Ego vero neque illud quod honorem vocant, qui non eſt honor ſed vanorum hominum ſtulta perſuaſio; neque poſſeſſiones ullas cum vitâ hominis etiam viliſſimi comparandas puto. Et quæ tandem caritas ſinit nos iſtas reculas noſtras pluris facere, quam quod hic orbis digniſſimum habet, vitam humanam, cui res conditæ omnes famulantur? At Leges permittunt. Imo horum pleraque Leges improbant: ſed ſunt iſta Juriſconſultorum ſeculo ſuo blandientium commenta. Longe aliter olim Ulpianus, *Furem nocturnum ſi quis occiderit, ita demum impune feret ſi parcere ei ſine periculo ſuo non potuit.* Quid ſi tamen permitterent? Non probant, non laudant; tantum præſtant impunitatem. Eſtne autem qui Chriſtiano exiſtimet ſufficere, ſi pœnas legum effugiat, in ſcelera tantum non etiam in vitia conſtitutas? Sed illud etiam videamus quantum liceat homini pro vitâ tuendâ facere.

Sunt & hic Juriſconſulti qui exiſtiment, etiam innocentem qui dirimendæ rixæ ſe interponit interfici poſſe ſi alia ratio nulla ſit expediendæ ſalutis; quod confido paucis placiturum: & ne illud quidem recipit religioſus animus quod à nonnullis eſt proditum, non eſſe exſpectandum dum præſens immineat periculum, ſed tollendum in tempore qui credatur nociturus. Non enim eouſque timori indulgendum eſt. Rectius Cicero, *Quis hoc ſtatuit unquam, aut cui concedi ſine ſummo omnium periculo poteſt, ut eum jure potuerit occidere à quo metuiſſe ſe dicat ne ipſe poſterius occideret.* Eſtque in

eandem rem apud Gellium dissertatio lib. 7. cap. 3.

Sunt rursum alii qui ne aggressorem quidem occidi posse arbitrantur etiamsi vita, ni id fiat, omnino sit amittenda. Quæ sententia multos habuit auctores in primis Christianismi seculis, quo tempore fervida pietas facile honesta omnia pro præceptis amplectebatur. Origenes Celso Christianos seditiosos appellanti, ita respondet, Καί τοι γε εἰ στάσις ἦν τῆς συστάσεως τοῖς Χριστιανοῖς ἡ αἰτία, τὴν ἀρχὴν ἀπὸ Ἰουδαίων εἰληφόσιν, οἷς ἐξῆν καὶ ὅπλα ὑπὲρ τῶν οἰκείων ἀναλαβεῖν, καὶ πολεμίους ἀναιρεῖν, οὐκ ἂν ὁ νομοθέτης Χριστιανῶν πάντῃ ἀναίρεσιν ἀνθρώπων ἀπηγόρευε, μήποτε δίκαιον εἶναι διδάσκων τὸ κατ' ἀνθρώπου τόλμημα τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν, κἂν ἀδικώτατος ἐκεῖνος ᾖ· οὐ γὰρ πρέπειν ἡγεῖτο τῇ ἐνθέῳ ἑαυτοῦ νομοθεσίᾳ τὸ συγχωρεῖν ὁποίαν δήποτε ἀνθρώπου ἀναίρεσιν. *Atque si Christianis factio causa esset conventuum, cum originem à Judæis trahunt, quibus licebat & arma pro rebus suis sumere, & hostes tollere, non illis Legislator ipsorum omnem hominis interfectionem prohibuisset, docens illicitum esse suis sectatoribus talem conatum adversus hominem quamvis injustissimum. Neque enim convenire existimabat Divinæ suæ disciplinæ pati qualemcunque hominis cædem.*

Ego si quis sit tam forti animo ut vitam eripi sibi patiatur potius quam alterius quantumvis infesti morte eam redimat, laude aut etiam admiratione dignum censeam. Rara dilectio est pro inimicis atque improbis mortem oppetere, inquit Paulus Roman. 5. 6, 7, 8. Sed an præcepti jure à Christianis hoc exigatur, videndum est amplius. Nam Christi hæc verba proprie de ultione agere videntur, aut etiam de vi ad arcendum malum quod facile sit reparabile. At hinc utrinque vitæ res vertitur: ut aut inde moriatur, qui hoc malum in se accersivit, aut hinc, qui invitus eo necessitatis detruditur. Jam vero ne in bonis quidem vitæ huic servientibus, ne inter

inter amicos quidem, per præcepti modum à nobis exigitur, ut aliis esse velimus ἄνεσιν *remissionem*, nobis θλῖψιν *tribulationem*, ut Paulus loquitur 2 Corinth. 8. 13. Cur igitur de vitâ aliud dicamus? Nam si dicas vitam alterius bonis esse digniorem; sane tanto & vita nostra bonis est dignior. Itaque manet eadem ἀναλογία *proportio*. Sunt qui præceptum Noë ejusque liberis datum urgent, quo vetatur fundi sanguis humanus. Verum idem hoc Natura præcipit: at omnia præcepta Naturalia, quantumvis universaliter enuntiata, habent suas ex æquo & bono exceptiones. Et videmus populos omnes, quorum consentiens judicium non temere sperni debet (nam, ut Heraclitus dicebat, ὁ ξυνὸς λόγος πιστὸν τεκμήριον *communis ratio fidum est indicium*), ita Jus illud Naturæ interpretari ut innocentem pronuntient qui cum aliter vitam tueri nequiret vim sibi inferentem occiderit. De quo Cicero dicit *non scriptam exstare sed natam legem, quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex ipsâ naturâ arripuimus, hausimus, expressimus.* Videtur autem debere Lex Dei idem dictans quod Natura, ita accipi, quomodo ipsa Natura accipiendam monstrat, nisi addatur aliquid expressius. Una causa est quæ vitæ periculo æquanda videatur, si quis stuprum corpori parans inferre, aliter quam occidendo arceri nequeat. Neque enim Leges tantum hoc permittunt, sed solent facta ejusmodi apud omnes populos magnis laudibus celebrari, exstantque etiam in veteri Christianismo ejus exempla.

Quod tamen de vitâ armis, si necessitas urgeat, tuendâ dictum est, id non audeam proferre ad arcendam vim, quæ infertur à publicâ potestate. Nam id neque Leges indulgent, & si indulgeatur, reipublicæ sit periculosum. Cessat & ratio quam attulimus. Non enim æqualia inter se sunt bona, tran-

quillitas publica, & vita quantumvis innocentis. Itaque Petrus in causâ, quæ omnium justissima videri poterat, armatam vim incœptans, à Christo reprehensus est, & ipse Dominici præcepti memor aliis in simili positis necessitate præscribit patientiæ leges 1 Epistolâ 4. 15, 16. Et hoc Christiani religiosissime observârunt, adeo ut si quam per vim obstitum esset grassanti sævitiæ, id publice ipsorum universitas improbaret. Videtur tamen alia esse causa eorum qui decreto superiorum potestatum inferioribus resistunt: Inferiores enim quatenus superiorum mandata egrediuntur, privatis sunt accensendi. Quo referendum est factum Nehemiæ & sociorum, quos contra vicinos Præsides armabat Regii edicti auctoritas.

Absolutâ quæstione de sui tutelâ, veniamus ad alteram quæ est de Judiciis publicis, præsertim capitalibus. Nam ea quoque à Christo his verbis prohiberi sunt qui existimant. At jam ostendimus de Ultione Christum agere sive ea in Jure, sive extra Jus exigatur. Longe autem aliud est Ultio, ut plerumque ea vox sumitur, aliud Pœna, quam nullo postulante Leges exigunt. Ultio ex irâ postulatur. *Judex* vero, ut Seneca vere dixit, *nunquam minus irascitur quam cum punit.* Exigitur Ultio, quia factum est quod non oportebat; Pœna vero publicorum Judiciorum ideo exigitur, ne peccetur in posterum. Est enim aut νουθεσία *admonitio* sive *castigatio*, aut παράδειγμα *exemplaris pœna*, ut Philosophi recte distinguunt. Νουθεσία *admonitio* vult eum qui peccavit meliorem facere, ut paterna castigatio liberûm, quam ab iis quoque usurpari intelligo domi qui eam in republicâ reprehendunt. παράδειγμα autem exemplo tristiore alios à delinquendo absterret. Sæpe autem conjungitur castigatio cum exemplo. Utrumque autem ab ultione longissime differre tum ex origine

tum

tum ex fine apparet. Quomodo igitur quæ de ultione dicta sunt à Christo ad rem adeo diversam producentur? Dicam aliquid amplius. Ipsa illa supplicia ultionis sive τῆς τιμωρίας quod attinet, Christi præcepto is qui læsus est, ea exigere doloris reponendi causâ prohibetur, non prohibetur Judex si exigantur Lege agere. Nam manebat adhuc Mosis Lex tota, quam Christus profitetur hoc ipso sermone à se nullâ in parte infringi. Poterat autem Christus salvâ Lege imperare læso ne talionem postularet: quia hoc Lex illi non imperabat, sed concedebat, nihil autem contra Legem facit qui concesso non utitur. At Judici interdicere, ne secundum Legem judicaret, incolumi lege non poterat. Quia non permittebat hoc Lex Judicis arbitrio, sed districte & additâ comminatione hoc ei imperabat, ut videre est tum alibi, tum præsertim Deuter. 19. 21. Pertinet autem hoc argumentum etiam ad capitis Judicia. Nam ad ea quoque Judicem Lex obligabat, nisi quatenus vi majore, ut puta potestate Romanorum, prohibebatur. Quare cum & Lex Christi statim ut promulgata erat auditores obligaverit, & Lex Mosis eo tempore non fuerit antiquata, sequitur ut utrique simul pareri potuerit. Quod si tempore promulgationis verba Christi non obstiterunt publicis judiciis, ne nunc quidem obstare possunt. Manet enim ea quæ initio fuerat verborum sententia. Nec est quod quisquam regerat excidio Judaicæ Reipublicæ leges Mosis concidisse; neque enim id quæritur an ex Legibus Mosis judicari debeat in illis populis quos Lex Mosis ne tunc quidem obstrinxit cum publicaretur, sed an cum Christi præcepto pugnet aut easdem aut similes Leges figere. Illud quidem certum est, supervacuum esse ut tales Leges ferantur in eos qui ex Christi vivunt disciplinâ.

plinâ. Nam qui sponte suâ recte faciunt, eos nihil opus est coerceri mali formidine. Verum docent nos vaticinia, docet rerum eventus Mundum non esse Christianum, sed vere Christianos minimam esse Mundi portionem: Leges autem respiciunt id quod plerumque accidit. Quare cum humani generis pars major nunc sit non minus σαρκικὴ *carnalis* quam erat Mosis ætate gens Judæorum, simili morbo similia sunt adhibenda remedia. Neque enim sine publicis Judiciis nunc tutior esse potest innocentia quam tum fuit. Quanquam vero Lex Hebræa, ut diximus, à Deo data sit soli populo Hebræo, tamen dubium non est quin eam recte imitari potuerint gentes cæteræ. Nihil igitur allatum quo constet hæc publica Judicia Deo displicere. Imo contrarium Paulus docet, cum dicit publicam potestatem *à Deo ordinatam, & Dei ministram esse.* Neque enim intelligi id potest de solâ providâ permissione & directione, quomodo etiam latrocinia Deus permittit eisque utitur. Nam ex eâ ordinatione sive institutione Paulus colligit honorem eis & obedientiam etiam ex animo deberi: quod de latrociniis rebusque aliis à Deo permissis dici non potest. Sentit ergo Deo grata esse ac placere publica imperia. Quicquid autem est in quo Deus εὐδοκεῖ *se oblectat*, id recte præstatur.

Capitalia autem judicia adeo non excludit Paulus, ut de eâ parte imperii publici præcipue agat. Ait enim publicam potestatem Dei esse *ministram ad iram* (id est, ad pœnam, nam eum sensum plerumque ea vox habet) *adversum maleficos*: & quod amplius est, ait *non frustra ab ea gladium ferri*, ad istud scilicet ministerium, ut contextus verborum docet. *Gladii* autem nomine publica Judicia tanquam à nobilissimâ sui parte nuncupantur; unde & in Jure

jus

jus gladii est Jus publicarum animadversionum. Colligitur hinc probari à Deo ipsum etiam gladii usum adversum maleficos. Cum vero Deus non habeat decreta sibi contraria, neutiquam potest peccatum esse in eo quod Deus probet, nisi aliunde vitium accedat. Ac ne quis putet probari à Deo hanc potestatem, sed non probari ut ea sit penes Christianos, notet primum ea quæ hic exstant præcepta comminationem habere jacturæ Regni cœlorum & gravis supplicii. Ad omnes igitur pertinent. Deinde aperte testatur Paulus *velle Deum omnes homines salvos fieri & ad cognitionem veritatis Evangelicæ venire*, etiam *Reges*, 1 Timoth. 2. 2, 3, 4. Possunt igitur & Reges per Evangelium servari; quod intelligendum etiam non exutâ Regiâ dignitate ostendunt verba præcedentia; vult enim *pro Regibus orari, ut quietam & tranquillam vitam agamus*: at hoc præstare Reges non possunt nisi qua Reges sunt. Vult ergo orari pro Regibus etiam qua tales sunt, additâ causâ quia vult eos Deus servari, etiam qua tales scilicet, ut recte procedat argumentatio. Tranquillam autem & quietam vitam quomodo Reges præstant? Laudando bonos, malos puniendo, etiam gladii jure ut idem Apostolus explicat Romanorum 13. 3, 4. Vult ergo Deus Reges, qua Reges sunt, & qua utuntur gladii jure, posse per Evangelium servari. Neque aliter verba Apostoli acceperunt Christiani veteres, εὐχόμενοι, ut Justinus loquitur Apologetico secundo, τοὺς βασιλεῖς καὶ ἄρχοντας μετὰ τῆς βασιλικῆς δυνάμεως καὶ σώφρονα τὸν λογισμὸν ἔχοντας εὑρεθῆναι, *precantes ut Reges & Principes cum Regiâ potestate etiam sapienti ratione præditi reperiantur*. Preces autem istæ Christianorum, & antiquissima vaticinia de Regibus Christo famulaturis, extra controversiam in Constantino ejusque Successoribus eventum habuerunt. Ab his autem ita re-

cepta

cepta est Christi doctrina, ut nec imperio excederent, neque publica Judicia abolerent. Neque vero in tantâ Episcoporum multitudine quisquam fuit qui eos ut id facerent hortaretur; quod mihi certissimum esse videtur indicium, constanter ab omnibus creditum, nihil esse in istis Judiciis Christi præceptis & Imperatorum saluti contrarium, cum alioqui libertatis Episcoporum adversus Reges peccantes illustria exstent exempla. Nimirum meminerant & Sergium Proprætorem olim à Paulo ad Christi fidem conversum, neque tamen ab eo exactum ut se Propræturâ, in quâ continebatur & jus gladii, abdicaret.

Videbitur forte quibusdam aliter sensisse Tertullianus, cum dicit, *Sed & Cæsares credidissent super Christo, si aut Cæsares non essent seculo necessarii, aut si & Christiani potuissent esse Cæsares.* Sed forte hoc voluit Tertullianus, cum is esset Romani Imperii status ut Christianum Imperatorem ferre non posset, Divino interim numine ita res gubernatas ut per paganos Imperatores aliquatenus publicæ tranquillitati consuleretur. Nam idem ille Scriptor jam suo tempore dicit Tribus, Decurias, Palatium, Senatum, Forum impleta fuisse Christianis. Alia etiam veterum loca, quæ obstare publicis Judiciis videntur, commodiorem longe interpretationem recipiunt. Nam aut hoc dicitur, Christi præcepta nullas habere sanctiones adspectabilium pœnarum, quales Lex Mosis habuit, & sine ejusmodi suppliciis in Christi populo servari disciplinam; quo sensu ab eodem Tertulliano dictum est, *Nova Lex se non vindicat ultione gladii*: aut magistratum suscipere dissuadent, non ut rem illicitam, sed ut multis delinquendi periculis expositam. Hoc sensu Tatianus ex Christiani personâ dicit, ϛρατηγίαν παρῄτημαι *Præturam defugio.*

Christianus nec Ædilitatem affectat, inquit Tertullianus, *multoque justius æstimat abstinendum judiciis de capite & pudore*. Et tamen ejusdem est, *Bonum esse cum puniantur nocentes nemo negat*. Et alibi justitiam vocat *violentiæ vindicem*. Origenes vero adversus Celsum objicientem Christianis quod Præturas aliosque magistratus defugerent ita respondet, οὐ φεύγοντές γε τὰς κοινοτέρας τοῦ βίου λειτουργίας Χριστιανοὶ τὰ τοιαῦτα περιΐστανται, ἀλλὰ τηροῦντες ἑαυτοὺς θειοτέρᾳ καὶ ἀναγκαιοτέρᾳ λειτουργίᾳ, *Christiani non ab his se excusant quod communia vitæ ministeria defugiant, sed quod semet servent diviniori magisque necessario ministerio*. Clemens autem, utroque antiquior, loquens de Christiano qui jam ad summum probitatis gradum pervenerit, Κἂν εἰς ἀρχὴν, inquit, καταστῇ ποτὲ, καθάπερ ὁ Μωσῆς, ἐπὶ τῇ σωτηρίᾳ τῶν ἀρχομένων ἡγήσεται, καὶ τὸ ἄγριον καὶ τὸ ἄπιστον ἐξημερώσεται, τιμῇ μὲν τῶν ἀρίστων, κολάσει δὲ τῶν μοχθηρῶν, τῇ κατὰ λόγον εἰς παιδείαν ἐγγραφομένῃ· μάλιστα γὰρ ἄγαλμα θεῖον καὶ Θεῷ προσεμφερὲς ἀνθρώπου δικαίου ψυχὴ, ἐν ᾗ διὰ τῆς τῶν παραγγελμάτων ὑπακοῆς τεμενίζεται καὶ ἐνιδρύεται ὁ πάντων ἡγεμὼν θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων βασιλεύς τε καὶ γεννήτωρ τῶν καλῶν, νόμος ὢν ὄντως, καὶ θεσμὸς καὶ λόγος αἰώνιος ἰδίᾳ τε ἑκάστοις καὶ κοινῇ πᾶσιν εἷς ὢν σωτήρ· *Quod si, ut Moses, ad imperium vocetur, fungetur eo ad bonum subditorum, & id quod ferum atque infidum est ad mansuetudinem perducet, bonos honorando, malos puniendo, afficiendo ea pœna quæ secundum rationem ad correctionem ipsis velut inscribatur. Maxime enim Dei instar & ad Deum accedens est justi hominis mens, in qua per obedientiam præceptis præstitam templum sedemque habet omnium mortalium & immortalium Rex bonorumque genitor, qui revera lex est & norma & æterna ratio ac sospitator tum singulorum tum universis.*

Veruntamen ut illa publicorum Judiciorum potestas exerceatur citra dispendium Christianæ

lenitatis, multis cautionibus opus esse video, quæ passim negligantur. Ut notissimis utar exemplis. Legem de necandis ob captam feram agricolis, miror tantâ diligentiâ à Jurisconsultis defendi, cum multo meliorem posituri essent operam in seriâ talium dissuasione. Tale etiam est quod necari fures jubentur, & quidem iis in locis ubi adulterium, tanto extra controversiam gravius delictum, vix censoriâ notâ perstringitur. Ego sane non video quid nos cogat Lege Hebræâ esse immitiores. In ipsis homicidiis non tam factum nudum spectandum mihi videtur, quam quæ anteacta vita occisoris fuerit, veneritne ad hoc facinus impetu an deliberatione, &, quod præcipuum est, sitne ingenium sanabile. Nam hoc & Seneca præcipit, *ne quis pereat nisi quem perire etiam pereuntis intersit*: quod ipsum tamen videtur aut nunquam aut rarissime locum habere posse. Quando enim constabit spem omnem pœnitentiæ præcisam? Hæc discrimina à Judicibus expendi multo esset satius quam alios ex solo facti nomine audito ad mortem rapi, aliis qui gratiâ & amicis valent per indulgentiam Principalem plenam contingere, quantumvis atrocium facinorum, impunitatem. Nam quod quidam existimant homicidio naturaliter respondere capitis pœnam, in eo falluntur. Pœnæ enim delictorum non sunt ipso Naturæ Jure aut ullâ Dei perpetuâ Lege constitutæ, sed pro modo inde imminentis periculi intendi ac remitti solent. Docet nos Caini historia primâ illâ Mundi ætate; pœnam homicidii fuisse latam fugam, cujus accessio erat quod pii purique homines ita contaminatorum adspectum contactumque declinabant. Cujus antiquissimi instituti & Euripides meminit,

Καλῶς ἔθεντο ταῦτα πατέρες οἱ πάλαι,
Εἰς ὀμμάτων μὲν ὄψιν οὐκ εἴων περᾶν

οὐδ᾽

Οὐδ' εἰς ἀπάντημ' ὅστις αἷμ' ἔχων κυρεῖ,
Φυγαῖσι δ' ὁσιοῦν, ἀνταποκτείνειν δὲ μή.

Quam bene parentûm provida ætas statuerat,
Ut cogeretur de vitâ decedere
Hominumque visu cæde patratâ nocens,
Fugâque lueret triste non letho scelus.

ıem morem reduci volebat Plato. Feritas quæ te Diluvium humanos mores invaserat occasiom novæ Legi dedit, ut nimirum homicidæ sanis effunderetur: quæ Lex, ut illis temporibus acmmodata, à Deo in ipsâ humani generis post Divium instauratione promulgata est. Sed optimus æ Legis interpres Deus id refert ad cædem quæ fit liberato structisque insidiis, Exodi 21. 14. Diu stetit floruit Romana Respublica, cum Magistratuum gnitio deportationem non excederet. Postea quóıe cum jam Leges latæ essent de morte puniendis micidis aliorumque criminum convictis, multas men exceptiones usus repperit, ita ut sæpe intra legationem severitas consisteret. Difficile est exaam servare mediocritatem; at si quid peccandum ;, in istam lenitatis partem potius peccandum est. ırte non pauciores à delinquendo absterreret ad ıus damnatio, quam mors ipsa: & simul, quod præpue spectandum est Christianæ dilectioni, daretur atium agendæ pœnitentiæ, quæ nunc interdum pplicii præcipitatione præciditur. Certe & Conıntinus cum primum Christianam probavit religiom, in plerisque delictorum generibus supplicia pitalia inhibuit, quæ mox reducta sunt διὰ τὴν τῶν χθηρῶν ἄδειαν *ob licentiam ab improbis sumtam*, ut nos ıcent historiæ. Itaque & quod de puniendis glao adulteris legimus Constantini Constitutione, quæ serta est Codici Justinianeo, deest in antiquiori odice Theodosiano.

Restat controversia de Bello, quæ itidem à plerisque ad hunc locum tractari solet. Si Christi verba moderatam sui defensionem singulis non prohibent, minus obstabunt iis armis quæ publicâ auctoritate pro necessariâ totius populi defensione suscipiuntur. Nam quanto pluris est multorum quam unius salus, tanto etiam justius propugnatur. Rursus si piis Regibus licet uti Jure gladii in latronem unum, quid ni liceat in plures, qui, ut rei fiant, acie vincendi sunt? Neque Sacrarum literarum, etiam Novi Federis, auctoritas hic nobis deest, quanquam vetitum affirmantibus justius incumbit onus probandi. Ut enim omittam Baptistæ verba de quibus agemus alias, & Centurionis illius fidem à Christo Prædicatam, & operam à Paulo datam ut contra Judæorum insidias servaretur, vel unum illud sufficere mihi videtur, quod Cornelius non deposito Centurionatu & Baptismum à Petro acceperit, & à Deo Spiritum sanctum; neutiquam tacituro Lucâ, si Cornelius vitæ prioris professionem deseruisset, cum nunquam soleat omittere signa resipiscentiæ, & hoc vel maxime ad docendam posteritatem pertineret. Neque aliter sensisse reperio Christianos veteres. Nam & sub Marco constat Christianos militâsse, & Tertullianus non solum militum Christianorum meminit, sed tantum eorum indicat fuisse numerum ut castra prope implerent. Origenes quoque apes ait nobis documentum à Deo datas πρὸς τὸ δικαίως καὶ τεταγμένως πολέμους εἴποτε δέοι γίνεσθαι ἐν ἀνθρώποις, *ut justa ac bene ordinata bella, si quaudo ita ferret necessitas, ab hominibus gererentur.* Quod autem interdum Christianos militiam detrectâsse legimus, ideo evenit quod illorum temporum Imperatores à militibus exigerent aut expressam à Christo discessionem, aut tacitam, dicto scilicet sacramento per Deos, vel per Imperatorem

torem ut Deum; aut etiam quod propositis contra Christianos edictis quotidie ad ea exercenda manu militari uterentur. Talibus enim temporibus Christiani monebantur defugere militiam, & si qui militarent à piis cœtibus arcebantur. Neque alio pertinet quod in Nicenâ Synodo constitutum est adversus eos qui semel depositâ sub Licinio militiâ cingulum resumsissent, nempe sub eodem Licinio, qui, ut nos Eusebius docet, τοὺς στρατιώτας ἐκέλευσε ἀποβάλλεσθαι τοῦ ἀξιώματος εἰ μὴ τοῖς δαίμοσι θύειν αἱροῖντο, *milites jussit militari dignitate exui, nisi diis sacrificare vellent.* Nam ut generaliter de omni militiâ is canon intelligatur historiæ temporum repugnat: Quippe major pars exercitûs Constantini ex Christianis erat. Et si qui Christiani sub Licinio militiam omiserant, iis liberum fecit Constantinus an militiam resumere vellent, an à militiâ vacare. Quod autem militiam interdum dissuadent Scriptores, simile est ei quod de honorum fugâ dicebamus: partim etiam causas habet temporum illorum proprias, ut ad Lucæ caput 3. ostendemus. Neque vero dubito quin multo impensius dissuasuri fuerint, si bellorum nostri temporis rabiem & castra, perjuriis, stupris, latrociniis, omni denique vitiorum confluxu inquinata vidissent. Eo ventum est ut rem magnam præstare videatur miles Christianus, si non veteris & paganæ Romæ militem, ipsos denique Turcas flagitiosis moribus vincat. Longe alii milites sint oportet cum quibus ex Evangelio agamus: nam istos & sensus communis & comparatio veteris disciplinæ satis condemnant.

Ut vero quæ fusius à multis de bello tractata sunt paucis complectar, & si quid à pietate alienum illis probatur, obiter refellam, constat tres esse belli partes, initium, progressum, exitum. In ipso initio

spectari

ſpectari debent leges juſtitiæ, prudentiæ, caritatis. Juſtam cauſam belli ſuſcipiendi eſſe non arbitror hoc unum, quod populus alter à rectâ pietate abhorreat. Qnis enim in illum populum alteri populo aut Regi id judicium dedit?

Σπάρταν ἔλαχες ταύτην κόσμει.

Spartam tibi quæ contigit orna.

Et recte à Plutarcho dictum, πρόφασιν εἶναι πλεονεξίας ἡμερῶσαι τὰ βαρβαρικά· *alieni cupiditatem eſſe uti hoc prætextu quod barbariem emolliat.* Quod ſi etiam populus alter nos læſerit, tamen ad vim confugiendum non eſt quam diu res poteſt verbis diſceptari. Hinc mos res repetendi antequam bellum indicatur apud Hebræos, Græcos, Romanos. Si is quicum agimus paratus ſit de rebus controverſis ad arbitros ire, abſtinendum adhuc bello eſt, οὐ γὰρ νόμιμον ἐπὶ τὸν δίκας διδόντα ὡς ἐπ' ἀδικοῦντα ἰέναι, *Non enim æquum eſt in eum qui ſe Judicio præbeat, tanquam in injurioſum agere,* ut ait apud Thucydidem Archidamus. Nullo autem modo recipiendum eſt, quod quidam tradiderunt, juſtum utrinque eſſe bellum poſſe: nam id ne in lite quidem poteſt contingere: niſi juſtum intelligi volumus id quod ex moribus receptis jura habet captivitatis, prædæ, poſtliminii. Sed quæ hoc ſenſu juſta dicuntur plerumque nihil ſunt aliud quam magna latrocinia. Vel Senecam audiamus: *Homicidia compeſcimus & ſingulas cædes. Quid bella & occiſarum gentium glorioſum ſcelus? Non avaritia, non crudelitas modum novit. Ex Senatuſconſultis plebiſque ſcitis ſæva exercentur, & publice jubentur vetita privatim. Quæ commiſſa capite luerent, tum quia paludati fecerunt laudamus. Non pudet homines, mitiſſimum genus, gaudere ſanguine alterno, bella gerere, gerendaque liberis tradere, cum inter ſe etiam mutis & feris pax ſit?* Sane ſi Jus Naturæ reſpicimus, quid intereſt uno myoparone

rone pirata mare infestum habeat, an Asiam cum ercitu & classe Alexander? Nec multis refutandi nt qui justa bella suscipi docent ab his qui sedibus is expulsi aut egressi in alienarum sedium possionem recipi volunt; aut qui metuunt ne crescens tentia aliquando ipsis periculum faciat. Verum am cum justa est causa bellandi, sæpe obstabunt udentiæ leges. Utrinque ferrum & corpora huina: nec in ejusdem potestate est initium belli & is. Bene Euripides,

Ὅταν γὰρ ἔλθῃ πόλεμος εἰς ψῆφον λεῶ
Οὐδεὶς ἔθ' αὑτοῦ θάνατον ἐκλογίζεται·
Τὸ δυστυχὲς δὲ τοῦτ' ἐς ἄλλον ἐκτρέπει.
Εἰ δ' ἦν παρ' ὄμμα θάνατος ἐν ψήφου φορᾷ,
Οὐκ ἄν ποθ' Ἑλλὰς δοριμανὴς ἀπώλετο.

De Marte quoties itur in suffragia
Nemo imminere cogitat mortem sibi;
Sed quisque cladem destinamus alteri.
Quod si in comitiis funera ante oculos forent,
Furiata bello non periisset Græcia.

d imprimis Christiano spectandum est, quid caris exigat. Nam si lites vitari dissuadens Paulus xit, *Cur non potius injurias sustinetis?* quanto mas æquum est quantumvis dura nos pati quam ad m venire disceptationem quæ bonos malosque dem malis involvit? Privata defensio in periculum lducit solum invasorem. Supplicia capitalia in fanorosos sunt constituta. At in bello innocentes n minus quam nocentes utrinque pereunt & spontur. Principi Seneca præscribit ut *alieno sanini tanquam suo parcat, sciatque homini non esse hoine prodige utendum.* Quid illum exigere credimus ii pacem nobis *cum omnibus quantum fieri potest* tam llicite commendavit? Nimirum ista omnia si quo odo debent expendantur, videbimus non frustra

ad

ad externa quoque bella & alias bellorum causas aptari posse quod Favonius dixerat, χεῖρον εἶναι μοναρχίας παρανόμου πόλεμον ἐμφύλιον, *pejus esse injusto dominatu bellum Civile*, & pia arma ea demum esse quæ sunt necessaria, hoc est, quæ suscipiuntur ad evitanda mala armis sæviora. Ad belli progressum leges istæ pertinent, ut pacta serventur quam religiosissime, ut pacato noceatur nemini, ut quam minimo sanguine decertetur, ne sæviatur in captos, in deditos, in pueros, in feminas, in agricolas, & cæteram imbellium turbam. Postremo circa exitum belli videndum est, ne irâ & ultionis cupiditate bellum trahatur; sed appareat nihil aliud bello quam pacem quæsitam: quod fiet, si quâvis tolerabili pactione ab armis discedatur, aut etiam post victoriam nihil victis dematur præter injuriæ licentiam. *Bellorum*, inquit ille, *egregii fines, ubi ignoscendo transigitur*. Et hæc quidem ad eos præcipue pertinent quos penes belli suscipiendi, regendi, finiendique jus est. De sociis illud addendum est, non caritati tantum sed & justitiæ adversari ea fœdera quæ aut inferentibus aut etiam propulsantibus bellum auxilia pollicentur sine causarum discrimine. Hi vero qui bello ministerium duntaxat exhibent, scire debent, si subditi sunt, subditos quoque Regibus obsequium non sine exceptione debere. Et ut probabilis aliqua causa excuset parendi necessitatem, certe qui mercede conducti militant cives, multoque magis externi, nihil habent quo causam suam possint tueri, nisi plane ipsis constet juste pieque susceptum esse bellum cui operam addicunt. Et ut hoc constet, tamen graviter peccant quicunque non caritate populi periclitantis, sed mercede aut prædâ illecti bellum in genere quæstûs habent. Rident hæc multi, & negant rempublicam sine injuriâ geri

posse; sua retinere privatæ domûs, de alienis certare Regiam aiunt esse laudem; qui alios perdere possit eum perdendum in tempore; nihil injusti in eum qui quod justum est recuset; quæque alia sunt in eam formam. Dicant quod velint, & ubi solitudinem faciunt pacem appellent. Ex illorum scitis, quæ vere scripta sunt humano sanguine, Rex ille pacis de genere humano non judicabit. Imo vero id potius vereor, ne in hâc tractatione in eam partem quæ bello nimium indulget fuerim æquo pronior. Quare sciat lector non definiendi animo hæc à me dicta, sed ut verum diligentius inquiratur: Interim suadeo omnibus injurias ferant potius quam humanum sanguinem quamvis nocentium fundant, & illius dicti sæpe meminerint, *Quod dubitas ne feceris.*

41. Καὶ ὅστις σε ἀγγαρεύσει μίλιον ἕν, *Et quicunque te angariaverit mille passus,*] Tria injuriarum genera Christus ponit; primum quod in corpus committitur, alterum quod contra jus dominii, tertium quod contra libertatem. Hebræi, ex quo Persarum potentia Orientem invaserat, coacti fuerant inter cætera ejus servitii incommoda etiam onus Angariæ ferre, cujus immunitas ipsis à Demetrio concessa est: ut apud Josephum videre est Originum 13. Inde factum ut rei vehementer exosæ nomen etiam ad privatas vexationes producerent, ut apparet infra 27. 32. & ex multis Hebræorum Scripturæ interpretum locis. Atque in eum sensum vocem hanc Christus usurpat.

Μίλιον ἕν, *mille passus*] Hæc una est earum vocum quæ cum Romano Imperio non in Græciam tantum sed & in Palæstinam pervenerunt, quam & Syrus hic usurpat, & passim Hebræorum Magistri.

Ὕπαγε μετ᾽ αὐτοῦ δύο. *Vade cum illo & alia duo.*] Et

hic supplenda sententia, addito *μᾶλλον potius*. Ut enim iterum vapulare, majusque damnum accipere, ita & duplum operæ ejus quæ exigatur præstare nos satius est, quam ultionem aut per nos ipsos aut per Judices exigere, aut alio quovis modo peccare in diligendi Legem. Aut certe hoc vult Christus, quæ præstari à nobis sine magno incommodo possunt, qualis est miliaris unius deambulatio, ea non recusanda etiamsi per injuriam exigantur: Irenæus, *ut non quasi servus sequaris sed quasi liber præcedas*. Nihil autem hæc obstant, quo minus placidis atque sedatis rationibus jugum grave à nobis arceamus. *Si liber esse potes*, inquit Paulus, *eo potius utitor*, &, *Nolite fieri servi hominum*, 1 Cor. 7. 21, 23. Est enim ad res multas agendas instrumentum partim utile, partim necessarium libertas: ut non immerito vetus Poëta dixerit,

Ἥμισυ τῆς ἀρετῆς ἀποαίρει δούλιον ἦμαρ.
Dimidiâ virtute caret servire coactus.

42. Τῷ αἰτοῦντί σε δίδου· *Qui petit à te da ei*:] Aliam morum partem Christus ordinat, eam scilicet quæ ad beneficia pertinet, ut recte explicat Tertullianus adversus Marcionem 4. Beneficium autem maxime necessarium est sublevare egentes: Qui solent duorum esse generum, aut enim sunt πτωχοὶ *inopes*, qui nullam spem habent reddendi quod accipitur; aut sunt ἐρανισταὶ, qui temporariâ fortunâ afflicti pecuniam non donatam sed mutuam postulant. Ab his igitur beneficiis quæ non tam homini præstantur quam humanitati, neminem vult Christus excludi: quod haud dubie ex æqui bonique regulâ intelligendum est, quatenus & nostræ facultates ferunt, & ipsorum necessitas postulat, ut Paulus ad Corinthios docet. Quod si omnibus sublevandis pares non simus, æquum est eos præferri quos pietatis professio nobis conjungit.

Δανείσασθαι,

Δανείσασθαι, *mutuari*] Solet ista vox Græcis usurpari modo ut significet *pecuniam sumere mutuam*, modo ut sit *fœnori sumere*. Sed cum fœnus Judæis inter se interdictum fuerit, & quorum in arcto res sunt fœnore jugulentur magis quam adjuventur, omnino ad significatum priorem vox hic trahenda est. Nam fœnus ne speciem quidem habet beneficii.

MATT. Cap. 5. Vers. 43. — 48. Sect. VIII.

43. Ἠκούσατε ὅτι ἐῤῥέθη· Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου, καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου.

44. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοὺς μισοῦντας ὑμᾶς, καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς καὶ διωκόντων ὑμᾶς·

45. Ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς, καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους.

46. Ἐὰν γὰρ ἀγαπήσητε τοὺς ἀγαπῶντας ὑμᾶς, τίνα μισθὸν ἔχετε; οὐχὶ καὶ οἱ τελῶναι τὸ αὐτὸ ποιοῦσι;

47. Καὶ ἐὰν ἀσπάσησθε τοὺς ἀδελφοὺς ὑμῶν μόνον, τί περισσὸν ποιεῖτε; οὐχὶ καὶ οἱ τελῶναι οὕτω ποιοῦσιν;

48. Ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι ὥσπερ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστι.

43. Audistis quia dictum est, Diliges proximum tuum, & odio habebis inimicum tuum.

44. Ego autem dico vobis, Diligite inimicos vestros, benedicite iis qui devovent vos, benefacite his qui oderunt vos: & orate pro persequentibus & calumniantibus vos:

45. Ut sitis filii patris vestri qui in cœlis est, qui solem suum oriri facit super bonos & malos, & pluit super justos & injustos.

46. Si enim diligitis eos qui vos diligunt, quam mercedem habebitis? nonne & publicani hoc faciunt?

47. Et si salutaveritis fratres vestros tantum, quid amplius facitis? nonne & ethnici hoc faciunt?

48. Estote ergo vos perfecti, sicut & pater vester cœlestis perfectus est.

Adnotationes ad Sectionem octavam.

43. Ἀγαπήσεις τ̃ πλησίον σου, *Diliges proximum tuum*] רע Hebræis & Græcis ὁ πλησίον plerumque non ſimpliciter alterum ſignificat, ſed eum qui conjunctus nobis ſit ſanguinis, vicinitatis aut amicitiæ vinculo. Et quidem apud Moſen Levitici 19. 18. quem locum hic reſpicit Chriſtus, רע eſt is ipſe qui ibidem dicitur בן עם, id eſt, *popularis*. Judæi hoc arripientes ab alienigenis adeo liberalitatem ſuam arcebant ut ne communia quidem humanitatis officia illis præſtarent, quale eſt viam monſtrare comiter: quod qui non faceret is apud Athenienſes diris devovebatur, ut nos Diphilus docet,

—— Ἀγνοεῖς ἐν ταῖς ἀραῖς
Ὅτι ἐστὶν, εἴτις μὴ φράσει ὀρθὴν ὁδὸν,
Ἢ πῦρ ἐναύσει, ἢ διαφθείρει ὕδωρ.

—— *Neſcis in Dirarum carmine*
Hoc eſſe, Ni quis rectam monſtraſſit viam,
Ignem ni accenſit, ſiquis aquas infecerit.

Hujus generis & illa ſunt quæ Cicero dicit tribuenda vel ignoto, *Non prohibere aquam profluentem, pati ab igne ignem capere, conſilium fidele deliberanti dare.* Hæc ipſa autem non ſolita eſſe à Judæis præſtari hominibus extraneis teſtantur verſus Juvenalis,

Non monſtrare vias eadem niſi ſacra colenti:
Quæſitum ad fontem ſolos deducere verpos.

Sed & Tacitus, *Apud ipſos fides obſtinata, miſericordia in promptu, adverſus omnes alios hoſtile odium.* Sed nimirum hic quoque error inhumanus Judæorum ex ſæpe jam indicato fonte oriebatur, quod abunde ſe omnes officiorum partes implêſſe crederent ſi iis præceptis paruiſſent quibus ipſorum Civilis ſocietas continebatur. At certe neque Lex Judaica naturalem tollebat, neque ſocietas illa propior antiquiorem

generis

generis humani societatem, ad quam ille respexit qui se κοσμοπολίτην *Mundi civem* dixit, & Florentinus Jurisconsultus cum à Naturâ cognationem quandam inter homines ait institutam. Inde illud,

Homo sum: humani nihil à me alienum puto.

Et quæ sunt alibi in eandem sententiam. Hoc ipsum est quod apologo Samaritani Judæo vulnerato succurrentis, quem Sacerdos & Levita præterierant, Christus docuit. Non negat Judæum Judæo esse τ̃ πλησίον *proximum*, arctiore nexu consanguinitatis & propriæ ipsorum Legis vinculo: Sed ostendit id non obstare quominus communis ortus & Lex ipsa Naturæ omnem hominem omni homini faciat esse τ̃ πλησίον, id est, non alienum, sed necessitudine quâdam cohærentem, ac propterea neminem esse cui non datâ occasione benefacere debeamus. Illud quidem fatendum est, cum victûs rationem peculiarem Deus Israelitis præscripsit, hoc ipso consuetudinem admodum familiarem externarum gentium redditam esse difficilem: postea etiam, cum summum imperium Judæi amisissent, arctiorem eam redditam ex Sapientûm præscripto. Atque hinc est quod passim legimus in his libris Judæos non solitos συγχρῆσθαι, συνεσθίειν, κολλᾶσθαι, προσέρχεσθαι, *couti, una manducare, conjungi, accedere*, alienigenis. Et hoc ipsum Apollonius Molo, M. Tullii Ciceronis præceptor, invidiose objiciebat Judæis, ὅτι μὴ παρεδέχοντο τοὺς ἄλλαις προκατειλημμένους δόξαις περὶ Θεοῦ, μηδὲ κοινωνεῖν ἤθελον τοῖς καθ᾽ ἑτέραν συνήθειαν βίου ζῆν προαιρουμένοις, *quod non reciperent aliter de Deo sentientes, neque commercium haberent cum alterius instituti hominibus*: quod Josephus non negat, sed exemplo Laconicæ ξενηλασίας *peregrinorum expulsionis* defendere conatur. Et passim apud Josephum inimici Judæis objiciunt τὸ ἄμικτον, τὸ ἀσύμφυλον *vitam segregem atque sepositam*, quod alio loco vocat

vocat τὴν ἀνδρὸς ἀμιξίαν *vitæ insociabilitatem*. Sed qui sapiunt, facile vident extra Legis præscripta & Sapientûm sententiam à Judæis itum, cum communia quædam officia etiam iis debeantur quos à propioris necessitudinis vinculo aut lex arcet aut ratio. In Lege Mosis Deus, ut cum Tertulliano loquar, *quorundam fidem paulatim ad disciplinæ Christianæ nitorem, primis quibusque præceptis balbutientis adhuc benignitatis informabat*. Quare cum illam indefinitam dilectionem illi præstare nondum possent, neque promiscuam consuetudinem ferret ipsorùm infirmitas, in tanto præsertim vitiorum atque impiarum superstitionum Regno, saltem in consortes sanguinis ac religionis omnia benevolentiæ officia exhiberi Deus voluit, idque ipsum, præter communes Naturæ regulas, Lege promulgatâ sanxit. *Quamdiu*, ut ad Tertulliani verba redeam, *intra Israelem erat sacramentum, mèrito in solos fratres misericordiam mandabat* (nempe in Federis formulâ;) *At ubi Christo dedit Gentes hereditatem & possessionem terminos terræ, & cæpit expungi quod dictum est per Osee, Non populus meus, populus meus, & non misericordiam consecuta, misericordiam consecuta, Natio scilicet, exinde Christus in omnes legem paternæ benignitatis extendit, neminem excludens in miseratione, sicut in vocatione.*

Καὶ μισήσεις τ̀ ἐχθρόν σου· *& odio habebis inimicum tuum:*] Hic multi putant firmum se habere argumentum quo probent omnia quæ Christus antiquis ait dicta, non ad Mosis Legem, sed ad interpretationem Legis peritorum referenda. Nos autem, qui cum veteribus plerisque arbitramur Mosis verba respici, sed ita ut simul refellatur prava interpretatio eorum qui ex obedientiâ Legis illius, quæ propria erat Judæorum, non tantum vitæ hujus commoda, sed & Regnum cœleste sibi spondebant,

neglectis

neglectis Naturæ & Caritatis legibus, etiam horum verborum ſenſum in Moſis Lege exſtare non dubitamus. Jubentur quidem in eâ Lege Judæi beneficia quædam vulgaria præſtare etiam inimicis, Exodi 23. 4. ſed popularibus ſcilicet, quod collatus locus qui eſt Deut. 22. 1. apertum facit. Rurſum vero Exodi. 34. 11. & Deut. 7. 1. vetantur Hebræi cum ſeptem illis populis, Hettæo, Girgaſæo, Emoræo, Cananæo, Perizæo, Chivæo, & Jebuſæo, affinitatem jungere, fedus facere, aut etiam eorum miſereri. Habemus ergo hoſtes, habemus & odium, non tamen ferinum, ſed certis limitibus circumſcriptum. Nam his ipſis populis pacis conditiones offerri debuerunt, ut, ſi vellent, exitium imminens ſervitute redimerent; quemadmodum recte ab Hebræis annotatum eſt ad locum Deut. 20. 10. Et quod poſt pacem repudiatam ſine ullâ veniâ jubentur internecione deleri, ad ejus ætatis homines, non etiam ad eorum poſteros pertinet: nam eos in ſervitutem Solomo recepit laudatiſſimis Regni ſui temporibus, 1 Reg. 9. 20. His ſeptem populis aſſcribi poſſunt Amalecitæ, in quos Hebræi jubentur habere πόλεμον ἄσπονδον *bellum impacatum*, atque eorum memoriam delere funditus, Exodi 17. 16. Deut. 25. 19. quod itidem intelligendum puto, ut aut occidione delerentur, aut dedititiorum eſſent numero. Ammonitarum & Moabitarum paulo eſſe alia videtur ratio. Nam quod de illis dicitur Deut. 23. 6. nolim cum Hebræis quibuſdam ita accipi quaſi arma illis inferri poſſent priuſquam ad pacem invitarentur. Neque enim jus ullum Hebræis Deus in illorum populorum terras conceſſerat, ut liquet Deut. 1. 19. Sed nec Jephthes Ammonitis bellum intulit niſi poſt tentatas æquæ pacis vias, Judic. 11. 14. & David pacem cum iis ſervavit uſque dum atrociſſimis injuriis laceſſe-

lacesseretur, 2 Sam. 10. Quare illis Deuteronomii verbis sola federa συμμαχίας *consociationis armorum* vetari existimo, aut, ut alii volunt, prohiberi Israelitas pacem ab illis poscere, si illi bellum cœptâssent.

Videmus igitur quousque Hebræi illos populos odisse, aut etiam, ut Moses loquitur dicto Deuteronomii loco, abominari potuerint. Neque vero ea præcepta cum Lege Naturæ pugnant; nam ut sontes justâ pœnâ afficiantur cum Jure Naturæ non pugnat, quin potius ei valde est consentaneum. Sicut autem quælibet potestas publica in sui imperii subditos id jus habet, ita in Reges ac populos summus omnium Rex Deus: qui hanc pœnæ exsecutionem, quam per se facere potuerat, maluit Hebræo populo mandare, idque post longissimi temporis patientiam, cum jam ipsarum gentium sacrilega sacra, ferina crudelitas, incesta libido ad summum pervenissent, ut legere est Levit. 18. 24. & facunde explicatur libro Sapientiæ qui dicitur capite 12. & 13. Quare hoc ejus ex speciali Dei sententiâ venit, non ex lege aliquâ communi, ac proinde in cæteros ἀλλοφύλους *alienigenas* idem non licuit. Quod ut rectius intelligatur, distinguenda sunt tria ἀλλοφύλων *alienigenarum* genera.

Alii enim sunt qui cum Circumcisione Judaismum recipiunt, qui vocabantur προσήλυτοι *Proselyti*, ac proinde pari ferme cum Hebræis jure erant, hoc inter alia excepto quod qui ex Ammonitis & Moabitis facti erant προσήλυτοι ad honores non admittebantur. Justinus recte, Προσήλυτος ὁ περιτεμνόμενος εἰ τῷ λαῷ προσκεχώρηκέν ἐστιν ὡς αὐτόχθων, *Proselytus circumcisus qui se populo adjunxit, æquatur indigenæ.*

Erant alii qui à falsorum Deorum cultu abstinebant, & cæteris parebant quæ in commune Adami Noæque posteris erant imperata, liberi tamen

 à pecu-

à peculiaribus Hebræorum institutis. His quoque permissum erat inter Hebræos vivere, quod ostendit aperte lex Deut. 14. 20. ubi de cadavere bestiæ suopte fato emortuæ ita imperat Moses, *Peregrino qui intra portas tuas est illud dabis ut comedat, aut vendes extraneo.* Ubi *peregrinus* est ἀλλόφυλ☉ *alienigena* cum Judæis habitans, sed jus non habens civitatis; *extraneus* autem cui extra fines Judæorum domicilium erat. Judæi igitur veteres incolas istos Judaismum non professos, sed pios tamen, quos vocabant חסידי אמות *Pios ex Gentibus*, ut non lædebant, ita nec communioribus excludebant; At postquam summâ potestate ad extraneos delatâ non potuere discerni qui Noæ præcepta observabant ab eadem non observantibus, institutum fuit, vitandi contagii causâ, ne quis eos extra necessitatem accederet, aut alloqueretur, ut apparet Act. 10. 18.

Cæterum quicunque falsorum deorum cultu se inquinabant, eos Judæi, qui Christi vixere temporibus, nullo discrimine pro hostibus habebant, neque eos aut necare aut spoliare, si qua possent, religio erat: quod fatetur atque etiam defendit Josephus Albo in disputatione adversus Christianos, hanc rationem adferens, quod qui sine Lege vivat is communis omnium hostis merito habeatur, ideoque in eum nihil sit illicitum. Vere igitur Tacitus dixerat esse Judæis *adversus alios omnes* (nam omnes populi à vero Deo desciverant) *hostile odium.* Addit is quem dixi Josephus Albo idem Philosophis placuisse. Et sane sunt quædam apud Philosophos talia. Nam Democritus plane maleficos homines quosvis feris & serpentibus comparabat, atque ideo qui eos occidisset innocentem pronuntiabat, sive id fecisset privatâ manu, sive jussu publico. Neque longe hinc abit Aristoteles, qui ait τὴν πολεμικὴν εἶναι φύσει κτητικήν,

 bellum

bellum esse acquirendi modum naturalem, & cum Euripide, Græcos in id natos ut Barbaris imperent, quâ in re creditur Philippo & Alexandro bellum in Asiam molientibus ultra æquum gratificatus.

Neque Judæi soli tales fuere in externos, sed & Græci, ut Thucydides ex Homero probat. Quin & in Romanorum Jure inhumanitatis istius extant vestigia: censebant enim suum fieri quod ad se pervenisset ex populo non federato, nec quodvis fedus adversus hoc jus proderat, sed id demum in quo de amicitiâ aliquid convenerat: plane quasi Natura nullam inter homines amicitiam constituisset. Sed lux artium & disciplinarum Legem Naturæ sub pravis moribus sepultam paulatim resuscitavit.

Verum ad Hebræos posteriores ut redeamus, receptam fuisse apud ipsos sententiam recte occidi ac spoliari eos qui Idolis serviebant, ipsorum scripta ostendunt. Atqui in Lege Mosis Deus certos populos nominatim puniendos delegans satis ostendit in alios quamvis falsis cultibus implicatos non idem juris esse, præsertim cum temporis maturitatem sui voluerit esse arbitrii. Quanquam enim valde corrupti erant istarum gentium mores jam Abrahami temporibus, tamen nondum eum impleverant modum, quem Divinæ lenitati visum erat opperiri, ut Moses nos docet Gen. 15. 16. Jam vero ut de Idumæis taceam, Ægyptios constat ante Hebræorum exitum Bovis simulachrum coluisse: nam inde exemplum fœdæ superstitionis ad Hebræos manavit: Neque tamen permittit Lex Hebræos nocere Ægyptiis. Sed & meliorum temporum consuetudo legis interpres Judæis adversatur. Nunquam enim aut populus Hebræus aut boni Principes in populos quamvis superstitiosos bellum moverunt, nisi novis [illegible] provocati. Mendose igitur Judæi quod in populos

populos definitos à Deo conſtitutum erat, aliovorum traxere.

Sed illud quoque notari convenit, non omnia præcepta Divinæ Legis omnium fuiſſe temporum. Nam quæ de prædiis erant conſtituta, ea certum eſt in exſilio Babylonico non potuiſſe obſervari, cum prædia victor obtineret. Sic etiam poſt tranſlatam in Romanos ſummam imperii, etſi manebant aliqua veteris Reipublicæ veſtigia, leges tamen de bello indicendo gerendoque ſilebant, quia eminentior illa poteſtas, quæ armorum movendorum jus in ſe complectitur, ad Romanos tranſierat. Non erat ergo quod Chriſti tempore Judæi leges ejus generis ſuo in alias gentes odio obtenderent. Sublatis igitur illis exceptionibus quas certis cauſis Deus præſcripſerat, integrum manebat Jus Naturæ, quod homines omnes hominibus commendat. οὐδεὶς ἐχθρὸς τῷ σπουδαίῳ, *Nemo hoſtis viro bono*, veteres ſapientes dicere ſolitos ait Hierocles. Huc Chriſtus Judæos retrahens præcipit aliquid majus Lege Civili Judaicâ. Ideo non male Tertullianus, *Lex vetus amorem docet in proximos, Nova in extraneos*. Neque tamen quod Chriſtus docuit cum Lege Moſis pugnabat, imo & apud Moſem Juris iſtius perpetui non obſcura exſtabant veſtigia. Nam eo jure vixerant Abrahamus, Iſaacus, Jacobus, Joſephus, homines demerendis hominibus nati, qui omnem beneficii collocandi occaſionem ponebant in lucro; quanquam illorum temporum dilectio non talis ac tanta erat quantam Chriſtus præcepit & exemplo ſuo monſtravit: Ideo hæc præcepta non niſi apud Chriſtianos reperiri, ait Nazianzenus.

44. Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς, *diligite inimicos veſtros*,] Ἐχθροὺς *inimicos* vocat eoſdem quos μισοῦντας *odio accenſos*, qui hoſtili in nos ſunt animo: poteſtque id

de totis populis intelligi, ut quod sequitur μισάδελφοι ad singulos pertineat. Præceptum diligendi inimicos nos didicisse per Evangelium ait Ambrosius De Josepho cap. 1. Docet Christus delicto alterius non tolli naturam, & propterea benevolentiam in neminem debere claudi. Neque sane ulla potest esse præclarior victoria quam si, cum ab altero cœperit injuria, à nobis beneficium incipiat. Plutarchus libro De utilitate ex inimicis capiendâ, Ἐχθροῦ δὲ καὶ τὸ τιμωρίαν παραλιπεῖν ἐν καιρῷ παραγενόμενον ἐπιεικές ἐστι. Τὸν δὲ καὶ πταίσαντι συμπαθήσαντα καὶ δεηθέντι συλλαβόμενον, καὶ παισὶν ἐχθροῦ καὶ οἰκείοις πράγμασιν ἐν χρείᾳ γενομένοις σπουδήν τινα καὶ προθυμίαν ἐνδειξάμενον, ὅστις οὐκ ἀγαπᾷ τῆς εὐμενείας, ἐκεῖνος ἐξ ἀδάμαντος ἢ σιδήρου κεχάλκευται μέλαιναν καρδίαν, *Est & illud humanitatis, ultionem de inimico cujus occasio se dedit prætermittere. Quod siquis præterea infortunio ejus moveatur, & precantem sublevet, & liberis inimici aut rebus ipsius sic exigentibus promtum ostendat animum: Qui talem bonitatem non amat, is cor habet nigrum ex adamante aut ferro fabricatum.*

Εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους, *benedicite maledicentibus,*] Per gradus scandit oratio, ab effectu ad verba, à verbis ad res ventura. Ut autem differat τὸ εὐλογεῖν *benedicere* ab eo quod sequitur προσεύχεσθαι *precari*, omnino putem εὐλογεῖν *benedicere* hic esse *benignis verbis compellare*, quo sensu & Hebræum ברך poni solet. Nam & Paulus εὐλογίας *benedicentiæ* vocem ita videtur usurpare Rom. 16. 18. Et κατάρα, quæ *maledictum*, quod τῇ εὐλογίᾳ *benedicentiæ* directe opponitur, tum hic tum Rom. 12. 14. & Jac. 3. 10. frequenter idem valet quod Latine *maledicti* voce exprimitur. Certe Paulus quoque opposuit inter se εὐλογεῖν & λοιδορεῖν *maledicimus & benedicimus* 1 Cor. 4. 12. Recte ergo verteris *benedicite maledicentibus*, non tamen ex vulgari usu earum vocum, sed quomodo Plautus & Cicero loquuntur.

Προσεύ-

Προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς, καὶ διωκόντων ὑμᾶς. *Orate pro persequentibus vos & calumniantibus vos.*] Quod olim Moses fecit, postea Christus, ejusque exemplo Stephanus, Paulus, alii. Differunt enim διώκειν & ἐπηρεάζειν ferme quomodo *injuria* & *contumelia*. Quod sit διώκειν supra diximus. ὁ δὲ ἐπηρεάζων φαίνεται καταφρονεῖν, *qui contumeliâ aliquem afficit ostendit eum à se contemni*, ut Aristoteles nos docet Rhetoricorum 2. cap. 11. Vetus Glossarium ἐπηρεάζειν vertit *calumniari*. Narrant Hebræi inter Hasidæorum instituta fuisse ita precari Deum, *Remitte & condona omnibus qui vexant nos*. Hi Hasidæi, iidem qui aliis Esseni, potissima sementis Christianorum in Judæâ. Justinus Apologetico altero de Christianis, ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχόμενοι, καὶ τοὺς ἀδίκως μισοῦντας πείθειν πειρώμενοι, *precantes pro inimicis, & conantes mitigare eos à quibus injuste odio habentur*.

45. Ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς, *Ut sitis filii Patris*,] *Filii Patris*, id est, similes Patri, ut supra explicavimus commate 5. quod ostendit & collatio verborum quæ infra sunt commate 48. Unde etiam factum ut in quibusdam codicibus pro υἱοὶ *filii* legeretur ὅμοιοι *similes*, interpretamento in textum recepto, quod ex Chrysostomo apparet. Ergo illud ὅπως γένησθε *ut sitis* non finem sed connexionem significat; ut si cui dicam, Præsta te bonum civem ut patrem imiteris.

Ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ τοὺς πονηροὺς, *qui Solem suum oriri facit super malos*] Seneca ad rem eandem eodem utitur argumento, *Sceleratis*, inquiens, *Sol exoritur*. Et alibi, *Quam multi indigni luce sunt, & tamen dies oritur*. Rursus alio loco, *Ne Deos quidem immortales ab hâc tam effusâ benignitate sacrilegi negligentesque eorum deterrent: Utuntur naturâ suâ, & cuncta, interque illa ipsos munerum suorum malos interpretes, juvant*. Plinius Panegyrico, *Sol & dies non oritur uni*

& alteri, sed omnibus in commune. Adde & Jobum 25. 2.

Ἀνατέλλειν autem etiam apud Homerum est *μεταβατικὸν transitivum*. Et solent alioqui Hellenistæ omnia verba per se ἀμετάβατα *neutralia* eo significatu usurpare, ut exprimant Hebræum Hiphil. Itaque & in Psalmo 148. המצמיח vertitur τῷ ἐξανατέλλοντι *oriri facienti*: ita supra 15. καίουσι est *faciunt ut ardeat*. Sensum hunc Hierocles non male expressit de viro bono in hunc modum loquens, Μιμούμενος ἐν τοῖς τῆς φιλίας μέτροις τὸν Θεὸν, ὃς μισεῖ μὲν οὐδένα ἀνθρώπων, τοὺς δὲ ἀγαθὸν διαφερόντως ἀσπάζεται, *In amicitiæ mensuris Deum imitans qui neminem odit, sed viros bonos eximie amat.*

Βρέχει, *pluit*] Mos antiquissimus omnium prope gentium naturæ effectus referre ad naturæ auctorem. Ita Romani veteres *Jove tonante*, *Jove fulgurante* dicebant; nec aliud intelligitur cum καθ' ἔλλειψιν *per defectum* dicimus, *pluit*, *tonat*.

Ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους, *super justos & injustos*] Restricte igitur intelligendum est quod dicit Scriptor Syrachidæ cap. 12. μὴ δῷς ἀσεβεῖ *ne des impio*, & quod bis ponit μὴ ἀντιλάβῃ ἁμαρτωλοῦ *ne suscipias peccatorem*: ut sensus sit, aut si tale sit liberalitatis genus quod in multos spargi nequeat ut tum præferatur vir melior, aut etiam ne mali adversus justa Judicia protegendi suscipiantur. Hierocles, Ἐν τάξει δὲ τῇ πρεπούσῃ τὰ τῆς φιλίας μέτρα ποιησώμεθα, τοὺς μὲν ἀγαθοὺς, ὡς ἀποσώζοντας τὴν τοῦ ἀνθρώπου τελειότητα, καὶ διὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν γνώμην παντοίως ἀσπαζόμενοι· τοὺς δὲ φαύλους, ὡς μηδὲν ἀπὸ γνώμης εἰς αἵρεσιν φιλίας παρέχοντας, διὰ τὴν μόνην τὴν κοινὴν φύσιν ἀγαπῶντες, *Amicitiæ mensuras in suo ordine servabimus: bonos quidem viros, ut qui in se servent id quod homines perfectos facit, & ob indolem & ob animi propositum summe amantes: malos autem diligentes ob solam communem naturam, cum ipsi ex suopte ingenio nihil exhibeant de cætero quod dignum sit amicitiâ.*

citiâ. Eſt in hanc rem notabilis Senecæ ſententia.

46. Τίνα μισθὸν ἔχετε; *quam mercedem habebitis?*] Nimirum apud Deum. Nam apud homines habent iſta mercedem. Vide quæ ſequuntur infra 6.

Οἱ τελῶναι, *publicani*] Publicanos Judæos fuiſſe male negat Tertullianus; quem & Matthæi & Zacchæi exemplum revincit. Quanquam exiſtimo etiam in Judæâ, ut in aliis provinciis Romanis, mancipes fuiſſe Equites Romanos: ſed quia illi per ſe exercere publicum non poterant, Judæis elocaſſe, aut certe eos admiſiſſe in partem quæſtûs: quod ipſum nos docet Gemara Thalmudica De damno dato libro 1. cap. 10. Quanta autem fuerit Publicanorum improbitas, tum Baptiſtæ ad ipſos ſermo docet, tum & Juriſconſulti, in quorum numero Ulpianus, *Quantæ audaciæ, quantæ temeritatis ſint Publicanorum factiones, nemo eſt qui neſciat.* Exſtat apud Livium narratio de Poſthumio publicano qui multis annis parem fraude avaritiâque neminem habuerat. Apud Plutarchum eſt de Græcis, Τὸ τελωνεῖν ὄνειδος ἡγοῦνται *Vectigal conducere probro ducunt.* Verum Judæi non tantum improbitatem quæſtui plerumque connexam, ſed ipſum etiam quæſtum exſecrabantur: nimirum quod indignum crederent Judæo homine inſtrumentum fieri externæ ſervitutis, quam ipſi ægerrime tolerabant, adeo ut multi ipſa etiam tributa & vectigalia ſpecie pietatis abnuerent, ut Joſephus nos docet & Evangelii hiſtoria. His de cauſis Publicani plane eodem loco habebantur quo ἐθνικοὶ *Gentiles*, id eſt, ἀλλόφυλοι *alienigenæ* à Deo alieni. Et quia ἁμαρτωλοὶ Hebræorum Magiſtris dicti חטאים hoc eſt παράνομοι, ἄτακτοι, *exleges*, *diſſoluti*, qui neque Legis neque diſciplinæ Judaicæ ullam habebant rationem, propterea Publicani modo junguntur ἐθνικοῖς *Gentilibus*, modo ἁμαρτωλοῖς *peccatoribus*, ac nominatim

τοῖς

ταῖς πόρναις *meretricibus*, ut multis in locis videre est. Et hunc ipsum locum designans Justinus Apologetica secundo, pro eo quod hic est τελῶναι *Publicani* ponit πόρνοι *cinædi, exoleti*, quia pariter isti omnes impuri atque intestabiles habebantur, neque Sacris tantum, sed & communi convictu indigni, ut alibi apertum fiet. Ac ne ad testimonii quidem dictionem admissos fuisse Publicanos apud Judæos Judices in Pandecte Thalmudico præscriptum est. Atque hinc etiam factum reor, ut sequenti commate pro οἱ τελῶναι *publicani* quidam codices scriberent οἱ ἐθνικοὶ *Gentiles*, tanquam ista tantundem valerent. Optime autem Christus ostendit quam exiguæ virtutis sit benemerentibus benefacere, quando idem faciunt non modo Legisperiti & Pharisæi, quos longe superandos à nobis antea dixerat si in cœlum ingredi vellemus, verum ipsi etiam profani & vitæ alterius securi homines, quales vulgo existimabantur esse Publicani. Talium enim est ista sententia,

Μισοῦντα μίσει, καὶ φιλοῦνθ' ὑπερφίλει.
Malis malevolo sis, amantem plus ames.

Et quæ alia sunt ad eam normam.

47. Ἀσπάσησθε τοὺς ἀδελφοὺς, *salutaveritis fratres vestros*] Recte interpretatur Syrus de blandâ compellatione, qualis est ista, *Ut vales? Rectene omnia?* Vide 2 Regum 9. 17, 18, 19, 22. Id enim proprie est quod Hebræi & Syri dicunt *de pace interrogare*. Hæc autem officia Judæi solis fratribus, id est, Judæis præstabant; cæteros indignos habentes quos salutarent: quos Christiana disciplina adversus eos solos observavit qui Christum professi postea ab eo defecerant, ut docemur Epistolâ Johan. 2. commate 10. Quod hic quidam codices habent φίλους *amicos* ex interpretamento est.

Περισσὸν, *amplius*] Scilicet τῶν τελωνῶν *quam publicani*:

ficut in Pharisæorum comparatione τὸ περισσεύειν *abundare* supra usurpavit.

48. Ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, *Estote ergo vos perfecti*] Fuerit forte in Hebræo Matthæi קדשים *sancti*, ut sumta sit sententia ex Levit. 11. 44. 19. 2. 20. 7. unde eam Petrus accepit, ut videre est priore Epistolâ 1. 16. aut תמימים *perfecti*, ut Deuter. 18. 13. Valde affinis sunt significationis ἅγιος *sanctus* & τέλειος *perfectus*, unde & τελειοῦν *perficere* Græcis & Scriptori ad Hebræos est ἁγιάζειν *sanctificare*. Proprie autem τὸ τέλειον sive sanctitatem hic Christus vocat bonitatem veram atque sinceram, quæ sit ἐν τῷ εἶναι *in re ipsâ* non ἐν τῷ δοκεῖν *in eo quod appareat*. Nam & תמים *perfectum*, LXX modo vertunt τέλειον, ut Gen. 6. 9. modo ἄπλαστον, ut Gen. 25. 27. Josephus non male in hanc sententiam dixit de Mose agens, ὁ ἡμέτερος νομοθέτης ἀκραιφνῆ καὶ καθαρὰν τὴν ἀρετὴν ἔχοντα τὸν Θεὸν ἀποφήνας ᾠήθη δεῖν τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνης πειρᾶσθαι μεταλαμβάνειν, *Nostrarum legum auctor cum docuisset in Deo esse sinceram puramque virtutem, existimavit hominibus hoc agendum ut ejus virtutis fierent participes*. Rem ipsam antiquissimi Scriptoris ad Diognetum verbis rectius quam meis explicabo, Ὅστις τὸ τοῦ πλησίον ἀναδέχεται βάρος, ὃς ἐν ᾧ κρείσσων ἐστὶν ἕτερον τὸν ἐλαττούμενον εὐεργετεῖν ἐθέλει, ὅσα παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβὼν ἔχει ταῦτα τοῖς ἐπιδεομένοις χορηγῶν, Θεὸς γίνεται τῶν λαμβανόντων, οὗτος μιμητής ἐστι Θεοῦ, *Quisquis onus proximi in se suscipit, qui in quo plus valet in eo minus valenti opitulari vult, ea quæ à Deo accepta habet aliis indigentibus impartiens, Deus fit accipientium in eo quod Deum imitatur*. Ita optime cohæret hoc ἐπιφώνημα hæc *acclamatio* monitis superioribus, simulque sequentia connectit. Confirmat eandem interpretationem Lucas qui quod hic est τέλειοι *perfecti* exponit οἰκτίρμονες *misericordes*, quod est *benefici*: Sic &

Justinus Martyr pro eo quod hic scribitur πέλειοι *perfecti* posuit χρηστοὶ καὶ οἰκτίρμονες *benigni ac misericordes.* Ita enim Hellenistæ eam vocem usurpant. In Dei imitatione summam hominis felicitatem esse positam quidam etiam Philosophorum viderunt. Plato dicebat, Τέλος τῶν ἀγαθῶν τὸ ὁμοιωθῆναι Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν. ὁμοίωσιν δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι, *Finis bonorum Deo similem fieri quoad fieri potest. Similitudo vero in eo consistit ut justi & sancti simus accedente & prudentiâ.* Idemque optimus est Dei cultus, ut Pythagorei dicebant, Τιμήσεις τὸν Θεὸν ἄριστα ἐὰν τῷ Θεῷ τὴν διάνοιαν ὁμοιώσῃς, *Optime Deum honorabis si ei mente sis similis.* Hanc autem imitationem Pythagorei peculiariter etiam spectari volebant in beneficentiâ erga homines quosvis. Nam vir bonus, inquit Hierocles, μιμεῖται καὶ ἐν τοῖς τῆς φιλίας μέτροις τὸν Θεὸν, ὃς μισεῖ μὲν οὐδένα ἀνθρώπων, τὸ τῆς φιλανθρωπίας ἀγαθὸν κοινῷ τῷ γένει προτείνων, *etiam in amicitiæ mensuris Deum imitatur, qui neminem hominum odit, toti generi porrigens bonitatis suæ munera.* Iamblichus, Εὐδαίμων ἐστὶν ὁ Θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν ὅμοιος, *Felix est qui Deo quantum pote est similis.*

Errant autem qui hinc colligunt ea quæ in his sermonibus à Christo dicuntur, consilia esse non præcepta, aut certe præcepta peculiaria τοῖς τελειότητος ἐφιεμένοις, *ad perfectionem tendentibus.* Verba enim apertiora sunt quam ut negari possit præcipi hæc, & quidem omnibus qui intrare cupiant in Regnum cœleste. Ita & Paulus omnes Christianos vult esse τελείους *perfectos*, 1 Corinth. 14. 20. Coloss. 1. 28. & 4. 12. & imitatores Dei, Ephes. 5. 1. Adde Lucæ 6. 36. Jac. 1. 4. & 3. 2. 1 Joh. 1. 7. & 3. 3. 1 Pet. 1. 15. Sed & Justinus in dialogo cum Tryphone τέλειον γενέσθαι *perfectum fieri* ipse interpretatur Christianum fieri. Quanquam scio alibi vocem τέλειοι *perfecti* Christianorum inter se comparatione accipi: sed hic ei significationi locus non est. HUGO-

HUGONIS GROTII ADNOTATIONES AD Sermonem D^ni in Monte habitum.

MATT. Cap. 6. Verſ. 1.—4. Sect. IX.

1. ΠΡοσέχετε τὴν ἐλεημοσύνην ὑμῶν μὴ ποιεῖν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς· εἰ δὲ μήγε, μισθὸν οὐκ ἔχετε παρὰ τῷ πατρὶ ὑμῶν τῷ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

2. Ὅταν οὖν ποιῇς ἐλεημοσύνην, μὴ σαλπίσῃς ἔμπροσθέν σου, ὥσπερ οἱ ὑποκριταὶ ποιοῦσιν ἐν ταῖς συναγωγαῖς καὶ ἐν ταῖς ῥύμαις, ὅπως δοξασθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν.

3. Σοῦ δὲ ποιοῦντος ἐλεημοσύνην, μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου τί ποιεῖ ἡ δεξιά σου·

4. Ὅπως ᾖ σου ἡ ἐλεημοσύνη ἐν τῷ κρυπτῷ· καὶ ὁ πατήρ σου ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ, αὐτὸς ἀποδώσει σοι ἐν τῷ φανερῷ.

1. ATtendite ne juſtitiam veſtram faciatis coram hominibus, ut videamini ab eis: alioquin mercedem non habebitis apud patrem veſtrum qui in cœlis eſt.

2. Cum ergo facis eleemoſynam, noli tubâ canere ante te, ſicut hypocritæ faciunt in ſynagogis & in vicis, ut honorificentur ab hominibus: Amen dico vobis, receperunt mercedem ſuam.

3. Te autem faciente eleemoſynam, neſciat ſiniſtra tua quid faciat dextera tua:

4. Ut ſit eleemoſyna tua in abſcondito, & pater tuus qui videt in abſcondito, reddet tibi.

Adnotationes ad Sectionem nonam.

1. ΤΗΝ δικαιοσύνην ὑμῶν, *Justitiam vestram*] Cum ita legisse Syrum & Arabem appareat, nec desit librorum auctoritas, omnino hic accidisse arbitror quod alibi sæpe in his libris, ut altera lectio ex interpretamento glossematis nata sit. Quia enim δικαιοσύνη *justitia* in sensu ἐλεημοσύνης *misericordiæ* erat glossema, id est, vox minus usitata, & Judæis Hellenistis quam Græcis notior, ideo asscripta est vox altera usûs frequentioris. Docet hic Christus exemplis beneficentiæ, precationis & jejuniorum, non posse Deo probari quæ ideo fiunt, ut aut laus captetur aut gratia. Quam sententiam Philo facunde, ut solet, his verbis expressit libro de Caino: Εὑρήσεις τοίνυν σκοπῶν ἅπαντας τοὺς λεγομένους χαρίζεσθαι πιπράσκοντας μᾶλλον ἢ δωρουμένους, καὶ οὓς οἰόμεθα λαμβάνειν χάριτας, πρὸς ἀλήθειαν ὠνουμένους· οἱ μὲν γὰρ διδόντες ἀμοιβὴν, ἔπαινον ἢ τιμὴν θηρώμενοι, ζητοῦντες χάριτος ἀντίδοσιν, εὐπρεπεῖ δωρεᾶς ὀνόματι κυρίως πρᾶσιν ἐργάζονται. *Si recte consideres, invenies plerosque eorum qui benefici dicuntur vendere magis sua quam donare, & eos qui accipere putantur, ea emere verius: Nam qui pro datis repensationem venantur honoris aut laudis, ac sic beneficio vicem expetunt, sub honesto liberalitatis nomine auctionem potius faciunt*: & quæ sequuntur. Sic & Abenesdra ad Decalogi initium: *Siquis*, inquit, *pauperi largiatur aliquid, ne id faciat spe gloriæ ab ipso consequendæ, aut ut hominibus se jactet: nam si id faciat, potiorem ducet gloriam quæ est apud homines quam eam quæ à Deo est opum largitore.* Est in hunc sensum insignis locus in secundo de Republicâ Platonis, ubi τὸ δίκαιον *justum* describit ἄνδρα ἁπλοῦν καὶ γενναῖον, κατ᾽ Αἰσχύλον, οὐ δοκεῖν ἀλλ᾽ εἶναι ἀγαθὸν ἐθέλοντα, *virum sincerum atque generosum, qui secundum Æschylum bonus non videri sed esse velit.* Nam, inquit,

ἀφαιρετέον

-αιρετέον τὸ δοκεῖν· εἰ γὰρ δόξει δίκαιος εἶναι, ἔσονται αὐτῷ τιμαὶ καὶ δωρεαὶ, δοκοῦντι τοιούτῳ εἶναι· ἄδηλον οὖν ἔτι εἰ τοῦ δικαίου ἔτι τοῦ δωρεῶν τε καὶ τιμῶν ἕνεκα τοιοῦτος εἴη· γυμνωτέος δὲ -των πλὴν δικαιοσύνης, *Removendum est illud Videri -lle. Si enim justus esse videri velit, honores & munera -is erunt qui justus esse videtur; incertumque evadet, -ne ille ejus quod justum & rectum est, an vero honorum -munerum causâ talis. Exuendus ergo præter justitiam -nibus*, & quæ sequuntur. Æschyli versus quos -spicit noti sunt, de Amphiarao quidem dicti à -etâ, at de Aristide Athenis intellecti:

Οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος ἀλλ' εἶναι θέλει,
Βαθεῖαν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος,
Ἀφ' ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλεύματα.
Namque allaborat esse, non credi, optimus,
Sulcos profundos mente demersos gerens,
Unde illa sese pulchra consilia exserunt.

-uibus addere liceat & hos Philemonis versus:

Ἀνὴρ δίκαιός ἐστιν, οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν,
Ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται.
Οὐδ' ὃς τὰ μικρὰ λαμβάνειν ἀπέχετο,
Ἀλλ' ὃς τὰ μεγάλα καρτερεῖ μὴ λαμβάνων,
Ἔχειν δυνάμενος καὶ κρατεῖν ἀζημίως·
Οὐδ' ὅσα ταῦτα πάντα διατηρούμενος,
Ἀλλ' ὅστις ἄδολον γνησίαν τ' ἔχων φύσιν
Εἶναι δίκαιος κ' οὐ δοκεῖν εἶναι θέλει.
Non Justus omnis abstinens injuriæ est,
Sed qui nocere cum potest tunc abstinet;
Nec qui recusat parva, sed qui maximis
Tentatus, animi robur invictum gerit:
Nec quisquis ista quolibet præstat modo,
Sed qui dolosi nescius fuci, integrâ
Probitate, Justus esse, non credi, cupit.

-illa egregia Hieroclis: Πᾶν γὰρ ὃ ἀμείνονα τὴν ψυχὴν -ῖ τοῦτο ὄντως ἀρετή καὶ φιλοσοφίας νόμος. Τὰ δὲ μόνον περὶ

ἀνθρω-

ἀνθρωπίνην εὐσχημοσύνην τείνονται, δουλοπρεπῆ ἐστι σοφίσματα καὶ σκιαγραφία τῶν καλῶν, τὸν παρὰ τῶν πολλῶν ἔπαινον θηρωμένη, καὶ τοῦ δοκεῖν μόνον αὐτὸν εἶναι ἀγαθὸν τὴν πᾶσαν ποιουμένη φροντίδα, *Omne enim id quo melior redditur animus, hoc virtus est & lex Philosophiæ. Quæ vero in hoc tendunt, ut apud homines speciosi simus, serviles sunt fallaciæ & rerum honestarum adumbrationes, quæ laudem ab aliis venantur, & omnem curam in eo ponunt, ut quis bonus videatur.* At *plerisque hominum*, ut dicebat ille, *major famæ sitis est quam virtutis.* Quod autem Christus cohærenter hic posuit opera misericordiæ, preces, & jejunium, fecit hoc quoque non sine exemplo. Passim enim ista ut ὁμογενῆ *congenera* jungi solebant. Vide Tobiæ 12. 9.

Μισθὸν, *mercedem*] Voces Hebrææ quæ Græcæ huic sæpe respondent נדרה & אתנרה promiscue *mercedis* & *doni* habent significationem, quo magis apparet non eam esse vim hujus vocis ut æqualitatem inter factum & rem desideret. Sed neque Latina vox id exigit. Est quidem *merces*, ut Varro vult, à *merendo*: at *merere* & *mereri* Latinis veteribus erat *consequi pro re aliquâ.* Terentius, *Egone illam cum illo ut patiar nuptam unam diem? nil suave meritum est.* Cicero: *Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas*, & similia. Merces illa quam Deus rependit obedientiæ nostræ fundamentum habet in liberali ac misericordi ipsius promissione. Alioqui non digna sunt quæ hic patimur (est autem patientia pars nobilissima obedientiæ nostræ) glorioso præmio quod nobis obventurum est: Breviter & bene Salvianus: *Indignum est ad futuræ gloriæ comparationem omne opus humanum.* Sed de his plenius ad Lucam capite 17.

2. Μὴ σαλπίσῃς, *noli tubâ canere*] Recte post Chrysostomum Theophylactus notat non moris id fuisse apud Judæos, sed locutionem esse παροιμιώδη *proverbialem.*

bialem. Nam tubâ convocare populum Hebræi ſolebant, ut Moſes nos docet: atque inde ad Tyrios, à Tyriis ad Tyrrhenos, qui & ipſi propago ſunt Tyriorum, ut nominis veſtigium indicat, à Tyrrhenis ad Græcos tubæ uſus pervenit. Eſt autem σαλπίζειν *tubâ canere*, populum teſtem quærere. Baſilius facunde dixit, ut ſolet, τῆς εὐποιΐας σαλπιζομένης ὄφελος οὐδὲν, *beneficentiæ quaſi per tubam proclamatæ nullus uſus.*

Οἱ ὑποκριταὶ, *hypocritæ*] Quorum ſunt, ut cum Poetâ loquar, *mores perſonati.* Vetus dictum eſt: *Totus mundus exercet hiſtrioniam.*

Ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *in ſynagogis*] Recte transferas *in circulis.* Latiſſime enim patet vocis uſus: neque hic reſtringi debet ad Proſeuchas, quod & ſequentia oſtendunt. Quin & nunc Judæi liberalitatem ſuam maxime oſtentant in exſequiis mortuorum.

Ἀπέχουσι, *receperunt*] Ita & Latine dicimus *habeat ſibi*, id eſt, nihil ultra exſpectet. Apud Arrianum Epicteto: ἀπέχεις πάντα, *habes omnia.* Plutarchus Solone: ὁ ἐν γάμῳ παρορῶν τὸ καλὸν οὐ τέκνων ἕνεκα δῆλός ἐστιν, ἀλλ' ἡδονῆς ἀγόμενος γυναῖκα, τόν τε μισθὸν ἀπέχει, *Qui in nuptiis id quod honeſtum eſt prætervidet, oſtendit uxorem ſe ducere voluptatis non liberûm cauſâ: habet ergo mercedem.* Directe opponitur hoc Chriſti enuntiatum opinationi Hebræorum ſentientium opera miſericordiæ quæ fiunt invocato Deo, ſpe tamen & reſpectu humanæ laudis, minus habitura mercedis apud Deum, neque tamen mercede caritura. At Chriſtus docet habituros eos quod voluerunt, inanem ſcilicet gloriam nec quicquam præterea.

3. Μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου, *neſciat ſiniſtra tua*] Eſt & hoc è proverbio ſumptum, cui non diſſimile illud Imperatoris, qui interrogatus quando ſignum itineri daret, dixit ſe tunicam quoque abjecturum ſi conſciam putaret. Senſus eſt. Benefac quam potes occultiſſime.

4. Ὅπως ᾖ σοῦ ἡ ἐλεημοσύνη ἐν τῷ κρυπτῷ, *Ut sit eleemosyna tua in abscondito*] ᾖ *sit* id est γένηται *fiat*, & ἐν τῷ κρυπτῷ *in abscondito* expressum est ex Hebræo. Nam quod Græci uno verbo dicerent κρύφα *clam*, id Hebræi dicunt בלאט, atque ita cætera ejusdem formæ. Græci quidam Jud. 4. 41. בלאט vertunt ἐν κρυφῇ *abscondite*. Vocem hanc ἐλεημοσύνης *eleemosynæ* impie irridet Julianus.

Ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ, *qui videt in abscondito*] Deest Articulus, ut sit ὁ βλέπων τὸ ἐν τῷ κρυπτῷ, *qui videt id quod clam est*, quod est, ut diximus, τὸ κρύφα γινόμενον *quod clam fit*. Sic quod infra 22. 30. dicitur ἐν οὐρανῷ *in cælo*, Marcus addito articulo explicat, οἱ ἐν οὐρανῷ *qui in cælo*. Sic infra 10. 23. ἐν τῇ πόλει, *in civitate istâ*, positum est pro οἱ ἐν τῇ πόλει *ii qui in civitate istâ*. Marci 8. 26. ἐν τῇ κώμῃ *in vico*, pro τῶν ἐν τῇ κώμῃ *eorum qui sunt in vico*.

MATT.

MATT. Cap. 6. Verſ. 5. — 15. Sect. X.

5. Καὶ ὅταν προσεύχῃ, οὐκ ἔσῃ ὥσπερ οἱ ὑποκριταί· ὅτι φιλοῦσιν ἐν ταῖς συναγωγαῖς καὶ ἐν ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν ἑστῶτες προσεύχεσθαι, ὅπως ἂν φανῶσι τοῖς ἀνθρώποις. ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὅτι ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν.

5. ET cum oratis, non eritis ſicut hypocritæ, qui amant in ſynagogis & in angulis platearum ſtantes orare, ut videantur ab hominibus: amen dico vobis, receperunt mercedem ſuam.

6. Σὺ δὲ ὅταν προσεύχῃ, εἴσελθε εἰς τὸ ταμιεῖόν σου, καὶ κλείσας τὴν θύραν σου, πρόσευξαι τῷ πατρί σου τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ· καὶ ὁ πατήρ σου ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ, ἀποδώσει σοι ἐν τῷ φανερῷ.

6. Tu autem cum oraveris, intra in cubiculum tuum, & clauſo oſtio, ora patrem tuum in abſcondito: & pater tuus qui videt in abſcondito, reddet tibi.

7. Προσευχόμενοι δὲ μὴ βαττολογήσητε, ὥσπερ οἱ ἐθνικοί· δοκοῦσι γὰρ ὅτι ἐν τῇ πολυλογίᾳ αὐτῶν εἰσακουσθήσονται.

7. Orantes autem, nolite multum loqui, ſicut ethnici: putant enim quod in multiloquio ſuo exaudiantur.

8. Μὴ οὖν ὁμοιωθῆτε αὐτοῖς· οἶδε γὰρ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὧν χρείαν ἔχετε, πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν.

8. Nolite ergo aſſimilari eis. ſcit enim pater veſter quid opus ſit vobis, antequam petatis eum.

9. Οὕτως οὖν προσεύχεσθε ὑμεῖς· Πάτερ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς· ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου·

9. Sic ergo vos orabitis. Pater noſter qui es in cœlis, ſanctificetur nomen tuum.

10. Ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου· γενηθήτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς.

10. Adveniat regnum tuum. Fiat voluntas tua, ſicut in cœlo, & in terra.

11. Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον.

11. Panem noſtrum ſuperſubſtantialem da nobis hodie.

12. Καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν.

12. Et dimitte nobis debita noſtra, ſicut & nos dimittimus debitoribus noſtris.

13. Καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ· ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν.

14. Ἐὰν γὰρ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἀφήσει καὶ ὑμῖν ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος.

15. Ἐὰν δὲ μὴ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, οὐδὲ ὁ πατὴρ ὑμῶν ἀφήσει τὰ παραπτώματα ὑμῶν.

13. Et ne nos inducas in tentationem. Sed libera nos à malo: quia tuum est regnum, & potentia, & gloria in secula. Amen.

14. Si enim dimiseritis hominibus peccata eorum: dimittet & vobis pater vester coelestis delicta vestra.

15. Si autem non dimiseritis hominibus: nec pater vester dimittet vobis peccata vestra.

Adnotationes ad Sectionem decimam.

5. **E**N ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν, *in angulis platearum*] Latine *in compitis*, ut Cicero atque alii loquuntur. Eodem sensu dicitur *in triviis.* Catullus,

Omnibus in triviis vulgatur fabula passim.

Musæus,

—— ἐν δὲ σιωπῇ
Ἔργον ὅπερ τελέει τις ἐνὶ τριόδοισιν ἀκούει.

—— *in caligine siquid*
Fecerit, in triviis hoc idem protinus audit.

Solebat enim plebis concursus esse in triviis: inde *verba trivialia.*

Ἑστῶτες, *stantes*] Stantes orabant Judæi nisi luctûs tempore: tunc enim orabant proni aut in genibus. Vide Dan. 9. 20. Imitati hoc Christiani: nam in Quadragesimâ, quod tempus poenitentiæ dicatum, orabant in genibus. Diebus Dominicis & in Pentecoste, id est totis Quinquaginta diebus post Pascha, non nisi stantes: ut docet Tertullianus De coronâ militis, & Canon ultimus Synodi magnæ Nicæensis.

Et qui pœninentiam agebant delictorum intra præstituta tempora erant ὑποπίπτοντες, postea συνεστῶτες. *Statio* igitur apud veteres non quemvis sed receptissimum orandi modum significat. Ita Marci 9. 25. ὅταν στήκητε προσευχόμενοι, *& cum stabitis ad orandum.* Lucæ 18. Pharisæus stans orat. Et apud Nehemiam 9. 5. populus ad preces jubetur consurgere. Et Gen. 18. 22. ubi in Hebræo est *Abraham stabat coram Deo*, Chaldæus vertit *orabat.* Neque aliter verbum *standi* usurpatur Jerem. 15. 1. 18. 19. & Job. 30. 20. Atque ita vocem *stationis* usurpant tum Judæi tum Christiani veteres; interdum & συνεκδοχικῶς *per complexionem* pro piorum conventu. Loca passim obvia apud Hermiam, Tertullianum, Cyprianum, qui libro de Oratione, *quando stamus ad Orationem.*

6. Εἰς τὸ ταμιεῖόν σου, *in cubiculum tuum*] Agit hic Christus maxime de precibus quæ non in commune fiunt, sed in usus peculiares; quales erant illæ Cornelii Centurionis. Alioqui δοξολογίας *laudationes* & preces pro bono communi non vetat palam in conventibus fieri, imo alibi etiam jubet, ut infra 18. 19. Præterea omnia ista quæ de conclavi & observando ostio dicuntur sunt desumta ex communi usu ad ea denotanda quæ sine strepitu fiunt. Vid. Esai. 26. 20.

Τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ· *qui est in abscondito:*] Placet hæc lectio, quam & infra commate 18. ipse Latinus interpres sequitur; ut id notet quod ex Hebræorum literis hausit Orpheus ita de Deo unico loquens,

——— οὐδέ τις αὐτὸν
Εἰσοράᾳ θνητῶν· αὐτὸς γε μὴν πάντας ὁρᾶται.
——— *nec conspicit illum*
Mortalis quisquam; videt ipse sed omnia solus.

Sed & Philemoni idem est,

Ο πάνθ' ὁρῶν τι κ' αὐτὸς οὐχ ὁρώμενος.
Qui cuncta cernit, ipse sed non cernitur.

Est locus huic loco non dissimilis in Epicteto Arriani 1. 14. Ὅταν κλείσητε τὰς θύρας καὶ σκότος ἔνδον ποιήσητε μέμνησθε μηδέποτε λέγειν ὅτι μόνοι ἐστὲ· οὐδὲ ἐστε, ἀλλ᾽ ὁ Θεὸς ἔνδον ἐστι. *Ubi ostia occluseritis, & tenebras feceritis intus, nolite dicere Solos vos esse: nam Deus intus est.*

7. Μὴ βαττολογήσητε, ὥσπερ οἱ ἐθνικοί· *nolite multum loqui, sicut ethnici:*] Non vetamur aliquandiu continuare orationem, quod fecit Christus & Apostoli, neque id quod sollicite expetimus repetere aliquoties, quod itidem Christum fecisse videmus, præsertim in supremâ illâ pro Apostolis & credentibus precatione, ut & Paulum; sed prohibemur Deo verba annumerare, quasi ille preces ex prolixitate potius & labore externi istius operis quam ex intimo animi affectu, cui excitando non indicando in precibus verba inserviunt, metiretur: *Ne agmine verborum adeundum putemus ad Dominum*, ait Tertullianus. *Aliud est sermo multus, aliud diuturnus affectus*, ait Augustinus Epistolâ 121. Erant autem huic vitio minus obnoxii Judæi, ut qui potius docerent preces concisas esse debere; quod hodieque exstat apud Abenesdram initio ad Ecclesiasten, & in aliis ipsorum libris: & apud Sirachiden est, Μὴ δευτερώσῃς λόγον ἐν προσευχῇ σου, *non iteres verbum in oratione tuâ*: ubi δευτερεῖν τὸν λόγον *iterare verbum* idem est quod hic βαττολογεῖν, *petitionem commendandam modeste Deo tumultuosâ loquacitate jactare*, ut loquitur Cyprianus sermone De oratione Dominicâ. Ideo Christus exemplum vitandi moris ab exteris gentibus petiit, quibus id erat perquam familiare. Unde illud in Comœdiâ.

Obe jam desine deos, uxor, gratulando obtundere,
Tuam esse inventam gnatam: nisi illos tuo ex ingenio judicas,
Ut nil credas intelligere nisi idem dictum est centies.

Con-

Contra eum morem est illud Planti in Pœnulo,

Paucis verbis rem divinam facito.

Centies idem dicere est βαττολογεῖν. Quod vero ibi de gratiarum actione dicitur, idem in precibus fieri consuesse ostendunt hymni Græcorum, & quæ in eam rem disserunt Plato, Juvenalis, Persius.

Ἐθνικοὺς *Gentiles* autem Judæi Hellenistæ vocabant τοὺς ἀλλοφύλους *alienigenas* ex strictiore usu ejus vocis. Quanquam enim significatu laxiore etiam Judæi ἔθνος *gens* vocantur Joh. 11. 51. Act. 10. 22. 24. 10. & alibi; receptius tamen erat ut Judæos vocarent λαοὺς *populum*, cæteros ἔθνη *gentes*, quomodo Hebraice illi עם, isti גוים vocabantur. Atque ita opposita inter se inveniuntur λαὸς καὶ ἔθνη *populus & gentes*, Act. 26. 17, 23. Causa distinctæ appellationis hæc, quod ἔθνη *gentes* vocarent quamvis hominum multitudinem, λαὸν *populum* autem cœtum jure ac legibus sociatum, quod in Judæos eximie competebat. Quo sensu Deus gentes profanas ad Evangelium vocans dicitur sibi comparâsse λαὸν ἐξ ἐθνῶν *populum ex gentibus*, Act. 15. 14.

Ἐν τῇ πολυλογίᾳ, *in multiloquio suo*] Id est, πολυλογίας ἕνεκα *longæ orationis causâ*. Sperant, inquit, profanæ illæ gentes ideo se exauditum iri quia longæ orationis tædio se defatigant: πολύλογοι *multiloqui* autem solent iidem esse βαττόλογοι *verborum repetitores*, quia ut multa dicant necesse habent sæpe jam dicta repetant. At quæ nihil nisi quod opus est complectitur oratio non potest πολυλόγος *verbosa* dici. Facete Philemon,

Τὸν μὴ λέγοντα τῶν δεόντων μηδὲ ἓν
Μακρὸν νόμιζε, κἂν δύ' εἴπῃ συλλαβάς·
Τὸν δ' εὖ λέγοντα μὴ νόμιζ' εἶναι μακρὸν,
Μηδ' ἂν σφόδρ' εἴπῃ πολλὰ καὶ πολὺν χρόνον.
Τεκμήριον δὲ τοῦδε τὸν Ὅμηρον λάβε.

Οὗτος

Οὗτος γὰρ ἡμῖν μυριάδας ἐπῶν γράφει,
Ἀλλ' οὐδὲ εἷς Ὅμηρον εἴρηκεν μακρόν.
Quicunque dicit ad rem quæ non pertinent,
Duas locutus ſyllabas prolixus eſt;
At bene dicentem ne prolixum dixeris,
Quantumvis dicat multa & multo tempore.
Ab Homero ſume teſtimonium tibi;
Is cum exarârit verſuum tot millia,
Nemo eſt Homerum qui prolixum dixerit.

8. Οἶδε γὰρ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὧν χρείαν ἔχετε, *ſcit enim Pater veſter quid opus ſit vobis*] Solebant Græci Romanique etiam ſcelerata & inhoneſta à Diis ſuis petere, votis clam conceptis, ut paſſim docemur. Chriſtus tamen eo non reſpicit, ſed quod non contenti in genere ſe ſuaque commendâſſe, longo verborum ambitu exprimerent quæ bona ſibi vellent dari, vitam longam, robur corporis, formam, victoriam, eloquentiam, gratiam potentûm; quæ omnia late exſequitur Juvenalis. At Plato potius ita orandum ait ut Poëta quidam præſcripſerat,

Ζεῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐσθλὰ καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις
Ἄμμι δίδου· τὰ δὲ δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπαλέξειν.
Da, Deus, hæc nobis quæ ſunt bona, ſive precemur
Seu non; quæ mala ſunt, etiam illa precantibus aufer.

aut ut Lacedæmonii τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς τοὺς θεοὺς διδόναι, *ut honeſta cum bonis det Deus*: nec quicquam addendum ultra. Conſentit Platoni vetus Poëta cujus hic eſt verſus,

Μή μοι γένοιθ' ἃ βούλομ' ἀλλ' ἃ συμφέρει.
Ne ſit mihi quod opto, ſed quod expedit.

Quos ſecutus Juvenalis, cum dixiſſet,

Evertêre domos totas optantibus ipſis
Dî faciles.

idque multis comprobâſſet exemplis, tandem ita concludit,

—*Si*

——— Si consilium vis,
Permittes ipsis expendere numinibus, quid
Conveniat nobis rebusque sit utile nostris.
Nam pro jucundis aptissima quæque dabunt Dî.
Carior est illis homo quam sibi; nos animorum
Impulsu & cæcâ magnâque cupidine ducti
Conjugium petimus, partumque uxoris; at illis
Notum qui pueri, qualisque futura sit uxor.

Addit & formulam precandi,

Orandum est ut sit mens sana in corpore sano.

Ex quibus satis apparere arbitror, quomodo hæc Christi verba cum superioribus cohæreant. Quid, inquit, multis verbis opus est ea commemorare quæ ad vitæ hujus usum pertinent? satis sit generaliter optare id quod expedit. Nam quid cuique expediat plerumque ipsi homines nesciunt; at scit Deus. Adde quod infra est commate 32. Ex hoc loco sumsit Julianus quod dicit, φθάνουσιν οἱ Θεοὶ τὰς εὐχὰς, *Dii preces anteveniunt*, ut illud quod apud eundem sequitur, καὶ αὐτῷ πρότερον τὰ θεῖα δόντες οὐδὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐστέρησαν, *& prius ei dederint quæ divina sunt, ne ea quidem quæ humana sunt negarunt*, est ex eo quod infra est commate 33. Hoc enim ille agebat, sed irrito consilio, ut Christianorum bene dicta factaque ad Paganos transferret.

9. Οὕτως, *Sic*] In hunc sensum. Non enim præcipit Christus verba recitari (quod nec legimus Apostolos fecisse, quanquam id quoque fieri cum fructu potest,) sed materiam precum hinc promere. Et sane nihil est dignum oratu, quod non in partes hujus formulæ tanquam in locos suos recte digeri possit. *Oratio enim hæc*, ut Tertullianus loquitur, *quantum substringitur verbis tantum diffunditur sensibus*. Docent autem nos ea quæ ex Hebræorum libris ab aliis sunt citata, non tam formulam hanc à Christo suis ver-

bis

bis conceptam quam in eam congestum quicquid in Hebræorum precibus erat laudabile: sicut & in admonitionibus passim utitur notis eo seculo proverbiis. Tam longe abfuit ipse Dominus Ecclesiæ ab omni affectatione non necessariæ novitatis.

Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς· *Pater noster qui es in cœlis*:] Vide quæ supra à nobis dicta sunt.

Ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου, *Sanctificetur nomen tuum*] Recté Hebræorum Magistri τὸ ἁγιασμὸν τοῦ ὀνόματος Θεοῦ, *sanctificationem Divini nominis*, ad pietatis opera referunt. Vide quæ habuimus supra 5. 16. 2 Pet. 2. 12. & Hebræos ad Psalm. 68. 35. Rabbinum Israelem De Animâ cap. 7. Bene autem notant veteres, primis his tribus membris pia desideria potius exprimi quam petitiones; neque vero opus est ut singulis sensus proprios atque distinctos assignemus. Nam & Lucas videtur tertium omisisse ut prioribus comprehensum.

10. Ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου· *Adveniat Regnum tuum*:] Non puto eum esse sensum quem nonnulli arbitrati sunt, quasi rogare jubeamur ut gloria vitæ alterius quam celerrime adveniat. Quare magis est ut hoc pertineat ad ejus doctrinæ quæ tum Judæam duntaxat personabat propagationem per omnes terras. Vide Luc. 9. 27.

Γενηθήτω τὸ θέλημά σου, *Fiat voluntas tua*] *In hoc dicto ad sufferentiam nos ipsos admonemus*, inquit Tertullianus. Neque aliter hoc loquendi genus usurpatur infra 26. 42. Lucæ 22. 42. Actorum 21. 14. Sed quæ sequitur comparatio videtur ad imperia potius Divina pertinere, non excluso tamen eo quem dixi sensu. Nam & hoc inter imperata est, ut quicquid de nobis statuerit Divina providentia æquo feramus animo. Quo pertinet Cleanthis illud sane intellectum,

Ἄγε δή με, ὦ Ζεῦ, καὶ σύ γ' ἡ πεπρωμένη,
Ὅποι ποθ' ὑμῖν εἰμὶ διατεταγμένος·
Ὡς ἕψομαί γ' ἄοκνος· ἢν δέ γε μὴ θέλω,
Κακὸς γενόμενος, οὐδὲν ἧττον ἕψομαι.
Duc me, Parens celsique dominator poli,
Quocunque placuit, nulla parendi mora est,
Assum impiger, fac nolle; comitabor gemens,
Malusque patiar quod pati licuit bono.

Et vetus Epigramma,

Εἰ τὸ φέρον σε φέρει φέρε καὶ φέρου· εἰ δ' ἀγανακτῇς,
Καὶ σαυτὸν λυπῇς, καὶ τὸ φέρον σε φέρει.
Si quem Fors agat atque ferat, ferat atque feratur;
Sin minus, & feret hunc Fors magis & feriet.

Ex Pythagoræ ſcito quod apud Iamblichum, Ἐπιστημονικὸν τοῦτο καὶ εὔγνωμον, τὸ μὴ ἀντιτείνειν καὶ προσαγανακτεῖν τῇ θείᾳ προνοίᾳ, *Sapientiæ & æquitatis est, non contra niti nec iraſci Divinæ providentiæ.* Vide ſi lubet Hieroclem ad illa Aurei carminis,

Ὅσσα τε δαιμονίαισι τύχαις βροτοὶ ἄλγε' ἔχουσιν,
Ἣν ἂν μοῖραν ἔχῃς πράως φέρε, μηδ' ἀγανάκτει.
Qui veniunt homini Divinâ lege dolores
Fer placide atque irâ ſine quæ tibi contigerit pars.

Quam ſententiam Chriſtiane admodum hunc in modum explicat Clemens Alexandrinus, εἴη δ' ἂν ἡ τελεία εἰρηνοποίησις, ἡ ἐπὶ παντὶ τῷ συμβαίνοντι ἄτρεπτον φυλάσσουσα τὸ εἰρηνικὸν, ἁγίαν τε καὶ καλὴν τὴν διοίκησιν λέγουσα, ἐν ἐπιστήμῃ θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων καθεστῶσα, δι' ἧς τὰς ἐν τῷ κόσμῳ ἐναντιότητας ἁρμονίαν κτίσεως καλλίστην λογίζεται, *Perfecta pax animi est quæ circa omne quod evenit immutabilem ſervat tranquillitatem, ſanctam & pulchram dicens talium diſpenſationem, ipſâ firmam ſe tenens in notitiâ Divinarum Humanarumque rerum; unde quæ in Mundo inter ſe ſunt contraria pulcherrimum rerum conditarum conſenſum eſſe judicat.*

Ὡς ἐν οὐρανῷ, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. *ſicut in cælo, & in terrâ.*]

Hic ϗ & vim habet ἀποδόσεως *redditionis in Comparatione.* Plutarchus similiter, ὡς γὰρ δι' ὁμίχλης τὰ σώματα, ϗ δι' ὀργῆς τὰ πράγματα μείζονα φαίνεται, *sicut corpora per nebulam, & per iram res majores quam sunt apparent.* Illud ἐν οὐρανῷ *in cælo* possis de Astrorum cursu interpretari: ἐν οὐρανῷ οὐδὲν ἀπὸ αὐτομάτου γίνεται *in cælo nihil casu fit* inquit Aristoteles. Sic & Lucanus sapientis animum ita se habere ait,

—— Sicut cælestia semper
Inconcussa suo volvuntur sidera motu.

Sed probabilius est de Angelis sensisse Christum, & spectatum ab eo Psalmi locum 103. 21. *Laudate Dominum omnes exercitus ejus, ministri facientes voluntatem ejus.* In Clementis Constitutionibus lib. 2. cap. 56. ὅπως ὡς αἱ ἐπουράνιοι φύσεις τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων πᾶσαι δοξάζουσι τὸν Θεὸν συμφώνως, οὕτως ϗ τῆς γῆς πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐν ἑνὶ στόματι ϗ μιᾷ διαθέσει δοξάζωσι τὸν μόνον Θεόν. *ut, quomodo supercælestes Naturæ virtutum incorporalium omnes concorditer Deum celebrant, ita & qui in terrâ sunt homines omnes uno ore parique proposito unum celebrent Deum.*

11. Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον, *Panem nostrum crastinum*] Longe aliud est περιούσιος *eximius*, quod LXX usurpant ut significent τὸ ἐξαίρετον, aliud ἐπιούσιος, quod eo sensu nec iuvenitur neque reduci potest ad ejus significationis originem. Quod si voluisset Scritor dicere *supersubstantialem*, dicendum fuerat ὑπερουσιώδη. Nam ἐπὶ in compositionibus eam significationem non habet. Adde quod ἐπὶ in compositione ante vocalem literam ι solet amittere. Itaque Platonici ἐπουσιώδεις vocant *quod substantiæ accedit*; quæ significatio præterea hic locum non habet. Denique non patiuntur Grammaticæ leges ἐπιούσιος aliunde deduci quam à nomine ἐπιοῦσα quod *diem posterum* significat, ut monuit Ambrosius. Hoc vero quanquam

per

per ſe ſufficere debebat, accedit tamen maximi ponderis argumentum ab Hieronymi teſtimonio, qui conſultum à ſe ſcribit Hebræum Evangelii codicem quo Nazareni, hoc eſt, Chriſtiani ἑβραΐζοντες *Hebræâ utentes linguâ*, utebantur; atque ibi reperiſſe מחר, id autem eſt *craſtinum*. Quare περὶ τῆς λέξεως *de vocabulo* amplius quæri non debet: tantum reſtat videamus quæ ſit τῆς λέξεως ſignificatio. Mirum enim videtur, cum Chriſtus vetet nos eſſe ſollicitos pro craſtino die, hic tamen ab eo præcipi ut oremus dari nobis panem craſtinum. Sed ſciendum eſt, quod & ab Hieronymo eſt annotatum, מחר Hebræis non ſignificare ſtricte *diem proxime ſequentem*, ſed *quicquid futurum imminet*, ut Exodi 13. 14. ubi LXX habent μετὰ ταῦτα *poſt id*: Exodi 19. 10. Joſ. 4. 6. Proverb. 27. 1. quibus locis ſervârunt LXX vocem αὔριον *cras*: quo ſenſu & αὔριον uſurpat Lucas 13. 33. Sicut & exactum tempus Hebræis dicitur תמול, id eſt, *heri*. Eſt ergo ἐπιοῦσα omne id ſpatium vitæ quod nobis emetiendum reſtat, incognitum nobis, Deo cognitum; ἐπιούσιον id quod ei ſpatio ſufficit. Multi homines incerti quamdiu ſint victuri, ſenectutis exſpectationem avaritiæ prætendunt: & ſæpe quo minus eſt viæ eo plus quæritur viatici. Vult Chriſtus nos Deo hanc curam committere, ut quantum vitæ ſupereſt tantum nobis ſuppeditet alimentorum: neque ita tamen ut poſcamus id omne nobis repræſentari. Eſt enim valde illiberalis animi non credere Deo niſi ſub pignore. Quemadmodum igitur hi qui in poteſtate ſunt patris familias & boni & ſapientis & divitis, non poſtulabunt ut alimenta in multos annos ſibi in cellis recondere liceat, ſed contenti erunt dimenſo diurno: ita & Chriſtus abeſſe vult à noſtris precibus tum diffidentiam, tum aviditatem. Eſt ergo hic σήμερον *hodie* poſitum pro eo quod pleniore

niore Hebraiſmo diceretur σήμερον σήμερον *hodie hodie*, id eſt Lucâ interprete τὸ καθ' ἡμέραν *in diem*: unde Græce καθημερόβιοι, & ἐφ' ἡμέραν ἔχοντες apud Herodotum libro 1. Latine *in diem viventes* dicuntur, qui contenti ſunt præſentibus neque in longum ſunt ſolliciti. Sic & τροφὴν καθ' ἡμέραν *victum in diem* dixerunt Alexis & Antiphanes. Quod Græci interpretes Dan. 1. 5. dixere τὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἡμέραν *id quod eſt de die in diem*. Ita optime cum hâc prece conſentit præceptum Chriſti quod infra eſt commate 34. Omninoque idem nobis aperte ſignificat quod quotidianâ Mannæ largitione olim adumbrabatur, quam hiſtoriam ita explicat Philo ut vice interpretis ſit ad hæc Chriſti verba, καλὸν τὸ ἐνάριθμον καὶ μεμετρημένον, καὶ μὴ τὸ ὑπὲρ ἡμᾶς λαμβάνειν πλεονεξίᾳ· τοῦτό γε τὸ τῆς ἡμέρας εἰς ἡμέραν συναγαγέτω ἡ ψυχὴ, ἵνα μὴ ἑαυτὴν φύλακα τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ τὸν φιλόδωρον Θεὸν ἀποφήνῃ, *pulchrum eſt id quod in numero ac menſurâ conſiſtit, & non ex aviditate id ſumere quod modum excedit. Congreget ergo anima id quod de die in diem ſufficit, neque ſe bonorum cuſtodem cenſeat, ſed liberaliſſimum Deum.* Ἄρτον *panem* autem dixit Interpres, ut exprimeret Hebræum לחם, aut Syriacum ܠܚܡܐ, quod *cibum* ſignificat, & peculiariter pro ciborum præcipuo, pane uſurpatur: imo, ſi Athenæo credimus, Syri panem non merum ſed cum lacte, oleo & ſale λάχμαν vocabant. Sed & apud Scriptorem Tobiæ 1. 10. ἄρτοι τῶν ἐθνῶν ſunt *edulia Gentium*; quod patebit ſi conferas locum Danielis 1. 8. Laxior uſus ad ea omnia protulit

Queîs humana ſibi doleat natura negatis.

Διατροφὰς ſcilicet καὶ σκεπάσματα *alimenta & quibus tegamur*, ut Paulus loquitur 1 Tim. 6. 8. aut ut Philo loco quem infra adducemus, τροφὴν καὶ σκέπην *alimentum & tegumentum*. Æque late patet in Jure Romano

victûs

victûs appellatio: comprehendit enim ea *quæ esui, potui, cultuique corporis, quæque ad vivendum hominibus sunt necessaria*, ut tradidit Ulpianus. Hæc sola nobis in Novo Federe Deus promittit, hæc sola vult à nobis postulari, neque in antecessum, sed quantum in præsens sat est; cum contra Judæi à Magistris suis didicissent magnam sibi opulentiam precari. Sensus ergo horum verborum est. Da nobis Deus victum qui ætati in posterum agendæ sufficiat: & si non placeat dare annua, da menstrua, da saltem diurna: quicquid ultra dabitur, id erit adventitium.

12. Ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, *dimitte nobis debita nostra*] Sicut Græci dicunt ὀφείλειν δίκην, Latini *pœnas debere*: ita Hebræis חוב, quod *debitorem* significat, etiam de his qui pœnæ obstricti sunt usurpari solet, ut Dan. 1. 10. Tertullianus, *Debitum in Scripturis delicti figura est, quod perinde Judicio debeatur & ab eo exigatur.* Quod ergo hic Interpres κατὰ λέξιν *verbo tenus* expressit, id Ἑλληνικώτερον *magis Græce* reddidit Lucas cum posuit ἁμαρτίας *peccata.* Sic idem Lucas in eodem sensu, cum prius dixisset ἁμαρτωλοὺς *peccatores* mox posuit ὀφειλέτας *debitores* 13. 2, 4. ἀφιέναι autem ἁμαρτίας *dimittere* autem *peccata* opponitur τῷ κρατεῖν *ei quod est retinere.* Est autem utrumque dictum de Deo ἀνθρωποπαθῶς *more humano*, quia homines ea quæ bonâ fide condonant, quasi ex animo projiciunt; quæ condonare nolunt, asservant. Similia sunt *non meminisse delictorum*, Jerem. 31. 34. & *in mare delicta projicere*, Mich. 7. 19. Sic etiam inter se opponuntur χαρίζεσθαι *condonare* & λογίζεσθαι *imputare*, sed apertius ductâ tralatione à debitis pecuniariis. Servius ad 11. Æneidos, *Luisti supplicium: Juris verbo usus est. Luere enim debitor dicitur, qui pecuniam solvit; quod hic usurpatum est in capitalem pœnam.*

nam. Illud *usurpatum est*, Servio significat λελεγμένον καταχρηστικῶς *dictum per abusionem.* Errâsse autem eos qui putârunt hanc precationem ad paucos duntaxat pertinere, aut debere quidem omnes ita precari, non tamen pro se aut à quibusdam hoc pronuntiari etiam pro se humiliter non veraciter, docet nos optimus Christi interpres Johannes Epistolâ 1. cap. 1, 8, 9, 10. Ex quo simul intelligimus hanc orationem non esse alligandam ad sola peccata quæ fiunt post datum nomen Christo, sive illa sint ἁμαρτίαι *peccata* stricte nominata, de quibus Johannes pergit agere 2. 1. sive πταίσματα *offensiones*, de quibus agit Jacobus 3.2. & quæ potissimum hic respici putat Augustinus; sed referendam insuper ad delicta quæ Christianam professionem antecesserunt. Quanquam enim Novi Federis ictu promisit Deus veniam antecedentium delictorum omnibus in Christum credituris, eamque etiam in animis credentium obsignat, noluit tamen ejus juris effectum, id est, liberationem à morte, cui connexa est gloria æterna, nobis contingere, nisi hâc Lege ut dum in hâc vitâ sumus demisse semper coram Deo agnoscamus etiam exacti temporis culpam, & in petendâ eo quoque nomine veniâ perseveremus. Vide Paulum 1 Cor. 15. 9. & 1 Tim. 1. 15. ubi se vocat τὸν ἁμαρτωλῶν πρῶτον *primum inter peccatores*, quæ pia est ὑπερβολὴ *Superjectio*, qualis & illa in Epistolâ Barnabæ, ὅτι ἐξελέξατο τοὺς ἰδίους ἀποστόλους Ιησοῦς ὄντας ὑπὲρ πᾶσαν ἀνομίαν ἀνομωτέρους, *quia elegit Jesus Apostolos suos cum essent super omnem improbitatem improbi* Utilia ad hanc rem habet Chrysostomus oratione De Statuis duodecimâ. Hieronymus 3. dialogo contra Pelagium, *De Baptismatis fonte surgentes & regenerati in Dominum Salvatorem, impleto illo quod de se scriptum est, Beati quorum remissæ sunt iniquitates & quorum tecta sunt peccata, statim in primâ*

corporis

orporis communione Christi dicunt, Et dimitte nobis de-
ita nostra, quæ illis fuerant in Christi confessione dimissa.
Ὡς καὶ ἡμεῖς, *sicut & nos*] Sensus est. Non frustra
ιanc indulgentiam à te speramus, cum nos filii tui
uo exemplo simili indulgentiâ homines alios pro-
equamur, id est, læsi vindictam nec facto nec voto
xpetamus. Idem plane Lucas voluit cum dixit, καὶ
γὰρ αὐτοὶ ἀφίεμεν παντὶ ὀφείλοντι ἡμῖν, *siquidem & ipsi di-*
mittimus omni debenti nobis. Sunt autem ὀφειλέται sive
οἱ ὀφείλοντες *debitores, qui in nos deliquerunt.* Sensus
dem apud sapientem Hebræum Eccles. 28. 2. Ἄφες
τὸ ἀδίκημα τῷ πλησίον καὶ τότε δεηθέντος σοῦ αἱ ἁμαρτίαι σου
λυθήσονται, *relinque proximo tuo nocenti te, & tunc de-*
precanti tibi peccata solventur: ubi & quæ sequuntur
vide.

13. Μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμὸν, *ne nos inducas in*
tentationem] Frequens Hebræis אל תביאנו ליד נסיון.
Non hic sensus est, ne Deus nos permittat πειρασμοῖς
περιπίπτειν *objici tentationibus*, quæ communis sors est
Christianorum omnium, ac maxime eorum qui plu-
rimum in Christi doctrinâ profecerunt, Jac. 1. 2, 3.
sed, ne nos sinat oneri succumbere. Nam בא במסה
εἰσέρχεσθαι εἰς πειρασμὸν *intrare in tentationem* significat
ita involvi illecebris aut periculis ut non extrice-
ris, infra 26. 41. Mar. 14. 38. Luc. 22. 40, 46. Ple-
nius interdum dicunt Hebræi, *intrare in manum ten-*
tationis, hoc est in potestatem ejus ac dominium.
Hinc in formâ Hiphil dicitur Hebraice הביא. Sy-
ris (nam illis ܥܠ valet בוא) ܥܠܠ, quod & hic re-
peritur & apud Danielem σὺν ἐπενθέσει *cum insertione*
literæ, ܐܥܠ *facere intrare*, quod Hellenistæ vertunt
εἰσφέρειν. Certum autem est & ab Hebræis traditum
verba ejus formæ quam Hiphil vocant non semper
significare actum καταφατικὸν *affirmativum*, sed sæpe
ἀποφατικὸν *negativum* duntaxat, sæpe etiam non causam

ſed occaſionem eâ flexione indicari. Deus non tantum homines impios vitiis ſuis ſæpe relinquit, παραδιδοὺς ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῶν καρδιῶν αὐτῶν, *tradens eos in deſideria cordis eorum*, ut loquitur Paulus Rom. 1. 24. ſed eos etiam qui viribus ſuis plus æquo confidunt ad tempus velut abdicat. Hoc jubemur agnitione infirmitatis noſtræ & aſſiduis precibus antevertere, ut apparet iis quos jam adduximus locis. Cyprianus oſtendit in veteri Latinâ verſione fuiſſe, niſi forte ipſe ita vertit, *ne nos patiaris induci.*

Ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ· *ſed libera nos à malo*:] Hebræi dicunt חצלינו מכל רע. Membrum hoc priori opponitur. Ita Petrus dixit ῥύεσθαι ἐκ πειρασμοῦ *eripere de tentatione*, & Johannes τηρεῖν ἐκ τῆς ὥρας τοῦ πειρασμοῦ, *ſervare ab horâ tentationis*, Apocalyp. 3. 10. Facit autem hoc Deus, aut explorationem clementer temperando ad eas quas accepimus vires, aut vires etiam augendo arcanis & ineffabilibus auxiliis. Nam utroque modo præſtatur τὸ δύνασθαι ἡμᾶς ὑπενεγκεῖν *ut poſſimus ſuſtinere*, ut loquitur Paulus 1 Cor. 10. 13. Utrum autem ſit potius, paternæ Dei providentiæ permittendum eſt. Quanquam vero multi πειρασμοὶ multæ *tentationes* ſint ἐκ τῆς ἐπιθυμίας *ex concupiſcentiâ*, Jac. 1. 14. multi etiam ab hoſtibus noſtræ profeſſionis, Luc. 8. 13. ſolet tamen utrumque genus τῷ πονηρῷ *malo*, diabolo ſcilicet, aſſcribi, quia ille miris artibus & cupiditates inflammat, & hoſtes inſtigat; unde ὁ πειράζων *tentator* dicitur. Ita 1 Cor. 7. 5. ὁ πειρασμὸς ἐξ ἀκρασίας *tentatio ex incontinentiâ* ad diabolum refertur, neque minus gravioris metûs incuſſio Luc. 22. 31. Hæc quanquam vera ſunt, tamen non refrager iſtud τοῦ πονηροῦ *à malo* volenti ſumere paulo generalius ab eo quod eſt τὸ πονηρὸν *malum* in neutro, hoc ſenſu nimirum, ut jubeamur precari non immunitatem ab incommodis omnibus ſed animum

invictum

invictum adversus tentamenta. Nam & Hebræi ita dicere solebant. *Ne nos inducas in manum tentationis, sed nos libera ab occursu mali*, ut ab aliis observatum est.

Quod sequitur, *Quoniam tuum est Regnum, potestas, & gloria in secula seculorum*, cum in vetustissimis exemplaribus Græcis non exstiterit, exstet autem & in Syriaco & in Latino contextu & in Arabico, argumentum nobis exhibet unde discamus non Arabicam tantum & Latinam versionem, sed & Syriacam factam postquam Ecclesiarum λειτεργία *formula sacrarum actionum* formam certam acceperat. Nam ex Græciæ consuetudine cœpta est asscribi hæc δοξολογία *concelebratio* magis quam pars precationis, Latinis omnibus ignota.

Sed & *Amen* apparet non à Christo additum, sed ex more veteris Ecclesiæ publicam vocum recitationem eâ voce approbantis. Id enim factitâsse Christianos veteres docemur 1 Cor. 14. 16. idque, ut multa, exemplo Hebræorum, Deut. 27. 15. & deinceps. Sic & in Latinis codicibus ex Rituali Latino multa adhæserunt, ut infra 21. 17. hæc verba, *& docebat eos de Regno Dei*. Luc. 18. 13. *Amen*, in quibusdam exemplaribus.

14. Ἐὰν γὰρ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, *Si enim dimiseritis hominibus peccata eorum*] Est quidem ubi παράπτωμα *lapsus* oppositum τῇ ἁμαρτίᾳ *peccato* significet delicta minora, ut Ephes. 2. 1. Sed & hoc loco, quod præcedentia quoque evincunt, & alibi, ut Rom. 4. 25. Coloss. 2. 13. omnia delictorum genera complectitur. Docet hic Christus, sicut Regnum cœleste, ita eam quæ Regnum præcedit peccatorum indulgentiam, non patêre nobis nisi sub conditione novæ obedientiæ, cujus pars magna sit lenitas in condonandis injuriis. Non vetat Christus

παιδείαν καὶ νουθεσίαν *institutionem & castigationem* quam parentes liberis, imo & alii aliis debent; neque, ut supra ostendimus, Judiciorum leges tollit, quanquam certum est in illis etiam exercendis clementiam requiri; sed vult nos ab ultione animo esse alieno, ita ut eam nec exigamus ipsi, nec à Judice, imo ne à Deo quidem postulemus, sed, ut modo dicebat, benefaciamus iis qui nos læserunt. Beneficium autem est etiam precibus ipsos apud Deum adjuvare. Neque vero, ut quidam putant, præstandum hoc est iis solis qui pœnitentiam factis testantur, sed illis etiam qui errore quodam in nos sæviunt, Christi exemplo Luc. 23. 34. Illi vero qui maligno animi proposito inexcusabiliter peccant, Deo permittendi sunt, Rom. 12. 19. Danda autem est opera ut delicta aliorum quam benignissime interpretemur, præsertim quæ in nos sunt commissa, cum alioqui in partem sequiorem nimium suâ sponte provergat dolens animus. Est autem hæc etiam Christi sententia ex veterum Hebræorum placitis: quod & apud Thalmudicos legitur & apud sapientem Hebræum Ecclesf. 28. 3. Ἄνθρωπος ἀνθρώπῳ συντηρεῖ ὀργὴν, καὶ παρὰ Κυρίου ζητεῖ ἴασιν· καὶ ἐπ' ἄνθρωπον ὅμοιον αὐτῷ οὐκ ἔχει ἔλεον, καὶ περὶ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ δεῖται· αὐτὸς σὰρξ ὢν διατηρεῖ μῆνιν, καὶ τίς ἐξιλάσεται τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ; *Homo homini reservat iram, & à Deo quærit medelam: In hominem similem sibi non habet misericordiam, & de peccatis suis deprecatur. Ipse, cum caro sit, reservat iram, & quis exorabit pro delictis ejus?* Ubi tacite ex nomine *hominis* & *similis* & *carnis* datur intelligi Deus tanto major, sicut hic ex voce *Patris cœlestis* intelligitur oppositum terrestris & fratris. Senecæ est, *Ut absolvaris, ignosce:* & in Tragœdiâ,

Det ille veniam facile, cui veniâ est opus.

MATT. Cap. 6. Verſ. 16.—18. Sect. XI.

16. Ὅταν δὲ νηστεύητε, μὴ γίνεσθε ὥσπερ οἱ ὑποκριταὶ, σκυθρωποί· ἀφανίζουσι γὰρ τὰ πρόσωπα αὐτῶν, ὅπως φανῶσι τοῖς ἀνθρώποις νηστεύοντες· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὅτι ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν.

17. Σὺ δὲ νηστεύων ἄλειψαί σου τὴν κεφαλὴν, καὶ τὸ πρόσωπόν σου νίψαι·

18. Ὅπως μὴ φανῇς τοῖς ἀνθρώποις νηστεύων, ἀλλὰ τῷ πατρί σου τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ· καὶ ὁ πατήρ σου ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ, ἀποδώσει σοι ἐν τῷ φανερῷ.

16. CUM autem jejunatis, nolite fieri ſicut hypocritæ, triſtes: exterminant enim facies ſuas, ut pareant hominibus jejunantes. Amen dico vobis, quia receperunt mercedem ſuam.

17. Tu autem cum jejunas, unge caput tuum, & faciem tuam lava:

18. Ne videaris hominibus jejunans, ſed patri tuo qui eſt in abſcondito: & pater tuus qui videt in abſcondito, reddet tibi.

Adnotationes ad Sectionem undecimam.

16. Ὅταν δὲ νηστεύητε, *Cum autem jejunatis*] Proprie agit hic Chriſtus non de communibus populi jejuniis, quale erat à Deo præceptum ſolenne unum circa dies Sacri piacularis, & tria alia addita Exſilii temporibus, ſed de his quæ privatim ſibi quiſque indicebat, ſive per continuos aliquot dies extra ordinem, ſive perpetuo quodam more ſtatis diebus, nimirum Lunæ & Jovis, ut plerique Phariſæi, quorum qui videri volebant religioſiores etiam Martis & Veneris diem adjungebant. Erat autem ſevera admodum Phariſæorum ἀπαστία *inedia*: nam cibum plane nullum ſumebant ante Solem occaſum, & tunc quoque non niſi oleribus aut ovis veſcebantur. Sed & in cubitu erant in ſe duriores: neque enim tantum ab uxoribus ſecubabant, ſed alii ſervabant χαμευνίας *humi cubationes*, alii, Epiphanio teſte, etiam

ſpinas ſibi ſubſternebant quominus conquieſcerent. Chriſtus ut non improbat jejunii exercitationem, ita eos hic notat qui per talia famam ſanctimoniæ aucupabantur. Quod præcipue in Phariſæos convenit, qui nomen etiam inde acceperant, quod non contenti implere ritus Lege præceptos, aliis ſeverioribus inſtitutis à reliquâ plebe *diſcernerentur*. Vide Luc. 18. 12.

Σκυθρωποί·] *Triſtes*: bene Vulgata verſio. Vide Luc. 24. 17. Adde Græcos interpretes Gen. 40. 7. Dan. 1. 10.

Ἀφανίζουσι γὰρ τὰ πρόσωπα, *exterminant enim facies ſuas*] *Deformant*: quomodo faciem neglectam perire dixit Ovidius. Citantur ex Euplœâ Antiphanis apud Stobæum hi verſus,

> Ὥσπερ πονηρῷ ζωγράφῳ τὰ χρώματα
> Πρώτιστον ἀφανίζουσιν ἐκ τοῦ σώματος.

ſed legi debet Πόνηρα δ' ὥσπερ ζωγράφοι. Senſus eſt,

> *At res adverſæ, quomodo pictor ſolet,*
> *Primum colorem delinunt de corpore.*

Sic & fuco ac pigmentis ἀφανίζειν τὰς ὄψεις *deformari faciem* ait Nicoſtratus. Cæterum Chriſtus hic non tam agit de macie & pallore, quæ inediam naturaliter comitantur, quam de affectatâ quâdam vultûs triſtitiâ & geſtibus,quales deſcribit graphice Jeremias 58. 5. Mirari hoc in Phariſæis eo minus debemus, quod iidem & ſpinas inſeruerint veſtibus ſuis ut ſibi ſanguinem elicerent, & capita alliſerint parietibus.

17. Ἄλειψαί σου τὴν κεφαλὴν, καὶ τὸ πρόσωπόν σου νίψαι· *unge caput tuum, & faciem tuam lava*] Hoc eſt præfer vultum & habitum quotidianum. Nam & lavari & ungi ſolebant Judæi eorumque vicini extra luctûs tempora; præcipue vero quoties ſolito erant lætiores, ut diebus feſtis, Ruth 3. 3. 2 Sam. 12. 20. 14.2. 2 Reg. 4. 2. Eſth. 2. 12. ad unctionem autem pleri-

que

que utebantur oleo, Psalmo 104. 15. sic apud Homerum Odyss. z,

Χρῶτ' ἀπονίπτεσθαι ἠδ' ἀποχρίεσθ' ἀλοιφῇ,

Corpora mundari lymphis oleoque perungi,

Scholiastes ἀλοιφῇ interpretatur ἐλαίῳ *oleo*: nitidiores aliis etiam unguentis. Vide Judithæ historiam 10.3. & 16. 8. Christiani quoque veteres unguentis non in totum abstinuerunt: quâ de re videndus Clemens Pædagogo 2. cap. 18. ubi τὸ μυρεψαλοιφεῖν *pigmentari* improbat, τὸ δὲ χρίεσθαι τῷ μύρῳ *ungi unguento* ostendit usus honestos interdum habere, etiam nobile illud Aristippi dictum referens, *Pereant cinædi qui rem tam bonam infamârunt*. Sed rerum ejusmodi honestas aut turpitudo non tam ex ipsarum naturâ quam ex gentium moribus æstimanda est. Valeat hic illud,

Νόμοις ἕπεσθαι τοῖσιν ἐγχώροις καλόν.

Leges honestum patrias semper sequi.

Justinus, aut quisquis est Scriptor vetustissimus ad Diognetum, Christianos ait vivere ubique terrarum inter Græcos & Barbaros τοῖς ἐγχωρίοις ἔθεσιν ἀκολουθοῦντες ἐν τῇ ἐσθῆτι καὶ διαίτῃ καὶ τῷ λοιπῷ βίῳ, *utentes moribus locorum tam in veste ac victu quam in vitâ cæterâ*.

18. Ἀποδώσει σοι, *reddet tibi*] Habet ergo jejunium suam quoque mercedem, nimirum non seorsim spectatum (nam σωματικὴ γυμνασία *corporalis exercitatio, exiguum per se usum habet* sed quatenus pietati inservit, quæ *promissiones habet vitæ præsentis & futuræ*, 1 Tim. 4. 8. Usum jejunii non male explicat Salvianus libro 1. de Divinâ providentiâ, *Non imprudenter quidam hoc loco dixit, quod si repugnante corporis fortitudine quæ optamus facere non possumus, infirmandum nobis sit carne ut optata faciamus. Infirmitas enim carnis*, inquit, *vigorem mentis exacuit, ut affectis artubus vires corporum in virtutes transferantur animorum, non turpibus flammis medullæ æstuent, non malesanam*

mentem

mentem latentia incentiva ſuccendant, non vagi ſenſus per varia oblectamenta laſciviant, ſed ſola exſultet anima, læta corpore affecto, quaſi adverſario ſubjugato.

Ἐν φανερῷ. *in aperto*] Quod pauciores codices hic addunt, ex locis ſuperioribus repetitum eſt.

MATT. Cap. 6. Verſ. 19.—24. Sect. XII.

19. ΜΗ θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυροὺς ἐπὶ τῆς γῆς, ὅπου σὴς καὶ βρῶσις ἀφανίζει, καὶ ὅπου κλέπται διορύσσουσι καὶ κλέπτουσι·

20. Θησαυρίζετε δὲ ὑμῖν θησαυροὺς ἐν οὐρανῷ, ὅπου οὔτε σὴς οὔτε βρῶσις ἀφανίζει, καὶ ὅπου κλέπται οὐ διορύσσουσιν οὐδὲ κλέπτουσιν.

21. Ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν.

22. Ὁ λύχνος τοῦ σώματός ἐστιν ὁ ὀφθαλμός· ἐὰν οὖν ὁ ὀφθαλμός σου ἁπλοῦς ᾖ, ὅλον τὸ σῶμά σου φωτεινὸν ἔσται.

23. Ἐὰν δὲ ὁ ὀφθαλμός σου πονηρὸς ᾖ, ὅλον τὸ σῶμά σου σκοτεινὸν ἔσται. εἰ οὖν τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ, σκότος ἐστὶ, τὸ σκότος πόσον;

24. Οὐδεὶς δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν· ἢ γὰρ τὸν ἕνα μισήσει, καὶ τὸν ἕτερον ἀγαπήσει· ἢ ἑνὸς ἀνθέξεται, καὶ τοῦ ἑτέρου καταφρονήσει. οὐ δύνασθε Θεῷ δουλεύειν καὶ μαμμωνᾷ.

19. NOlite theſaurizare vobis theſauros in terrâ: ubi ærugo & tinea demolitur, & ubi fures effodiunt & furantur.

20. Theſaurizate autem vobis theſauros in cœlo: ubi neque ærugo neque tinea demolitur, & ubi fures non effodiunt nec furantur.

21. Ubi enim eſt theſaurus tuus, ibi eſt & cor tuum.

22. Lucerna corporis tui eſt oculus tuus. Si oculus tuus fuerit ſimplex: totum corpus tuum lucidum erit.

23. Si autem oculus tuus fuerit nequam: totum corpus tuum tenebroſum erit. Si ergo lumen quod in te eſt, tenebræ ſunt: ipſæ tenebræ quantæ erunt?

24. Nemo poteſt duobus dominis ſervire: aut enim unum odio habebit & alterum diliget: aut unum ſuſtinebit, & alterum contemnet. Non poteſtis Deo ſervire & mammonæ.

Adnotationes ad Sectionem duodecimam.

12. MH θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυρὸς, *Nolite thesaurizare vobis thesauros*] Putavit Cœlestius hoc & aliis Evangelii locis omnem rerum non necessariarum possessionem, quas divitias vocamus, prohiberi. Quod valide refutatur Pauli verbis 1 Tim. 6. 17. Sed in alteram quoque partem errari potest, ut si hic aut eos tantum putemus notari qui genium suum fraudantes auro defosso incubant, aut qui per vim dolumque malum lucra sectantur, quorum illud vitium φειδωλίαν *tenacitatem*, hoc πλεονεξίαν *fraudationem aliorum* distincte Græci vocant: cum hic potius notetur vitium τῆς φιλαργυρίας, *pecuniæ studium*, ut Sallustius loquitur, quod commatis 25. & sequentium cum his antecedentibus connexio manifestum facit. Hi sunt quos Paulus jam dictâ Epistolâ 6. 8. vocat τοὺς βουλομένους πλουτεῖν *qui volunt divites fieri*, quosque ait illaqueari multis irritamentis, ac tandem in exitium solere demergi: ubi βούλεσθαι *velle* ita ferme sumitur quomodo βούλεσθαι τὰ τῶν Συρακουσίων *velle ea quæ sunt Syracusanorum* dicuntur οἱ τὰ αὐτῶν φρονοῦντες *qui ipsis student*. Est quidem vox θησαυρίζειν *thesaurizare* per se media, ita ut & de factis laudabilibus 1 Cor. 16. 2. aliisque non in vitio positis usurpetur 2 Cor. 12. 14. Sed ei voci accidit quod aliis pluribus, ut interdum πρᾶξιν *actionem*, interdum vero, ut hic, τὴν ἕξιν *permanentem animi affectionem* significet, cui conjuncta esse solet tenacitas erogandæ in alienos usus pecuniæ. Nam qui hoc agunt ut quamplurimum habeant, aut id faciunt ut ipsi lautius mollius ac superbius vivant, aut nudâ possessione delectentur. Utrumque autem obstat beneficentiæ. Eodem sensu sumitur τὸ θησαυρίζειν *thesaurizare* Luc. 12. 21. & Jacobi 5. 3.

Ὅπου

Ὅπου σὴς καὶ βρῶσις ἀφανίζει, *ubi ærugo & tinea demolitur*] Hebræi אכל, quod Græco βιβρώσκειν *comedere* respondet, usurpant de quâvis consumtione, etiam per ignem aut gladium. Hinc factum ut id præcipue quod rem intus depascitur diceretur אכלון, quod hic posuit Syrus, id est, βρῶσις *adesio*: unde σητόβρωτα *quæ à tineis depascuntur* Jac. 5. 2. Hoc vero loco cum σὴς *tinea* specialiter nominetur, generis vox ad omnes alias ejusdem generis species referenda est, ut id quod Græci ἰὸν, Latini pro materiæ diversitate *æruginem*, aut *ferruginem* vocant. Nam quod σὴς est in vestibus, hoc ἰὸς sive βρῶσις est in metallis: unde ista frequenter conjungi solent, ut apud Menandrum,

Καὶ πάντα τὰ λυμαινόμεν' ἔνεστιν ἔνδοθεν,
Οἷον ὁ μὲν ἰὸς τὸν σίδηρον ἂν σκοπῇς,
Τὸ δ' ἱμάτιον οἱ σῆτες, ἡ δὲ θρὶψ ξύλον.
Et rei cujusqne pernicies intus latet:
Hoc est ferrugo ferro, si consideres,
Ligno teredo, tineaque vestibus.

Quin & ipse Jacobus Apostolus haud dubie hæc Christi verba respiciens τὰ ἱμάτια ὑμῶν σητόβρωτα γέγονεν· ὁ χρυσὸς ὑμῶν καὶ ὁ ἄργυρος κατίωται, *vestimenta vestra à tineis comesta sunt: aurum & argentum vestrum æruginavit*, dicto capite 5. 2, 3. ἀφανίζειν *demoliri* hic est quod Menandro λυμαίνεσθαι, Lucæ διαφθείρειν.

Καὶ ὅπου κλέπται διορύσσουσι καὶ κλέπτουσιν· *& ubi fures effodiunt & furantur*] Simili argumento Martialis homines ad liberalitatem invitat: nam cum enumerâsset casus quibus subjecta esse solent quæ possidemus, atque inter cætera dixisset quod huic loco apprime convenit,

Callidus effractâ nummos fur auferet arcâ,
tandem concludit,
Quas dederis, solas semper habebis opes.

In

In Menandri etiam Dyſcolo filius patrem ad beneficentiam hortatur ex eâdem poſſeſſionum inſtabilitate,

Περὶ χρημάτων λαλεῖς, ἀβεβαίου πράγματος.
Εἰ μὲν γὰρ οἶσθα ταῦτα παραμενοῦντά σοι
Εἰς πάντα τὸν χρόνον, φύλαττε μηδενὶ
Ἄλλῳ μεταδιδούς· αὐτὸς ὢν δὲ κύριος·
Εἰ μηδ᾽ ἑαυτοῦ, τῆς τύχης ἅπαντ᾽ ἔχεις,
Τί ἂν φθονοίης, ὦ πάτερ, τούτων τινί;
Αὕτη γὰρ ἄλλῳ τυχὸν ἀναξίῳ τινὶ
Παρελομένη σου πάντα προσθήσει πάλιν.
Διόπερ ἐγώ σε φημὶ δεῖν, ὅσον χρόνον
Εἶ κύριος, χρῆσθαί σε γενναίως, πάτερ,
Αὐτὸν ἐπικουρεῖν πᾶσιν, εὐπόρους ποιεῖν
Ὡς ἂν δύνῃ πλείστους διὰ σαυτοῦ τῶν φίλων.

Divitias mihi commemoras, rem fluxâ fide:
Quas ſi perennaturas es certus tibi,
Non intercedo quo minus cuſtodias,
Nec quicquam partiaris: ſin nec tui
Es ipſe dominus, quæque habes ſibi vindicat
Fortuna, cur iſta aliis invideas, pater?
Atque illa, ut levis eſt, jam tuis pecuniis
Indigniorem forte munerabitur.
Quare, me ſi audis, dum te pro domino geris,
Mi pater, utêris illis liberaliter,
Opem feres pauperibus, & quantos potes
Amicos opulentabis ex opibus tuis.
Laus hæc perpetua, & ſiquid eveniat ſecus,
Idem exſpectabis quod tute ante feceris.

Adde quæ jam ex Xenophonte adferemus. Rabirius dixit, *Hoc habeo, quodcunque dedi.* Seneca De vitâ beatâ, *Nihil magis poſſidere me credam quam bene donata.*

20. Θησαυρίζετε δὲ ὑμῖν θησαυροὺς ἐν οὐρανῷ, *Theſaurizate autem vobis theſauros in cœlo*] Οὐρανὸν *cœlum* hic &

aliis aliquot in locis dixit quod frequentius οὐρανοὺς *cælos*. Sensus est, *apud Deum*: quomodo baptisma Johannis dicitur fuisse ἐξ οὐρανοῦ *ex cælo*, id est, à Deo, Luc. 20. 4. Penu autem istud quod Christus recondi jubet sunt opera bona, ut Paulus interpretatur, 1 Tim. 6. 17, 18. ut quæ Deus in memoriâ suâ asservet olim nobis profutura, ut ibidem à Paulo exponitur. Inter hæc autem bona opera eximium quendam locum obtinent benefacta in pauperes, quæ peculiariter θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ *thesaurum in cælo* Christus vocat Luc. 18. 22. sed & Tobiæ Scriptor, ut appareat & hoc ex veteribus esse dictis Hebræorum. Est autem locus plane huic similis apud Xenophontem De Cyri institutione libro ultimo, ubi Cyrus ait longe alios à se thesauros comparari quam à cæteris Regibus, tales nempe qui non marcescant, nisi quod ille hæc ad hujus vitæ præsidia, non ad vitam meliorem refert. Verba sunt, Ὁρᾷς, ὦ Κροῖσε, ὡς εἰσὶ καὶ ἐμοὶ θησαυροί· ἀλλὰ σὺ μὲν κελεύεις με παρ' ἐμοὶ αὐτοὺς συλλέγοντα φθονεῖσθαί τε δι' αὐτοὺς καὶ μισεῖσθαι, καὶ φύλακας αὐτοῖς ἐφιστάντα μισθοφόρους, τούτοις πιστεύειν· ἐγὼ δὲ τοὺς φίλους πλουσίους ποιῶν, τούτους μοι νομίζω θησαυρούς, καὶ φύλακας ἅμα ἐμοῦ τε καὶ τῶν ἡμετέρων ἀγαθῶν πιστοτέρους εἶναι ἢ εἰ φρουροὺς μισθοφόρους ἐπεστησάμην, *Vides, Crœse, esse & mihi thesaurus. Tu vero suades ut eos apud me coacervans invidiam in me & odium accersam, & custodibus appositis conductitiis eos committam: Ego vero amicos ditans, hos mihi thesauros existimo, & fidos magis ad mea meorumque bona custodienda quam ii quos mercede conducerem.* Mox, Ἐγὼ δὲ ὑπηρετῶ μὲν τοῖς θεοῖς, καὶ ὀρέγομαι ἀεὶ πλειόνων· ἐπειδὰν δὲ κτήσωμαι ἃ ἂν ἴδω περιττὰ ὄντα τῶν ἐμοὶ ἀρκούντων, τούτοις τάς τε ἐνδείας τῶν φίλων ἐξακοῦμαι, καὶ πλουτίζων καὶ εὐεργετῶν ἀνθρώπους εὔνοιαν ἐξ αὐτῶν κτῶμαι καὶ φιλίαν, καὶ ἐκ τούτων καρποῦμαι ἀσφάλειαν καὶ εὔκλειαν, ἃ οὔτε κατασήπεται οὔτε ὑπερπληροῦντα λυμαίνεται, *Ego vero Deis quidem inservio, &*

majora in id expeto; quæ assecutus ubi ea superare video id quod mihi satis est, inde amicorum necessitatibus subvenio, & hominibus bene faciendo eosque ditando benevolentiam & amicitias mihi acquiro: & ex his consequor vitam tutam & laudem, quæ neque putrescunt, neque sui abundantiâ corrumpuntur. Locutio huic nostræ non dissimilis apud Philostratum de Herode Sophistâ, ἐθησαύριζε τὸν πλοῦτον ἐν ταῖς τῶν μετεχόντων αὐτοῦ γνώμαις, *divitiarum thesaurum reponebat in animis eorum quos reddebat participes.*

20. Ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν. *Ubi enim est thesaurus vester, ibi erit & cor vestrum.*] Καρδία *cor*, id est, νοῦς *animus*, ut Justinus hunc locum profert Apologetico 2. Verissimam esse hanc sententiam ostendit Aulularia Plauti. Diligenter asservare ea demum solemus quæ magni facimus. Hoc ergo vult Christus, Prout de rebus judicamus, ita nos erga eas affici. Si in divitiis positam credimus felicitatem, futurum ut nihil prævertamus conquirendæ pecuniæ studio; sin veram virtutem solidum credimus bonum, ei nos omnem daturos operam. Et sane verum est, quod Philosophi etiam docent, ex decretis in animo conceptis sequi τὰς ὁρμὰς καὶ τὰς ἐκκλίσεις, *impetus & fugas.* Epictetus, ut solet, nervose, Ὅπου τὸ συμφέρον ἐκεῖ καὶ τὸ εὐσεβές, *Ubi utilitas, eo fertur veneratio.* Unde etiam monent sollicitos nos esse debere ut discamus rem quamque suo pretio æstimare. Bene ergo Horatius,

———quod magis ad nos
Pertinet, & nescire malum est, agitamus, utrumne
Divitiis homines, an sint virtute beati.

atque alibi avaritiæ Staberii hanc causam adfert,

———quoad vixit, credidit ingens
Pauperiem vitium, & cavit nihil acrius, ut si
Forte minus locuples uno quadrante periret,
Ipse videretur sibi nequior.

Neque

Neque tamen excusanda sunt vitia, quia ex corruptis judiciis nascuntur: nam ut recte dicit Hierocles, τὰ δεικνύμενα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οἱ πολλοὶ οὐχ ὁρῶσι, διὰ τὸ μὴ ὀρθῶς χρῆσθαι ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἃς προσέφυσεν ὁ δημιουργὸς τῷ λογικῷ γένει πρὸς ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ, *quæ à Deo ostenduntur multi non vident, quia non recte utuntur communibus notitiis, quas Deus insevit ratione utentibus ad sui cognitionem.* Est ergo nostri officii τὸν νοῦν προσέχειν *diligenter attendere,* & pravas illas judicationes aut non admittere, aut admissas ejicere; quam ad rem datæ nobis sunt illæ κοιναὶ ἔννοιαι *communes notitiæ* sive προλήψεις *anticipationes,* ut ad earum trutinam minime fallacem opinationum pondera examinemus, ad quas Christus hic provocat.

22. Ὁ λύχνος τοῦ σώματός ἐστιν ὁ ὀφθαλμός, *Lucerna corporis est oculus,*] Hinc oculi φάεα Græcis, Latinis *lumina.* Comparat autem Christus judicium oculis, animum corpori, similitudine etiam apud Philosophos usitatâ. Aristoteles Topicorum 1. 14. Ὡς ὄψις ἐν ὀφθαλμῷ, νοῦς ἐν ψυχῇ, *Ut visus in oculo, ita in animâ mens.* Aristides, Καὶ γὰρ ἓν ἔχει τι παραπλήσιον ὁ νοῦς τῇ ὄψει· ὡς γὰρ ἐκείνη διεφθαρμένη μὲν οὐδὲν οὐδὲ τῶν πλησιαίτατα ὁρᾷ, ὑγιὴς δὲ οὖσα μέχρις οὐρανοῦ τι καὶ ἀστέρων ἐξικνεῖται, ταυτὸ δὴ τοῦτο ἡ μὲν τοῦ φρονίμου διάνοια καὶ πάντας ἀνθρώπους ἱκανὴ γίνεται διοικεῖν, ἡ δὲ τοῦ ἄφρονος οὐδὲ ἓν σῶμα τὸ ἐκείνου δύναται φυλάττειν, οὐδὲ ἕνα οἶκον, *Habet enim simile aliquid mens visui; sicut enim hic ubi corruptus est nihil videt etiam eorum quæ sunt proxima, contra ubi sanus est ad cœlum & sidera pervenit: pari modo prudentis intellectus vel omnes homines recte reget, imprudentis vero ne corpus quidem unum aut domum unam præstet incolumem.* Plutarchus Quæstionibus Romanis, φῶς γάρ ἐστιν ἡ ἐντὸς ψυχή· *lux enim est anima interior.* Iamblichus in Symbolis Pythagoricis, Ὁ κατὰ φρόνησιν νοῦς τῷ φωτὶ ἔοικε τῆς ψυχῆς, καὶ ἀόρατον οὖσαν αὐτὴν ὁρίζει, περιάγει τε

ὥσπερ

ὥσπερ ἐκ σκότους εἰς φῶς, *Mens prædita prudentiâ velut lux est animæ, & eam per se indefinitam definit, & quasi transfert ex tenebris in lucem.* Proclus ad libros Platonis De Republicâ comparat oculis τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς ᾧ δὴ νοεῖ, *oculum illum animæ per quem anima videt.* Galenus similiter, Ὥσπερ ὀφθαλμὸς τῷ σώματι, τοιοῦτος ἐν τῇ ψυχῇ νοῦς, *Sicut in corpore oculus, ita se habet mens in animâ.* M. Antoninus libro 12. Ἦ τὸ μὲν τοῦ λύχνου φῶς μέχρι σβεσθῇ φαίνει, καὶ τὴν αὐγὴν οὐκ ἀποβάλλει· ἡ δὲ ἐν σοὶ ἀλήθεια καὶ δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη προαποσβήσεται; *An vero lucernæ lux donec exstinguatur lucebit, & fulgorem suum non amittet; quæ vero in te est veritas & justitia & modestia ante evanescet?* Sic & de Pythagorâ agens Ovidius,

——— *Et quæ natura negavit*
Visibus humanis, oculis ea pectoris hausit.

Sed & apud Judæos, Philo De Mundi conditurâ, Ὅπερ γὰρ νοῦς ἐν ψυχῇ τοῦτ' ὀφθαλμὸς ἐν σώματι, *Quod mens in animâ, id in corpore oculus.* Postea, τὸν ἄνθρωπον, ᾧ νοῦν ἐξαίρετον ἐδωρεῖτο (ὁ Θεὸς) ψυχῇ τινα ψυχὴν, καθάπερ κόρην ἐν ὀφθαλμῷ, *hominem dico, cui Deus eximium illud dedit mentem, quasi animæ ipsius animam, qualis in oculo est pupilla.* Clemens in Epistolâ ad Corinthios, Ἐμβλέψωμεν τοῖς ὄμμασι τῆς ψυχῆς εἰς τὸ μακρόθυμον αὐτοῦ βούλημα, *Intueamur animi oculis in lenem ejus voluntatem.* Chrysostomus in prioris ad Cor. cap. 4. oculo comparat τὸ τῆς διανοίας προορατικὸν· *vim animi providam.*

Ἁπλοῦς, *simplex*] Ἁπλοῦς est oculus qui non fallit, cui opponitur πονηρὸς, oculus fallax. Hebræis ille, תם, hic רע.

Φωτεινὸν ἔσται. *lucidum erit*] Φωτεινὸν hic valet πεφωτισμένον *illustratum*; ut σκοτεινὸν, ἐσκοτισμένον *tenebris involutum.* Pleræque corporis actiones ductu oculorum diriguntur: ideo corpus dicitur oculis recte se habentibus,

habentibus, illustrari; ægrotantibus, tenebris involvi. Hierocles, Ὥσπερ γὰρ ὀφθαλμὸς λημῶν καὶ οὐ κεκαθαρμένος τὰ σφόδρα φωτεινὰ ἰδεῖν οὐχ οἷόν τε, οὕτως καὶ τῇ ψυχῇ μὴ ἀρετὴν κεκτημένῃ τὸ τῆς ἀληθείας ἐνοπτρίσασθαι κάλλος, *Sicut enim oculus lippiens & impurus etiam maxime lucentia videre non potest, ita & anima virtute non prædita videre nequit veritatis pulchritudinem.*

23. Εἰ οὖν τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ σκότος ἐστὶ, *si ergo lumen quod in te est tenebræ sunt*] Judicium, ut diximus, ὄψις τῆς διανοίας *visus animi*, Socrati in Symposio: ὄμμα τῆς ψυχῆς *oculus animi* Hierocli: ὀφθαλμοὶ τῆς διανοίας *oculi cordis* Paulo Ephes. 1. 18. Σκότος *tenebræ* autem positum est pro σκοτεινὸν *tenebricosum* more Hebræo.

Τὸ σκότος πόσον; *ipsæ tenebræ quantæ erunt?*] Quam cæcos affectus necesse est sequi judicio mentis corrupto? Præclare Hierocles, Ἐπεὶ οὖν τὸ δεῖξαι ὁπωσοῦν δύο προσώπων ἐνεργείας εἰς αὐτὸ δραμούσας ἐμφαίνει, (πῶς γὰρ ἂν δείξαις τυφλῷ, κἂν μυριάκις προσφέρῃς ὃ βούλῃ δεῖξαι, ἢ πῶς ἂν τῷ ὁρῶντι δείξαις μηδὲν προσάγων;) ἀμφότερα οὖν παρεῖναι δεῖ, τό τε παρὰ τοῦ δεικνύντος προσαγόμενον ἀγαθὸν, καὶ τὸ παρὰ τοῦ ᾧ δείκνυται διορατικὸν ὄμμα, ἵνα ἐκεῖθεν μὲν τὸ ὁρατὸν, ἐντεῦθεν δὲ ἡ ὅρασις συνδράμῃ πρὸς τὴν τῆς δείξεως συμπλήρωσιν, *Nam ostendere aliquid significat duarum personarum efficacias in idem concurrentes, (quomodo enim ostendas cæco, etiamsi millies proferas id quod velis ostendere? aut quomodo visu prædito homini ostendas id quod non proferat?) utrumque igitur adesse oportet, tum bonum quod ab ostendente producitur, ac præterea ejus cui fit ostensio præditus visu oculus, ut illinc res visibilis, hinc vero visio ipsa concurrat ad ostensionis effectum.*

24. Οὐδεὶς δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν· *Nemo potest duobus dominis servire*] Occurrit Christus, ut mos est ipsius, objectioni tacitæ. Facile enim ὁ φιλάργυρος

habendi

habendi ſtudio qui flagrat vitio ſuo hunc in modum patrocinetur, Fateor intendi à me animum ad divitias parandas; verum interim nec omittam ea quæ Divini ſunt cultûs. Reſpondet Chriſtus, *Non poſſe quenquam duobus dominis ſervire*; *futurum enim ut aut hunc amet, illum oderit, aut certe alterum curet neglecto altero.* Intelligendum eſt hoc proverbium de dominis in ſolidum, quomodo & Juriſconſulti dicunt non poſſe duos eſſe dominos ejuſdem rei. Sunt autem tales domini, Pietas & φιλοχρηματία *Habendi ſtudium*: utraque enim totum ſibi hominem poſtulat. Nam ſi ſtudia literarum & opum cupiditas in unam ſedem convenire non poſſunt, ut Juvenalis contendit,

Quis locus ingenio: niſi cum ſe carmine ſolo
Vexant, & dominis Cyrrhæ Niſæque feruntur
Pectora veſtra, duas non admittentia curas?
Magnæ mentis opus, nec de lodice parandâ
Attonitæ.

Et Quintilianus, *Neque enim ſe bonâ fide in multa ſimul intendere animus totum poteſt, & quocunque reſpexerit, deſinit intueri quod propoſitum fuerat*: & alibi, *Mentem tantæ rei intentam vacare omnibus aliis etiam culpâ carentibus vitiis oportet.* Quanto minus unus idemque homo poterit & pietati ſe quantum opus eſt impendere, & ſimul circa divitias quærendas ſervandaſque perpetuâ ſollicitudine diſtrahi? Ælianus libro 2. cap. 27. Αδυνατόν ἐςι, τὸν εἰς μικρὰ ἔτω καὶ ἐδενὸς ἄξια τοσαύτην φροντίδα καταπιθέμϑμον, ὑπὲρ μεγάλων τινῶν σπεδάσαι· πᾶσαν γὰρ αὐτῷ τὴν διάνοιαν εἰς ἐκεῖνα ἀποτεθεῖσαν ἀνάγκη ὀλιγωρεῖν τῶ ὄντως θαυμάζεσθαι δικαίων, *Fieri non poteſt ut qui curam ponit in rebus exiguis & nihili faciendis, idem magnis ſe rebus intendat. Nam qui cogitationem ad iſta dejecit, ei neceſſe eſt negligens fiat eorum quæ digna ſunt conſideratu.* Epictetus, Τῶ ἑτέρε ἐπιμελέμϑμος τοῦ ἑτέρε ἀμελῆσαι πᾶσα ἀνάγκη.

Omnino

Omnino necesse est ut qui alteri se impendit negligat alterum. Persius,

——— duplici in diversum scinderis hamo.
Huccine, an hunc sequeris? subeas alternus oportet
Ancipiti obsequio dominos.

Arrianus Epicteto 4. 2. οὐδεὶς γὰρ ἐπαμφοτερίζων δύναται προκόψαι, *nemo alternans proficere potest.*

Μαμμωνᾶ. *Mammonæ.*] Vocem hanc Syriacam esse omnes testantur, & ostendit hoc etiam loco Syriaca interpretatio. Quod si Syriaca est, etiam Punica, ut nos Augustinus docet sermone 35. De verbo Domini, ubi *lucrum* interpretatur. Nam Pœni Sarrâ oriundi. Idem dicit Augustinus De sermone Domini in Monte libro 2. Vide & Chaldæum interpretem Psalmo 44. 13. Quidam & Hebræam arbitrantur, sed corruptam ex מטמון quod est *thesaurus.* Id si verum est, optime hæc cohærent cum superioribus, περὶ τοῦ μὴ θησαυρίζειν *de non thesaurizando.* Hesychius certe μαμωνᾶν, θησαυρὸν, *Mamonan, thesaurum* interpretatur. Apud Thalmudistas sæpe vox hæc occurrit: nam illis דיני ממונות sunt *judicia pecuniarum.* Non longe abit vox Chaldæa מכמני, quam pro *thesauris* usurpat Daniel 11. 43.

MATT.

MATT. Cap. 6. Verſ. 25. — 34. Sect. XIII.

25. Διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν, μὴ μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ ὑμῶν, τί φάγητε καὶ τί πίητε· μηδὲ τῷ σώματι ὑμῶν, τί ἐνδύσησθε· οὐχὶ ἡ ψυχὴ πλεῖόν ἐστι τῆς τροφῆς, καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐνδύματος;

26. Ἐμβλέψατε εἰς τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, ὅτι οὐ σπείρουσιν, οὐδὲ θερίζουσιν, οὐδὲ συνάγουσιν εἰς ἀποθήκας, καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τρέφει αὐτά. οὐχ ὑμεῖς μᾶλλον διαφέρετε αὐτῶν;

27. Τίς δὲ ἐξ ὑμῶν μεριμνῶν δύναται προσθεῖναι ἐπὶ τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ πῆχυν ἕνα;

28. Καὶ περὶ ἐνδύματος τί μεριμνᾶτε, καταμάθετε τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ πῶς αὐξάνει, οὐ κοπιᾷ, οὐδὲ νήθει·

29. Λέγω δὲ ὑμῖν, ὅτι οὐδὲ Σολομὼν ἐν πάσῃ τῇ δόξῃ αὐτοῦ περιεβάλετο ὡς ἓν τούτων.

30. Εἰ δὲ τὸν χόρτον τοῦ ἀγροῦ, σήμερον ὄντα, καὶ αὔριον εἰς κλίβανον βαλλόμενον, ὁ Θεὸς οὕτως ἀμφιέννυσιν, οὐ πολλῷ μᾶλλον ὑμᾶς, ὀλιγόπιστοι;

31. Μὴ οὖν μεριμνήσητε, λέγοντες· Τί φάγωμεν, ἢ τί πίωμεν, ἢ τί περιβαλώμεθα;

32. Πάντα γὰρ ταῦτα τὰ ἔθνη ἐπιζητεῖ· οἶδε γὰρ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος ὅτι χρῄζετε τούτων ἁπάντων.

25. IDeo dico vobis, ne ſoliciti ſitis animæ veſtræ quid manducetis, & quid bibatis; neque corpori veſtro quid induamini. Nonne anima plus eſt quam eſca: & corpus plus quam veſtimentum?

26. Reſpicite volatilia cœli, quoniam non ſerunt neque metunt, neque congregant in horrea: & pater veſter cœleſtis paſcit illa. Nonne vos magis pluris eſtis illis?

27. Quis autem veſtrûm cogitans, poteſt adjicere ad ſtaturam ſuam cubitum unum?

28. Et de veſtimento quid ſoliciti eſtis? Conſiderare lilia agri quomodo creſcunt: non laborant neque nent.

29. Dico autem vobis, quoniam nec Salomon in omni gloriâ ſuâ coopertus ſicut unum ex iſtis.

30. Si autem fœnum agri, quod hodie eſt, & cras in clibanum mittitur, Deus ſic veſtit: quanto magis vos minimæ fidei?

31. Nolite ergo ſoliciti eſſe, dicentes, Quid manducabimus, aut quid bibemus, aut quo operiemur?

32. Hæc enim omnia gentes inquirunt. Scit enim pater veſter quia his omnibus indigetis.

33. Ζητεῖτε δὲ πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν.

34. Μὴ οὖν μεριμνήσητε εἰς τὴν αὔριον· ἡ γὰρ αὔριον μεριμνήσει τὰ ἑαυτῆς. ἀρκετὸν τῇ ἡμέρᾳ ἡ κακία αὐτῆς.

33. Quærite ergo primum regnum Dei & justitiam ejus: & hæc omnia adjicientur vobis.

34. Nolite ergo soliciti esse in crastinum. Crastinus enim dies solicitus erit sibiipsi, sufficit diei malitia sua.

Adnotationes ad Sectionem decimamtertiam.

25. ΔΙΑ τοῦτο, *Ideo*] Quia scilicet non potest animus simul in pietatis & divitiarum studia intendi.

Μὴ μεριμνᾶτε, *ne solliciti sitis*] Vox μεριμνᾶν *sollicitum esse*, & nomen μέριμνα *sollicitudo* sive *cura* haud dubie mediæ sunt significationis, 1 Corinth. 7. 32, 33, 34. 2 Corinth. 11. 28. Philippens. 2. 20. Neque hic per se videtur poni in partem sequiorem, quia infra sequitur, Ἡ αὔριον μεριμνήσει τὰ ἑαυτῆς, *crastinus dies sollicitus erit sibi ipsi*: sed additæ circumstantiæ vitium denotant. Nam ista τί φάγητε, τί πίητε, τί ἐνδύσησθε, *quid manducetis*, *quid bibatis*, *quid induamini*, ad tempus futurum referenda sunt. Unde apparet hoc commate & infra commate 31. sollicitudinem quæ modum finemque nesciat describi: quo sensu eadem vox usurpatur Philipp. 4. 6. & 1 Pet. 5. 7. Lucas idem vocat μετεωρίζεσθαι, hoc est, *suspenso esse animo*. Res ut intelligatur, sciendum & hic Christum suo more objectionem tacitam solvere. Esto enim dicat aliquis, ut de supervacuis non sit laborandum,

Ἐπεὶ τά γ' ἀρκοῦνθ' ἱκανὰ τοῖσι σώφροσι·
Animo modesto quod sat est, semper sat est;

at eorum quæ natura desiderat non eam habeo copiam quæ in vitam omnem possit sufficere: quam ubi sum habiturus finem faciam studio habendi.

Christus

Christus hanc objectionem ostendit procedere ἐξ ὀλιγοπιστίας *ex modicâ fide* infra commate 30. quia de bonitate ac potentiâ Divinâ minus quam oportet magnifice sentiamus. Nam Deum nobis & posse & velle prospicere de necessariis, etiamsi nos, obiter tantum curantes ea quæ præsens usus requirit, omnem animi vim intendamus in studium pietatis: quod illustribus argumentis fulcit. Laudat alicubi Seneca animum curiosum ad corpus pertinentium, non anxie tamen.

Τί φάγητε, καὶ τί πίητε· *quid manducetis & quid bibatis*] Assentior codicibus ita scribentibus. Græcus Poëta,

Ἐπεὶ τί δεῖ βροτοῖσι πλὴν δυοῖν μόνον,
Δήμητρος ἀκτῆς, πώματός θ' ὑδρηχόου;
Homini quid est necesse, præterquam duo,
Cereale germen atque limpharum latex?

Et Latinus,

Satis est populis fluviusque Ceresque.

Neque obstat quod sequitur τροφῆς *victûs* solius mentio. Nam eo nomine, ut & Latino *cibariorum*, potus etiam comprehenditur.

Οὐχὶ ἡ ψυχὴ πλεῖόν ἐστι τῆς τροφῆς, καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐνδύματος; *nonne animus plus est quam esca, & corpus plus quam vestimentum?*] Recte Aristoteles, Κρεῖττον τὸ δι' ἑαυτοῦ αἱρετὸν τοῦ διὰ θάτερον, *Melius est quod propter se expetitur quam quod propter aliud*: & trita est regula, *Qui finem vult idem vult & necessaria ad finem.* πλεῖον *plus*, hoc est יותר, *pluris faciendum*: ψυχῆς *animæ* nomine hic perspicuum est vitam intelligi, σώματος voce corpus ipsum. Ad vitam sustentandam cibariis opus est, vestitu autem ad defendendum corpus contra cœli injurias; Deus autem est qui vitam & corpus nobis dedit: Quid ni igitur dare & possit & velit bonis quæ ad utrumque tuendum sunt necessaria? Confer Philonis locum De præmiis,

Πλοῦτος δὲ ὁ μὲν τῆς φύσεως εὐτελής ἐστι, τροφὴ καὶ σκέπη· Τροφὴ μὲν ἄρτος καὶ ναματιαῖον ὕδωρ, ἃ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἀνακέχυται· σκέπης δὲ διττὸν εἶδος, τὸ μὲν ἀμπεχόνη, τὸ δ' οἰκία, διὰ τὰς ἀπὸ κρυμοῦ καὶ θάλπους παραγινομένας ζημίας, ὧν ἑκάτερα, εἴτις ἐθελήσειε τὴν περίεργον καὶ περιττὴν ἀφελεῖν πολυτέλειαν, εὐπορώτατον, *Divitiæ naturales quidem parabiles sunt, victus & tegmen. Victus nempe panis & aqua de fonte, quæ ubique terrarum patent. Tegminis vero duplex genus, vestis & habitatio ad vitanda mala quæ ab æstu & frigore imminent: quorum utrumvis paratu facile, siquis supervacuo & inutili apparatu abstineat.* Aristides, Ἐσθῆτος γὰρ οἶμαι καὶ σκέπης καὶ τροφῆς δεόμεθα, *Vestitu, & tegmine & victu nos puto indigere.*

26. Τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, *volatilia cœli*] Ex Hebræo עוף השמים, Psalmo 104. 12. Lucas speciem posuit κόρακος *corvi*, nimirum quod id animal in volucrium genere cibi sit avidissimum.

Οὐδὲ συνάγουσιν εἰς ἀποθήκας, *neque congregant in borrea*] Non reprehendit hic Christus omnem συγκομιδὴν *comportationem*, non magis quam sementem & messem; sed argumentum est à majori: Si Deus volucribus prospicit adversus inediam, quibus non est ea industria quæ est hominibus, quanto magis hominibus prospiciet? Simile est argumentum infra commate 28. In Thalmudico libro Kidduschim recitatur dictum Simeonis Eleazaridæ, *Vidistine unquam bestiam vel avem quæ tenuerit artificium aliquod? & tamen aluntur, neque difficulter.*

Μᾶλλον διαφέρετε, *pluris estis*] Μᾶλλον hic παρέλκει *abundat*, ut & Marci 7. 36. 2 Cor. 7. 13. Aristoteles αἱρετώτερον μᾶλλον *eligibilius* & μᾶλλον κάλλιον *pulchrius* dixit. Sed & apud Demosthenem & Platonem similia reperias.

27. Τίς δὲ ἐξ ὑμῶν μεριμνῶν δύναται προσθεῖναι ἐπὶ τὴν

ἡλικίαν

ἡλικίαν αὐτοῦ πῆχυν ἕνα; *Quis autem vestrum cogitans potest adjicere ad staturam suam cubitum unum?* Argumentum est à minori ad majus, quod nos docet Lucas 12. 25. 26. Redit Christus ad id quod dixerat περὶ ψυχῆς καὶ σώματος *de animâ & corpore*. Hæc extra controversiam pluris sunt quam mensura corporis: parum enim refert quâ quis sit staturâ. Quod si hoc quod minus est Deus efficit citra studium nostrum, quanto magis citra anxiam nostram sollicitudinem illa potiora in nobis conservabit, ac proinde largietur quæ ad conservationem eorum sunt necessaria? Vocem ἡλικίας pro *staturâ* reperies apud Aristotelem de Plantis 1. 4. & Plutarchum De pueris instituendis, apud Lucianum de Verâ narratione & de Deâ Syriâ, apud Constantinum Porphyrogennetam capite De castro Chersonis. Sic & Lucæ 2. 52.

28. Καταμάθετε τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ, *considerate lilia agri*] Μεταβατικῶς *transitive*, ut recte verterunt Syrus & Latinus interpres: ita καταμανθάνειν τὴν φύσιν, *naturam rerum considerare*, dixit Plutarchus.

29. Σολομὼν, *Solomon*] Solomonem nominat quia ejus temporibus ob longam pacem & navigationem in terras auriferas res Judæorum fuerunt florentissimæ.

Ἐν πάσῃ τῇ δόξῃ αὐτοῦ, *in omni gloriâ suâ*] Id est, cum augustâ specie in solio eburno aurato sedens (de quo vide 2 Paralip. 9. 17.) jura daret civibus, aut responsa externis. Vocatur enim illud solium θρόνος δόξης *thronus gloriæ*, quo alluditur infra 19. 28. & 25. 31. aut etiam כסא דין *thronus Judicii*, id est, solium Judicii. Moris autem erat apud omnes ferme populos ut Rex solio insidens trabeâ auratâ fulgeret. Sed illam quoque trabeam Christus ait pulchritudine liliorum superari, quia nimirum ars nulla potest cum naturâ contendere. Simillimum huic Christi

dicto

dicto est Solonis illud, qui cum Regem Crœsum in throno sedentem conspicatus interrogaretur, num pulchrius ullum vidisset spectaculum, Vidi, inquit, gallos scilicet, pavones & phasianos: *φυσικῷ γὰρ ἄνθει κεκόσμηνται καὶ μυρίῳ καλλίονι*, *ornantur enim nativâ elegantiâ & quidem multo pulchriore*: quod ipsum facunde ad hunc locum explicant Chrysostomus & Hieronymus.

Περιεβάλετο, *coopertus est*] Ita verti solet Hebræum לבש.

30. Χόρτον, *fœnum*] Ita vocat ipsum lilium. Nam Hebræi τὰ φυτὰ *plantas* distribuunt in duo genera, עשב & עץ, ut videre est Genes. 1. 11. Hellenistæ cum voces Græcas non haberent æque late patentes, עץ verterunt ξύλον, quo continentur arbores, frutices, & similia: עשב autem est etiam חציר, χόρτον, quod Thalmudistæ scribunt כרתי, in quo genere sunt farra, herbæ, flores. Hoc sensu ita δένδρον *arbor* & χόρτος *fœnum* pariter posita comprehendunt omnia ea quæ terrâ nascuntur, Apocalypseos 8. 7. Et apud Jacobum idem vocatur ἄνθος & χόρτος *flos* & *fœnum*, & conjunctim ἄνθος χόρτου *flos fœni* 1. 10, 11. quod & apud Petrum est 1 Epist. 1. 24. Qui loci desumti sunt ex eo quod est apud Esaiam 40. 6. ubi in Græco est χόρτος *fœnum*, in Hebræo חציר, quod, ut dixi, Thalmudistæ voce à Græcis acceptâ כרתי interpretantur.

Σήμερον ὄντα, *quod hodie est*] Brevis duratio indicatur, ut Psalmo 90. 5, 6.

Κλίβανον, *clibanum*] Bene Syrus ܬܢܘܪܐ, ut Genes. 15. 17. Exodi 8. 3. Levit. 2. 4. 26. 26. Psalmo 21. 10. Neque enim solere semper distingui subtiliter ἰπνὸν καὶ κλίβανον *furnum & clibanum* recte ab aliis est annotatum. Quin & Græci quidam κλίβανον exponunt κάμινον *caminum*, ut Scholiastes Acharnensium Aristophanis,

phanis, & Hebræi quidam חנור exponunt פורני, id eſt, *furnum*, quamquam Kimchi iſtud diſtinguit. Solebant autem furni incendi non tantum ramalibus arborum, ſed & floribus poſtquam exaruerant, quemadmodum & paleis & lolio. Ulpianus, *Lignorum appellatione in quibuſdam regionibus, ut in Ægypto, ubi arundine pro ligno utuntur, & arundines, & papyrum comburitur, & herbulæ quædam vel ſpinæ vel vepres continebuntur.* Exſtat 50. 55. D. de Leg. III. ubi & ſarmenta, & ſuperamenta materiarum, & vitium ſtirpes dicuntur venire *ligni* nomine, ſi voluntas non refragatur.

Ὀλιγόπιςοι; *modicæ fidei*] קטני אמנה Hebræis etiam vocantur hi qui cum in præſens habeant ſatis, futuri incertitudine cruciantur. Vox autem אמנה *fides*, quam exprimit vox πίςεως, præſertim in uſu Helleniſtarum, non ſemper ſignificat perſuaſionem quâ credimus vera eſſe quæ dicuntur, ſed ſæpe fiduciam quam in alicujus bonitate ac potentiâ ponimus, etiam ſi verba nulla interceſſerint: quæ ſignificatio hoc loco videtur amplectenda. Quanquam enim promiſſiones exſtant in Lege ad hanc rem pertinentes, non tamen inde argumentum ducit Chriſtus, ſed à manifeſtis bonitatis potentiæque Divinæ teſtimoniis.

32. Πάντα γὰρ ταῦτα τὰ ἔθνη ἐπιζητεῖ· *Hæc enim omnia Gentes inquirunt*] Πάντα *omnia* ſignificat copiam ſufficientem in omne tempus, & ἐπιζητεῖν *inquirere* vehemens quoddam ſtudium deſignat.

Ὅτι χρῄζετε, *quia indigetis*] Opus eſſe vobis illis rebus ad vitam & valetudinem tuendam. Sunt enim hæc in genere τῶν πως ἀναγκαίων *eorum quæ certo ſenſu neceſſaria ſunt*, ut loqui amant Philoſophi.

33. Ζητεῖτε δὲ πρῶτον, *Quærite ergo primum*] Hoc agite, ut in Sacris dici ſolebat. Neque enim con-

tentus eſt Deus aut perfunctoriâ aut dimidiatâ operâ: ſed vult in ſui cultu præcipue nos eſſe occupatos. Nam plerique hominum

> Τὸ μὲν πάρεργον ἔργον ὡς ποιούμεθα,
> Τὸ δ᾽ ἔργον ὡς πάρεργον ἐκπονούμεθα.
> *Operoſe id agimus, agere quod non eſt opus;*
> *At in eo quod opus eſt, opera perfunctoria eſt.*

Atqui egregie dictum eſt à Poëtà,

> *Nec propter vitam vivendi perdere cauſas.*

A Platone autem, Ἐπιμελεῖσθαι χρὴ τοῦ σώματος ψυχῆς ἕνεκα ἁρμονίας. *Cura habenda corporis ad concentum animi.* Nam certe, ut alter Poëta cecinit,

> ——— *pars hæc pretium corpore majus habet.*

Reſpicitur non obſcure id quod eſt in hiſtoriâ Solomonis, cui ſapientiam optanti, & ſapientia data eſt, & ea quæ non optaverat, 1 Regum 3. 11.

Τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, *Regnum Dei, & juſtitiam ejus*] *Regnum Dei* ſive Regnum cœleſte, ut metam: *Juſtitiam*, id eſt, viam quâ ad Regnum perveniatur, quomodo hæ voces ſupra ponuntur ℣. 20.

Προστεθήσεται ὑμῖν, *adjicientur vobis*] Significanter admodum: nam προσθήκην Græci vocant quod & ἐπίδοσιν, πρόσδομα, ἐπίμετρον, Latini *corollarium, acceſſionem, auctarium, matiſſam.* Habet quidem pietas promiſſa utriuſque vitæ 1 Timoth. 4. 8. Marci 10. 30. Sed principale eſt gloria vitæ alterius: quæ ad hanc vitam deſiderantur acceſſionis habent vicem, quapropter etiam parcius ſolent piis contingere, quo magis illis rebus honos & pretium detrahatur. Atque adeo ipſo etiam Veteris Legis tempore, ſicut mercedis temporariæ gratiâ operantibus conſtanter Deus præſtitit eam ab ubertatem quam Lex pollicebatur: ita his qui Spiritus ductu ad cœleſtem patriam anhelabant, interna magis ſolatia exhibuit

quam

quam rerum exteriorum affluentiam, ſine ullo ipſorum damno, cum pro vilioribus meliora acciperent, ut videre eſt Hebræor. 11. Ac ſic in illis paucis anticipata eſt ea diſpenſatio quæ poſt Chriſti adventum latiſſime diffuſa. Vidit hic nonnihil Plato cum dixit, Διττὰ δὲ ἀγαθά ἐστι, τὰ μὲν ἀνθρώπινα, τὰ δὲ θεῖα, κἂν μὲν δέχηταί τις τὰ μείζονα, κτᾶται καὶ τὰ ἐλάττονα, *Duorum generum ſunt bona, Humana & Divina: ac ſi quis majora amplexus fuerit, acquirit & minora.* Hebræorum eſt proverbium: כל המקבל עליו עול תורה מעבירים ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ. *Qui ſuſcipit in ſe jugum Legis, tollitur ab eo jugum onerum publicorum & moleſtia quærendæ vitæ.*

34. Εἰς τὴν αὔριον· *in craſtinum*] Id eſt, Nolite curam in longum promittere. Nam *craſtini* appellatione, ut diximus, futurum Hebræis continetur. Simillimum loquendi genus, quanquam in ſenſum alium, eſt apud Philetætum Comicum,

Εἰς αὔριον δὲ μηδὲ φροντίζειν.

Nec quid futurum cras ſit noſtrum eſt quærere.

Alludit autem hic ἡ λέξις *dictio* ad id quod de Mannâ, nobili pignore Divinæ providentiæ, legimus Exodi 16. 20.

Κακία, *malitia*] Bene olim verſum fuerat citante Tertulliano *vexatio*, nam in Hebræo proverbio quo Chriſtus utitur eſt צרה, quod LXX θλίψιν ſolent vertere. Sic & κακότητα pro *vexatione* ſumi docet Plutarchus libro De legendis Poetis. Græci interpretes ſæpe ita uſurpant vocem κακίας ut exprimant Hebræum רעה *malum*, ut Amoſi 3. 6. Vide, ſi placet, Chryſoſtomum Oratione adverſus eos qui dæmonibus aſſcribunt rerum humanarum regimen.

HUGONIS GROTII

ADNOTATIONES

AD

Sermonem D^ni^ in Monte habitum.

MATT. Cap. 7. Verſ. 1.—6. Sect. XIV.

1. ΜΗ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε.

2. Ἐν ᾧ γὰρ κρίματι κρίνετε, κριθήσεσθε· καὶ ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν.

3. Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου, τὴν δὲ ἐν τῷ σῷ ὀφθαλμῷ δοκὸν οὐ κατανοεῖς.

4. Ἢ πῶς ἐρεῖς τῷ ἀδελφῷ σου· ἄφες ἐκβάλω τὸ κάρφος ἀπὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ σου· καὶ ἰδοὺ ἡ δοκὸς ἐν τῷ ὀφθαλμῷ σου;

5. Ὑποκριτὰ, ἔκβαλε πρῶτον τὴν δοκὸν ἐκ τοῦ ὀφθαλμοῦ σου, καὶ τότε διαβλέψεις ἐκβαλεῖν τὸ κάρφος, ἐκ τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ἀδελφοῦ σου.

6. Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ, μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων· μήποτε καταπατήσωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν, καὶ στραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς.

1. NOlite judicare, ut non judicemini.

2. In quo enim judicio judicaveritis, judicabimini: & in quâ menſurâ menſi fueritis, remetietur vobis.

3. Quid autem vides feſtucam in oculo fratris tui: & trabem in oculo tuo non vides?

4. Aut quomodo dicis fratri ſuo, Sine ejiciam feſtucam de oculo tuo: & ecce trabs eſt in oculo tuo?

5. Hypocrita, ejice primum trabem de oculo tuo, & tunc videbis ejicere feſtucam de oculo fratris tui.

6. Nolite date ſanctum canibus: neque mittatis margaritas veſtras ante porcos, ne forte conculcent eas pedibus ſuis,& converſi dirumpant vos.

Adnotationes ad Sectionem decimam quartam.

1. MH κρίνετε, *Nolite judicare*] Melius transfertur *judicate* quam *condemnate*, quia Lucas cum dixiſſet μὴ κρίνετε *nolite judicare* addit μὴ καταδικάζετε *nolite condemnare*. Apparet autem ex ſequentibus, non de qualibuſcunque judiciis Chriſtum agere, ſed de iis quæ rigide exercentur, quomodo & Jacobus ἔλεος *miſericordiam* opponit τῇ κρίσει *judicio* 11. 13. Hebræi dicunt הורין את כל האדם לכף זכות *judico omnem hominem ad lancem innocentiæ*. Et de Haſidæis, *ſollicitos fuiſſe ut judicarent unumquemque lance innocentiæ, etiam ſi quem viderent peccare.*

2. Ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν. *remetietur vobis*] *Remenſium vobis ibitur*. Erat autem proverbium hoc quo Chriſtus ad res diverſas utitur tritum uſu Hebræorum, quod enuntiare ſolebant במדת חאדם מודד בת לדיו לו *In menſione hominis metietur illi*, aut brevius מדה כנגד מדה *Menſio ſicut menſio*. Sunt & qui dicant במדה שמדדת לי אמדד לך *Quâ menſurâ menſus es metiar tibi*. Utuntur & Arabes. Scholiaſtes vetus ad illud Horatii lib. 1. Sat. 3. *In trutinâ*: *Idem judicium de ipſo erit, & eadem æſtimatio*: ἀλληγορικῶς. *Nam qui ignoſcit peccatis alterius, mox eandem veniam conſequetur.* Polybius ubi de Timæo agit Hiſtorico in fragmentis à Valeſio editis, Πικρὸς γὰρ γεγονὼς καὶ ἀπαραίτητος ἐπιτιμητὴς τῶν πέλας, εἰκότως ἂν καὶ ὑπὸ τῶν πλησίον αὐτὸς ἀπαραίτητε τυγχάνοι τιμωρίας, *Cum enim cenſor aliorum fuerit aſper & inexorabilis, merito & ipſe ab aliis cenſuram talem feret.* Plane autem ſtatuo de Dei judicio hic agi, non minus quam apud Jacobum cum dicit, Ἡ κρίσις ἀνίλεως τῷ μὴ ποιήσαντι ἔλεος, *Judicium ſine miſericordiâ illi qui non fecit miſericordiam*, 2. 13. Mos nimirum erat Chriſto dicta de rebus humanis uſurpari ſolita ad Divinas transferre.

3. Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος, *Quid autem vides festucam*] Bene videtur mihi apud Hesychium exponi κάρφος, κεραία ξύλου λεπτή· *festuca tenuis ligni particula.* Septuaginta Senes טרף Genes. 8. 11. vertunt κάρφος. Quod autem Christus hic explicat proverbio inter Judæos frequentato (ut ex ipsorum quoque libris apparet) idem ferme Phryx ille fabulator intellectum voluit narratiunculâ de duabus manticis, quarum altera alienis vitiis onusta ante oculos, altera vero nostra ferens vitia retro nos pendeat: unde illud dictum est,

Sed non videmus manticæ quod in tergo est.

Libet hoc illustrare Græcorum Poetarum versibus. Menandri est,

Ἅπαντές ἐσμεν εἰς τὸ νουθετεῖν σοφοί·
Αὐτοὶ δ' ἁμαρτάνοντες οὐ γινώσκομεν.
Alios quidem culpare sapientes sumus;
At nostra nos delicta non agnoscimus.

Ejusdem,

Οὐδεὶς ἐφ' αὑτοῦ τὰ κακὰ συνορᾷ, Πάμφιλε,
Σαφῶς· ἑτέρου δ' ἀσχημονοῦντος ὄψεται.
Quicunque fædum admittit aliquid, Pamphile,
Non videt hoc ipse; at alius si faxit, videt.

Alterius ignoti,

Τὸ μὲν ἀλλότριον, ἄνθρωπε βασκανώτατε,
Κακὸν ὀξυδερκεῖς, τὸ δ' ἴδιον παραβλέπεις.
Alienum vitium, quæ tua est malignitas,
Acute cernis; at tuum præter vides.

Cicero Tusculanarum tertio, *Stultitiæ proprium est aliorum vitia cernere, oblivisci suorum.* Seneca, *Aliena vitia in oculis habemus, à tergo nostra sunt.* Et hæc quidem proprie pertinent ad vitia quæ nos cum aliis habemus communia, quæque in aliis severe advertimus, cum ignoscamus nobis, ut apud Horatium Mænius. Certe, ut idem ille canit,

Stultus

Stultus & improbus hic amor est dignusque notari.

At quorundam malignitas ultra progreditur, ut etiam quæ bonam capiunt interpretationem in pessimam partem rapiat,

At nos virtutes ipsas invertimus, atque
Sincerum cupimus vas incrustare.

Cujus κακοήθους *pravi moris* exempla videre est in eâdem Satyrâ lib. 1. 111. Aut etiam, quod ulcus hic proprie tangit Christus, ad minora aliorum vitia perspicaces, ad sua longe majora connivent: qualis ille quem Flaccus ita objurgat,

Cum tua prævideas oculis mala lippus inunctis,
Cur in amicorum vitiis tam cernis acutum,
Quam aut aquila aut serpens Epidaurius?

Et deinde ita admonet,

——— denique te ipsum
Concute; numqua tibi vitiorum inseverit olim
Natura, aut etiam consuetudo mala.

Hoc enim facto appariturum quam nos dedeceat rigida illa Censoris persona.

Qui ne tuberibus propriis offendat amicum
Postulat, ignoscat verrucis illius, æquum est
Peccatis veniam poscentem, reddere rursus.

Aliter qui faciunt eos docet legem in se iniquam sancire. Seneca De vitâ beatâ, *Papulas observantes alienas, ipsi obsiti plurimis ulceribus.* At certe, ut idem Seneca in Tragœdiâ dixit, æquum est

Det ille veniam facile cui veniâ est opus.

Porro ex Latinis quos citavimus versiculis apparet quod hic est βλέπειν, & apud Menandrum συνορᾶν, recte posse verti *videre* aut *cernere.*

3. Οὐ κατανοεῖς; *non vides?*] Οὐ γινώσκεις *non agnoscis,* ut Menander loquitur; παραβλέπεις, ut aliter Comicus; *prævides,* id est, *prætervides* Horatio.

5. Ὑποκριτά, *Hypocrita*] חנף Jobi 8. 13.

Ἔκβαλε

ʹΕκβαλε πρῶτον, *ejice primum*] Vetus est proverbium quod in Zemach David refertur sub nomine R. Tarphon sive Tryphonis.

Καὶ τότε διαβλέψεις ἐκβαλεῖν, *& tunc videbis ejicere*] Non tantum quia culpâ careat oportet qui paratus est in alterum dicere, sed quia severi isti castigatores plerumque habent ulcus in animo latens, quod obstat quo minus æquâ lance aliorum facta examinent, superbiam scilicet, cum contemtu aut etiam odio aliorum. Hunc morbum ubi expulerint, tum demum idonei erunt qui de aliis judicium ferant.

6. Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ, *Nolite dare sanctum canibus*] Chaldæi, Hebræi, Ægyptii, vetustissimi sapientiæ professores præcepta sua tradebant ἐν συμβόλοις *sub signis*, ut docet Clemens Alexandrinus. Pythagoras hunc morem in Græciam attulit, sive ex Ægypto, ubi vixit aliquandiu, sive ex Syriâ, unde erat magister ipsius Pherecydes, &, ut quidam existimant, ipse Pythagoras. Nam Tyrrhenum fuisse multi prodiderunt; alii Tyrium. Sed & Tyrrheni origine, ut diximus, Tyrii erant: &, ipse Judæos adierat, ut complures de eo Scriptores prodiderunt. Neque vero morem tantum præcipiendi sed & ipsa præceptorum verba à Barbaris Philosophis accepit Pythagoras, cujus rei magnum est argumentum quod illud τὸ πῦρ μαχαίρᾳ μὴ σκαλεύειν *ignem gladio ne fodias*, cujus ut Pythagorici præcepti in Numâ Plutarchus meminit, totidem verbis reperitur in Gnomologico Arabum. Talia sunt & illa, Χελιδόνα ἐν οἰκίᾳ μὴ ἔχειν. Τῆς χύτρας ἀρθείσης ἀπὸ τοῦ πυρὸς ἐν τῇ σποδῷ τύπον μὴ ἀπολιπεῖν. Αναστάντας ἐξ εὐνῆς συγχεῖν τὰ στρώματα. Επὶ γῆς μὴ πλεῖν. Κυάμων ἀπέχειν, *Hirundinem domi ne habe. Postquam olla de igne sublata est in cinere notam ne relinquas. Qui de lecto surgunt stratum confundant. In terrâ ne navigato. Abstine à fabis.* Ejusdem generis & hoc

hoc eſt, Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ, μηδὲ βάλετε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων, *Nolite dare ſanctum canibus, neque mittatis margaritas veſtras ante porcos*: quem ſenſum Pythagorici hoc dicto exprimebant, Σιτίον εἰς ἀμίδα μὴ ἐμβάλλειν, *Frumentum in matellam ne conjice.* Egerat Chriſtus de temerario atque inclemente judicio, ne quis hinc ſuſpicaretur omnem etiam de rebus manifeſtiſſimis judicandi libertatem tolli, ſubjungit præceptum ad eam prudentiam pertinens quam alibi vult cum ſimplicitate conjungi. Canis in Lege animal erat adeo exſecrandum ut ne pretium quidem inde redactum conſecrare fas eſſet, & quæ erant profaniſſima canibus darentur, Exodi 22. 31. Suem edi vetitam Moſis Lege Græcis quoque & Romanis notum erat. Conjunxit hæc duo animalia etiam Petrus 2 Epiſtolâ 2. 21. & in quo maxime conveniant docet, nempe in projectiſſimâ immunditie. Quod autem in univerſum de omnibus ſapientiæ præceptis dici ſolebat apud Hebræos, id Chriſtus ſuæ ſapientiæ præceptis, præſertim interioribus applicavit, docens quâ cautione ea aliis ſint impartienda, quod erat non Apoſtolorum duntaxat, ſed piorum quoque omnium officium, etſi non æquali jure ac gradu. Senſus ergo eſt, Prudentiam adhibendam; neque hæc inculcanda iis qui admoniti de apertis manifeſtiſque flagitiis in veteri tamen luto fœdarum voluptatum pergerent volutari. Nam & Chriſtus pœnitentiæ prædicationem prædicationi cœleſtis Regni voluerat antecedere. Et cum Apoſtolos ad docendum mitteret, explorare eos juſſit in quâque urbe aut vico, ecquis ibi eſſet dignus ſermone, infra 10. 14. Non diſſimilem ſenſum habet Platonis illa cautio, Εὐλαβοῦ μέντοι μήποτε ἐκπέσῃ ταῦτα εἰς ἀνθρώπους ἀπαιδεύτους· σχεδὸν γὰρ, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, οὐκ ἔστι τούτων πρὸς τοὺς πολλοὺς γελαστότερα ἀκούσματα, *Cave ne hæc*

ad homines imperitos deveniant: nam, ut mihi quidem videtur, sermonibus his apud multos nihil magis ridiculum. Et illud Heracliti, Τὰ τῆς γνώσιος βάθη κρύπτειν, ἀπιστίη ἀγαθή. *Scientiæ profundum occultare, laudabilis diffidentia.* Et Lysidis Pythagorici in Epistolâ ad Hipparchum, Μὴ κοινὰ ποιῆσθαι τὰ σοφίας ἀγαθὰ τοῖς οὐδ' ὄναρ τὰν ψυχὰν κεκαθαρμένοις. *Ne fac sapientiæ bona illis communia qui ne minimum quidem animo purgati sunt.* De his qui contra faciunt idem Lysis sic pronuntiat, ἐγχέοντι γὰρ ἤθεσι τεταραγμένοις τε καὶ θολεροῖς θεωρήματα καὶ λόγως θείως, καθάπερ εἴ τις εἰς φρέαρ βαθὺ βορβόρω πλῆρες ἐγχέοι καθαρὸν καὶ διαυγὲς ὕδωρ· τόντε γὰρ βόρβορον ἀνετάραξε καὶ τὸ ὕδωρ ἠφάνισεν, *infundunt enim moribus turbidis & lutulentis præcepta sermonesque divinos, velut siquis in puteum profundum cœno plenum infundat aquam puram & limpidam: nam is & lutum commoveat & aquam perdat.* Quod si accuratius libet distinguere inter canes & porcos, *canes* cum Clemente Alexandrino poterimus intelligere eos qui monitis impudenter oblatrant, quales erant Judæi illi Antiocheni ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες *contradicentes & blasphemantes*, Actor. 13. 45. qui propterea dicuntur *semet indignos judicâsse vitâ æternâ.* Cujus ingenii Judæos etiam Paulus diserte *canes* vocat Philipp. 3. 2. ac forte iidem sunt qui *canes* appellantur à Johanne Apocalyp. 22. 15. Nam & Psalmus 22. commate 17. quos *canes* vocârat, interpretatur συναγωγὴν πονηρευομένων *synagogam malignantium. Porci* autem intelligi poterunt qui non contradicunt quidem, sed vitæ impuritate ostendunt quanto contemtui monita habeant. Nam hos proprie sub porcorum imagine à Judæis intellectos apertum fiet ad caput 8. sub finem. Idque discrimen hic sequitur Chrysostomus. Et sane videntur hoc discrimen requirere quæ sequuntur; nam aliud est datum proculcare, quod porcorum

porcorum eſt; aliud porrigentem morſibus petere, quod canum.

Καὶ ϛραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς· *& converſi dirumpant vos:*] Plerumque fit ut obſtinati contemtores Divinæ veritatis in ejus profeſſores, ut commodis aut gloriæ ſuæ adverſos, & diverſitate morum ſua ipſis flagitia exprobrantes, immane odium concipiant, plebemque & Poteſtates in ipſos concitent: quod in Judæis præſertim Chriſtus ejuſque Apoſtoli experti ſunt. Talem Creſcentem Cynicum Philoſophum noverat Juſtinus, & ab eo non vanus vates mortis ſuæ cauſas exſpectabat. Sicut autem Chriſtus horum ſolorum causâ non vult proponi ſacram doctrinam, ita neque illorum causâ eam vult reticeri. ϛραφέντες autem hic eſt *commoti*, ut explicabimus infra ad caput 16.

MATT. Cap. 7. Verſ. 7.—12. Sect. XV.

7. Αἰτεῖτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν· ζητεῖτε, καὶ εὑρήσετε· κρούετε, καὶ ἀνοιγήσεται ὑμῖν.

8. Πᾶς γὰρ ὁ αἰτῶν λαμβάνει, καὶ ὁ ζητῶν εὑρίσκει, καὶ τῷ κρούοντι ἀνοιγήσεται.

9. Ἢ τίς ἐστιν ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος, ὃν ἐὰν αἰτήσῃ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἄρτον, μὴ λίθον ἐπιδώσει αὐτῷ;

10. Καὶ ἐὰν ἰχθὺν αἰτήσῃ, μὴ ὄφιν ἐπιδώσει αὐτῷ;

11. Εἰ οὖν ὑμεῖς, πονηροὶ ὄντες, οἴδατε δόματα ἀγαθὰ διδόναι τοῖς τέκνοις ὑμῶν, πόσῳ μᾶλλον ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, δώσει ἀγαθὰ τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν;

12. Πάντα οὖν ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς· οὗτος γάρ ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται.

7. PEtite, & dabitur vobis: quærite, & invenietis: pulſate, & aperietur vobis.

8. Omnis enim qui petit, accipit: & qui quærit, invenit: & pulſanti aperietur.

9. Aut quis eſt ex vobis homo, quem ſi petierit filius ſuus panem, nunquid lapidem porriget ei?

10. Aut ſi piſcem petierit, nunquid ſerpentem porriget ei?

11. Si ergo vos, cum ſitis mali, noſtis bona data dare filiis veſtris: quanto magis pater veſter qui in cœlis eſt, dabit bona petentibus ſe?

12. Omnia ergo quæcunque vultis ut faciant vobis homines: & vos facite illis. Hæc eſt enim lex & Prophetæ.

Adnotationes ad Sectionem decimam quintam.

7. Αἰτεῖτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν· *Petite, & dabitur vobis:*] Diverſis modis hæc ſolent cum ſuperioribus connecti. Mihi videntur multis ſpecialibus præceptis generalia quædam ſubjungi; atque hic tradi ratio quomodo conſequi poſſimus dona illa quæ ad inſiſtendum conſtanter hoc iter à Chriſto monſtratum ſunt neceſſaria. Nam de impetrando Spiritu ſancto hic agi, recte ex Lucâ probat Maximus Dialogo contra ἀνομοίους *eos qui Filium Dei Deo diſſimilem dicunt.*

dicunt. Idem hoc donum ſapientiæ nomine videtur Jacobus appellare 1. 5. Paulus utrumque conjunxit, cum pro Epheſiis orare ſe ait *ut Deus ipſis det Spiritum ſapientiæ & revelationis ad cognitionem ipſius, mentis oculos illuſtratos ad cognoſcendum quæ ſit illa ſpes vocationis, & quæ opulentia gloriæ ejus quæ hereditario jure ſanctis datur,* Epheſ. 1. 17, 18. Nimirum ſupra dixerat Chriſtus ad affectus recte dirigendos opus eſſe ut mentis oculi luceant. Ad hanc rem impetrari vult à nobis lumen cœleſte, idque contentis precibus.

8. Ο ζητῶν εὑρίσκει, *qui quærit invenit*] Sophocles,

——— τὸ δὲ ζητούμενον
Ἁλωτόν· ἐκφεύγει δὲ τἀμελούμενον.
——— *quicquid quæritur*
Reperire ſpes eſt; quod nihil curas, fugit.

Sed hic verbis αἰτεῖν, ζητεῖν, κρούειν *petere, quærere, pulſare* idem denotatur, ſtudium ſcilicet precandi. Non male Hierocles, Εὐχὴ μεθόριον τῆς παρ' ἡμῶν ζητήσεως καὶ τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ δόσεως, ἐχομένη τῆς αἰτίας ἡμῶν τῆς εἰς τε τὸ εἶναι παραγούσης ἡμᾶς καὶ πρὸς τὸ εὖ εἶναι τελειούσης, *Precatio confinium eſt noſtræ quæſitionis & donationis Divinæ, cohærens cauſæ ei quæ & ad eſſe nos produxit, & ad bene eſſe perficit.*

9. Η τίς ἐστιν ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος, *Aut quis eſt ex vobis homo*] Mirum videri poteſt quod interrogativo τίς alterum interrogativum μὴ *numquid* ſubjungitur. Sed notandum eſt apud Hebræos *quis* ſæpe poni non tam πυσματικῶς *interrogative* quam ὑποθετικῶς *conditionaliter,* pro *ſi quis*, ut & infra 12. 2. & 24. 45. Lucæ 11. 5. & 2 Jacobi 3. 13. Sic & in Pſalmo 107. 43. & Deut. 20. 8. Neque aliter interpretandum illud apud Aggæum 2. 4. *Quis ex vobis reliquus qui viderit iſtam domum in gloriâ ſuâ priore?* Nemo enim videtur Zorobabelis comitum fuiſſe qui templum à

Solomone conditum videre potuisset: sed hoc vult Propheta, Si quis nunc vestrûm esset qui prius templum vidisset, quam valde hoc templum præ illo sorderet. Hujus igitur loci sensus est, *Si quis inter vos est quem filius panem poscit, an lapidem ei dabit?* nam τὸ ἐὰν *si* post ὃς *qui* positum solet παρέλκειν *abundare*, ut supra cap. 5. commate 19. infra cap. 10. commate 14. 42. 11. 27. 12. 36. 15. 5. 16. 19. 18. 5, 19. 20. 4, 7, 26, 27. & alibi: sed & post ὅσος, ȣ̃, ὅπȣ *quantus*, *ubi*, *ubi locorum* aliaque relativæ notationis, ut passim in his libris videre est: μὴ *numquid* autem interrogativum hic est; quo sensu & vox Judaica sed ex Græco sermone veniens מי in Gemara & alibi. Adagium autem hoc de pane & lapide ab Hebræis ad alias etiam gentes transiit, ut ex Plauto apparet,

Alterâ manu fert lapidem, panem ostentat alterâ.

11. Πονηροὶ ὄντες, *cum sitis mali*] Deo scilicet comparati. Vide Jobum 15. 14, 15.

Ἀγαθὰ δόματα, *bona data*] Dona Spiritûs sancti, ut supra diximus. Vide Jacobi 1. commate 17. & confer cum commate 5. eodem capite. Bene autem vetus interpres δόματα *data* transtulit. Est enim ea vox Latinis etiam substantiva. Glossarium vetus, Δόσις, *datum*. *Plenus datorum* de Deo dixit Ausonius.

12. Ὅσα ἂν θέλητε, *quæ vultis ut faciant*] Cum de precibus dixisset Christus, jam ea addit quæ conatus nostros excitent. Oportet enim ista conjungi, ὅπως ὃ ἐργαζόμεθα ἢ εὐχόμεθα, ἢ ἃ εὐχόμεθα ἐνεργῶμεν, *ut quod operamur & precemur*, *& quod precamur operemur*, ut ex Pythagoræ disciplinâ tradit Hierocles. Jubet autem Christus operam nos dare ut aliis præstemus ea quæ ratio dictat non inique nos ab aliis postulaturos: hoc autem ideo dicitur, quia plerum-

que

que rectius videmus quid æquum ſit ubi nobis nihil decedit. Laberius hoc voluit,

Homo ſemper in ſe aliud fert, in alterum aliud cogitat.

Contingit autem hoc ex nimio noſtri amore. Euripides,

Ὡς πᾶς τις αὑτὸν τοῦ πέλας μᾶλλον φιλεῖ.

Quam quiſque ſeſe plus amat quam cæteros!

Unde illud Salluſtii, *Nemini ſuæ injuriæ leves videntur.* Atqui æquiſſimum eſt id quod idem ille Mimus dixit,

Ab alio exſpectes alteri quod feceris.

Severus Imperator narratur in ore habuiſſe nobilem hanc ſententiam à Chriſtianis aut à Judæis acceptam, *Quod tibi non vis, alteri ne feceris.* Iſocrates ad Nicoclem, Ἃ πάσχοντες ὑφ' ἑτέρων ὀργίζεσθε, ταῦτα τοῖς ἄλλοις μὴ ποιεῖτε, *Quæ ſi vobis fierent iraſcamini, ea aliis ne facite.* Senſus idem in Appii Cæci oratione apud Halicarnaſſenſem. Non fruſtra autem adjicit Hiſtoricus *aut à Judæis*: nam & illis in ore fuit hoc dictum, Ὃ μισεῖς μηδενὶ ποιήσῃς, *Quod ab alio oderis fieri tibi, vide ne tu aliquando alteri facias*, ut patet Tobiæ 4. 16. Ergo ut recte judicemus, perſona mutanda eſt: idemque ſtatuendum in altero quod in nobis æquum ſimus exiſtimaturi.

Οὗτος γάρ ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται. *hæc enim eſt Lex & Prophetæ*] Hoc eſt, *Hinc pendet Lex & Prophetæ*, ut infra habetur 22. 40. Per hoc Lex πληροῦται *impletur*, ut Paulus loquitur Rom. 13. 8. Gal. 5. 14. Hic nimirum ſcopus eſt quem ſibi Lex proponit: nam quæ præceſſit ſententia idem plane valet illi ſententiæ, *Dilige alterum quemadmodum te diligis.* Quod autem dicitur & hic & apud Paulum *in hoc uno præcepto Legis & Prophetarum ſumma conſiſtere*, intelligendum eſt de Lege & monitis ſpectantibus mutua inter ſe hominum officia. Nam quæ ad Dei cultum pertinent

altero

altero præcepto comprehenduntur, ut infra apparebit. Cum autem de precibus dixiſſet, recte ſubjunxit Chriſtus ea quæ diligentiam noſtram excitarent, ob hoc quoque ne otioſi Divinam opem exſpectaremus,

Τῷ γὰρ πονοῦντι καὶ Θεὸς ξυλλαμβάνει.

Et ipſe fautor eſt laboranti Deus.

Quod & ſequente adhortatione proſequitur.

MATT. Cap. 7. Verſ. 13.—20. Sect. XVI.

13. Εἰσέλθετε διὰ τῆς στενῆς πύλης· ὅτι πλατεῖα ἡ πύλη, καὶ εὐρύχωρος ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ἀπώλειαν, καὶ πολλοί εἰσιν οἱ εἰσερχόμενοι δι' αὐτῆς.

13. Intrate per anguſtam portam: quia lata porta, & ſpatioſa via eſt quæ ducit ad perditionem, & multi ſunt qui intrant per eam.

14. Ὅτι στενὴ ἡ πύλη, καὶ τεθλιμμένη ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν, καὶ ὀλίγοι εἰσὶν οἱ εὑρίσκοντες αὐτήν.

14. Quam anguſta porta, & arcta via eſt quæ ducit ad vitam: & pauci ſunt qui inveniunt eam!

15. Προσέχετε δὲ ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἔρχονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἔσωθεν δέ εἰσι λύκοι ἅρπαγες.

15. Attendite à falſis prophetis, qui veniunt ad vos in veſtimentis ovium, intrinſecus autem ſunt lupi rapaces.

16. Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς· μήτι συλλέγουσιν ἀπὸ ἀκανθῶν σταφυλὴν, ἢ ἀπὸ τριβόλων σῦκα;

16. A fructibus eorum cognoſcetis eos. Nunquid colligunt de ſpinis uvas, aut de tribulis ficus?

17. Οὕτω πᾶν δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖ· τὸ δὲ σαπρὸν δένδρον καρποὺς πονηροὺς ποιεῖ.

17. Sic omnis arbor bona, fructus bonos facit: mala autem arbor, malos fructus facit.

18. Οὐ

18. Οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ποιεῖν, οὐδὲ δένδρον σαπρὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖν.

18. Non potest arbor bona malos fructus facere: neque arbor mala bonos fructus facere.

19. Πᾶν δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλὸν, ἐκκόπτεται καὶ εἰς πῦρ βάλλεται.

19. Omnis arbor quæ non facit fructum bonum, excidetur, & in ignem mittetur.

20. Ἄραγε ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς.

20. Igitur ex fructibus eorum cognoscetis eos.

Adnotationes ad Sectionem decimam sextam.

13. Στενῆς πύλης· *per angustam portam*:] Sicut דרך plerumque apud Hebræos, & ὁδὸς *via* apud Hellenistas, ita & hic πύλη *porta* vitæ institutum significat.

Ὅτι πλατεῖα ἡ πύλη, καὶ εὐρύχωρος ἡ ὁδὸς, *quia lata porta, & spatiosa via est*] Si compares verba membri oppositi, videbitur τὸ πλατὺ *latum* opponi τῷ στενῷ *arcto*, at τὸ εὐρύχωρον τῷ τεθλιμμένῳ *campestre impedito*. Potest via aliqua lata esse quæ non sit εὐρύχωρος, hoc est, campestris, sed confragosa, nam id valet τεθλιμμένη. Puto igitur viam pietatis *angustam* dici, quia suâpte naturâ displicet carni; *confragosam* vero, quia externis impedimentis quasi muricibus quibusdam strata est: sed has molestias vincit consuetudo, auxilium Spiritûs (Johan. Epistolâ 1. cap. 5. 4.) & spes præmii. De consuetudine est Hesiodi sententia,

Τῆς δ᾽ ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν
Ἀθάνατοι· μακρὸς δὲ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐπ᾽ αὐτήν,
Καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον· ἐπὴν δ᾽ εἰς ἄκρον ἵκηται,
Ῥηιδίη δ᾽ ἤπειτα πέλει χαλεπή περ ἐοῦσα.
Sudorem ante aditum virtutis dî posuerunt;
Et longa huc & celsa simul via ducit euntem,
Ardua principio, sed ubi est ad culmina ventum
Incipiet molli sese submittere clivo.

quam

quam Silius imitatur, Virtutem, Prodici exemplo, ita loquentem inducens,

Ardua saxoso perducit semita clivo,
Aspera principio (nec enim mihi fallere mos est)
Prosequitur: labor ad nitendum intrare volenti.
Nec bona censendum quæ fors infida dedisset,
Atque eadem rapuisse valet: mox celsus ab alto
Infra te cernes hominum genus.

Exstant in eandem sententiam versus in catalectis quæ Virgilio subjungi solent De literâ Pythagoræ. Non alienus ab hoc sensu est ille apud Plutarchum De Socratis Dæmone, Εὐρεῖαι μὲν γὰρ ἀτραποὶ βίων· ὀλίγαι δὲ δι' ἃς δαίμονες ἀνθρώπους ἄγουσιν, *Late patent vitarum viæ; at paucæ sunt per quas dii homines ducunt.*

Πολλοί εἰσιν οἱ εἰσερχόμενοι δι' αὐτῆς. *multi sunt qui intrant per eam.*] Bias vere πλείους κακοὺς ἔφη *plures dixit malos.* Neque id mirum,

Ἐσθλοὶ μὲν γὰρ ἁπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί.
Unica namque bonis est via; multa malis.

Vitia late patent, & quibusvis affectibus famulantur. Pietatis unica via est, non cupiditatibus nostris indulgens, sed Divinis præceptis undique circumsepta.

14. Τί στενή, *Quam angusta*] Τί pro ὡς, Hellenistarum est. Nam in Psalmo 8. 1. ubi LXX ὡς θαυμαστὸν τὸ ὄνομά σου, *quam admirabile nomen tuum,* alii Græci interpretes habent τί μέγα τὸ ὄνομά σου. Psalmo 31. 20. ubi LXX ὡς πολὺ τὸ πλῆθος τῆς χρηστότητός σου, *quam magna multitudo dulcedinis tuæ*, Symmachus posuit τί πολὺ τὸ ἀγαθόν σου. Ita autem hoc loco legisse Græcos apparet, ita Syrum, ita Latinum interpretem. Nihil igitur mutandum. Simile dictum Philonis libro de Agriculturâ, αἱ δὲ φρονήσεως καὶ σωφροσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ὁδοὶ, καὶ εἰ μὴ ἄβατοι, ἀλλά τοι πάντως ἀτριπτοι· ὀλίγος γὰρ ἀριθμός ἐστι τῶν αὐτὰς βαδιζόντων, οἳ πεφιλοσοφήκασιν

λοσοφήκασιν ἀνόθως, *prudentiæ & temperantiæ & aliarum virtutum viæ non quidem plane inviæ sunt, sed parum tritæ. Exiguus enim est numerus per eas incedentium, qui sincere philosophantur.*

Οἱ εὑρίσκοντες αὐτὴν *qui inveniunt eam*] *Qui eam assequuntur*, ut infra 11. 29. Lucæ 1. 30. & alibi. Quare autem non assequuntur? Quia de rerum finibus viisque ad finem non recte judicant, neque ut recte judicare possint operam ponunt.

Incerte errat animus: præter propter vitam vivitur: Magna autem hujus rei culpa est penes malos magistros, de quibus consequenter agit Christus. Ulpianus ad Demosthenis Orationem in Leptinen. Οἱ ἀγαθοὶ ὀλίγοι ἀναγκαίως· κακοὶ γὰρ οἱ πολλοί· *boni necessario pauci, quia multi mali.* Opponitur autem hoc dictum, ut & caput 7. Apocalypseos, falsæ Judæorum opinioni, de universali hominum pietate temporibus Messiæ.

15. Ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, *à falsis Prophetis*] Id est, ψευδοδιδασκάλων *falsis Magistris*, ut interpretatur Petrus 2. cap. 2. 1. Nam Hebræis *Prophetæ* dicebantur, non tantum præsagi futurorum, sed & alii qui ad populum docendum procedebant, præsertim si mandata cœlitus data præ se ferrent. Qualis erat Simon, & Barjesus quem ψευδοπροφήτην *falsum Prophetam*, Lucas vocat Actorum 13. 6. Hos Pseudoprophetas Christus distinguit à Pseudochristis infra 24. 5, 11, 24. qualis erat Barchochebas. Neque tamen hic de quibusvis Pseudoprophetis agi arbitror, sed de iis qui se Christi sectatores profiterentur, ob ea quæ cohærent infra commate 21. *Falsos* autem vocat non ratione missionis, ut ex eodem commate 21. convincitur, sed ob doctrinam falsam atque exitialem. Vide Petrum dicto loco.

Ἐν ἐνδύμασι προβάτων, *in vestimentis ovium*] Ἐν μηλωταῖς

πα[ις] *in melotis*, ut loquitur Scriptor ad Hebræos 11. 37. Namque is ferme habitus erat Prophetarum. At Christus, ut ex opposito membro liquet, sub habitûs nomine omnem exteriorem innocentiæ speciem in vultu, verbis & operosis ritibus vult intelligi, præsertim vero illas χρηστολογίας καὶ εὐλογίας *dulces sermones & benedictiones*, de quibus agit Paulus Rom. 16. 18. idque exemplo Zachariæ 13. 4.

Λύκοι ἅρπαγες. *lupi rapaces*] *Non enim Christo serviunt, sed ventri*, Roman. 16. 18. & *pietatem quæstui habent*, 1 Timoth. 6. 5. Sic & in Æsopi fabulis lupus inducitur ovinâ pelle obtectus.

16. Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς· *Ex fructibus eorum cognoscetis eos*] Ex operibus iniquitatis, ut infra dicitur 23. Atqui, dicat aliquis, jam dictum est pietatem ab istis vel maxime simulari. Sane, sed verum est illud Mimi,

Cito ad naturam ficta reciderunt suam.

Lysias, ὀλίγον χρόνον δύναιτ' ἄν τις πλάσασθαι τὸν τρόπον τὸν αὑτοῦ, *Ad modicum tantum potest quis habere fictos mores*. Interdum morâ aliquâ, interdum attentione solâ opus est. *Secerni*, inquit Cicero, *blandus amicus à vero, & internosci tam potest adhibitâ diligentiâ quam omnia fucata & simulata à sinceris & veris. Non diu proficient*, inquit Paulus; *nam insipientia illorum manifesta fiet. Habent enim speciem pietatis, sed vim ipsam evertunt*, 2 Timoth. 3. 5, 9. atque ita revera *repudiant Dominum ac Redemtorem suum*, 2 Petri 2. 1. Fructus eorum hi esse solent, quod perpessiones defugiunt; allectant eos qui in vitiis hærent, præsertim opulentiores; quæstiones movent nihil facientes ad profectum pietatis; libenter obtrectant aliis, præsertim in dignitate positis, ut eâ libertatis specie se apud populum jactent: & ad istas res dogmata sua accommodant, ut videre est in utrâque ad

Timo-

Timotheum, in Judæ Epiſtolâ & Petri ſecundâ: atque ita oſtendunt ſe tales eſſe quales revera ſunt, faſtuoſos, odii & invidentiæ plenos, maledicos, avaros, neque tam alienos à voluptatibus quam exiſtimari volunt, ut iiſdem locis videre eſt. Quæ ſi quis diligenter conferat cum iis quæ de Cerintho deque Nicolao, aut ſi Clementi credimus, Nicolai nomen falſo obtendentibus Gnoſticis & Carpocratitis, aliiſque primævæ veritatis adulteris apud Eccleſiaſticos Scriptores leguntur, facile inveniet ab illis fermè omnibus ſummam religionis conſtitutam aut ἐν τῇ γνώσει *in cognitione* aut in cæremoniis, multa autem cum Chriſti præceptis pugnantia poſita in numero ἀδιαφόρων *rerum mediarum*, aut certe neceſſitatem præceptorum variis obtentibus imminutam.

Μήτι συλλέγουσιν, *numquid colligunt*] Et hic activum perſonale pro paſſivo imperſonali eſt poſitum, ut ſæpe. Eſt proverbium etiam apud Arabas frequens, *Qui ſerit ſpinas, non metet cum eis uvas.*

17. Τὸ δὲ σαπρὸν δένδρον, *mala autem arbor*] Σαπρὸν *putre* eſt באש, quod interdum ſic, interdum πονηρὸν *malum* vertunt Græci.

18. Οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ποιεῖν, *Non poteſt arbor bona malos fructus facere*] Tale eſt & Menandri illud,

Οὐδεὶς πονηρὸν πρᾶγμα χρηστὸς ὢν ποιεῖ.

Nemo ſceleſtum facinus vir faciet bonus.

Propius etiam accedit illud M. Antonini, Ὁ μὴ θέλων τὸν φαῦλον ἁμαρτάνειν, ὅμοιος τῷ μὴ θέλοντι συκῆν ὀπὸν ἐν τοῖς σύκοις φέρειν, *Qui non vult peccare hominem vitioſum, par eſt ei qui nolit in ficu eſſe ſui generis ſuccum.* Cauſam reddit Chriſtus infra 12. 34. quia *ex ubertate cordis os loquatur*; quod ſimili ratione ad facta protendi debet. Philoſophi dicunt, actiones ſimiles eſſe

qualitatibus: quæ omnia ut in moralibus intelligenda ſunt ἐπὶ τὸ πολὺ *ut plerumque.* Hoc ergo vult Chriſtus, Si vere eſſent iſti amantes pietatis, quales haberi volunt, non talia admitterent. Hoc autem non eo perducendum ut dicantur qualitates mutari non poſſe, recte adverſus ſui temporis ſectarios defendit Tertullianus, cujus verba adſcribam ex libro De animâ, *Non dabit arbor mala fructus bonos, ſi non inſeratur: & bona malos dabit, ſi non colatur. Et lapides filii Abrahæ fient, ſi in fidem Abrahæ formentur: Et genimina viperarum fructum pœnitentiæ facient, ſi venena malignitatis exſpuerint. Hæc erit vis Divinæ gratiæ, potentior utique naturâ, habens in nobis ſubjacentem ſibi liberi arbitrii poteſtatem, quod* αὐτεξούσιον *dicitur: quæ cum ſit & ipſa naturalis atque mutabilis, quoquo vertitur, natura convertitur.* Chryſoſtomus 7. ad Romanos, Ὥσπερ οὖν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ φησὶν, Οὐ δύναται δένδρον σαπρὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖν, οὐ τὴν ἀπὸ κακίας εἰς ἀρετὴν μεταβολὴν κωλύων, ἀλλὰ τὴν ἐν τῇ κακίᾳ διατριβὴν, λέγων μὴ δύνασθαι φέρειν καρποὺς καλούς· οὐ γὰρ εἶπεν, Οὐ δύναται δένδρον πονηρὸν καλὸν γενέσθαι· ἀλλ' ὅτι φέρειν καρποὺς καλοὺς οὐ δύναται μένον πονηρόν· *Sicut ergo in Evangelio dicit, Non poteſt arbor mala bonos fructus proferre, non impediens tranſitum à vitio ad virtutem, ſed hoc dicens, perſeverantiam in malo talem eſſe ut bonos fructus proferre nequeat: non enim dixit, Non poteſt arbor mala bona fieri, ſed hoc vult, dum manet mala non poſſe eam bonos proferre fructus.*

19. Πᾶν δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλὸν ἐκκόπτεται, *Omnis arbor quæ non facit fructum bonum, excidetur*] Probat Baptiſtæ ſententiam ex Daniele deſumtam. Vide ſupra 3. 10.

20. Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. *ex fructibus eorum cognoſcetis eos*] Cum libenter homines moribus ſuis convenientia doceant, ex factis iſtiuſmodi

ſuſpectos

ſuſpectos ipſos habete priuſquam dogmata ſua vobis inſtillent. Quales enim magiſtri ſunt tales facturi ſunt & diſcipulos.

MATT. Cap. 7. Verſ. 21. — 23. Sect. XVII.

21. Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν· ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς.

22. Πολλοὶ ἐροῦσί μοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ· Κύριε, Κύριε, οὐ τῷ σῷ ὀνόματι προεφητεύσαμεν, καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δαιμόνια ἐξεβάλομεν, καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δυνάμεις πολλὰς ἐποιήσαμεν;

23. Καὶ τότε ὁμολογήσω αὐτοῖς, ὅτι οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς. ἀποχωρεῖτε ἀπ' ἐμοῦ οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν.

21. NON omnis qui dicit mihi, Domine, Domine, intrabit in regnum cœlorum: ſed qui facit voluntatem patris mei qui in cœlis eſt, ipſe intrabit in regnum cœlorum.

22. Multi dicent mihi in illâ die, Domine, Domine, nonne in nomine tuo prophetavimus, & in nomine tuo dæmonia ejecimus, & in nomine tuo virtutes multas fecimus?

23. Et tunc confitebor illis, Quia nunquam novi vos: diſcedite à me qui operamini iniquitatem.

Adnotationes ad Sectionem decimam ſeptimam.

21. Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, *Non omnis qui dicit mihi, Domine, Domine*]. Quanquam iſta locutio Hebræis univerſaliter negat, hic tamen manifeſtum eſt negationem eſſe particularem; nam & qui obediunt Deo comprehenduntur in iſtâ univerſalitate dicentium Chriſto, *Domine, Domine*, id eſt, eorum qui ſe Chriſti ſectatores profitentur, Johan. 13. 13. Communis utriſque eſt profeſſio Chriſtianiſmi, ſecundum quam ἀκροαταὶ τοῦ λόγου *auditores*

verbi,

verbi, dicuntur Jacobi 1. 22. at obedientia eos distinguit.

Ποιῶν, *qui facit*] Ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς, *facere voluntatem Patris*, dicuntur qui serium habent obediendi propositum, nimirum οἱ πίστιν ἔχοντες οὐ νεκρὰν, ἀλλὰ δι' ἀγάπης ἐνεργουμένην, *qui fidem habent non mortuam, sed operantem per dilectionem*. Neque enim rarum est ut agendi verbis significetur studium, sed tale quod datâ occasione actuosum est. Hunc locum in Apologetico ita explicat Justinus, οἳ δ' ἂν μὴ εὑρίσκωνται βιοῦντες, ὡς ἐδίδαξε, γνωριζέσθωσαν μὴ ὄντες Χριστιανοὶ, κἂν λέγωσι διὰ γλώττης τὰ τοῦ Χριστοῦ διδάγματα· οὐ γὰρ τοὺς μόνον λέγοντας, ἀλλὰ τοὺς καὶ τὰ ἔργα πράττοντας σωθήσεσθαι ἔφη, *Qui vero deprehenduntur non ita viventes ut ille jussit, norint se non esse Christianos, etiamsi memoriter recitent Christi documenta. Dixit enim salvos fore non qui dicerent tantum, sed qui & opera facerent.* Idem in Colloquio cum Tryphone refutat noxiam opinionem non Judæorum tantum sed & quorundam qui Christiani dicerentur, οἳ λέγουσιν ὅτι κἂν ἁμαρτωλοὶ ὦσι, Θεὸν δὲ γινώσκουσιν, οὐ μὴ λογίσηται αὐτοῖς Κύριος ἁμαρτίαν, *qui dicuut etiamsi peccatores sint, at Deum norint, Deum ipsis peccata non imputaturum.* Bene in eandem sententiam Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, Τὸ ἀγαθοὺς ἡμᾶς εἶναι ἢ κακοὺς ὁ Θεὸς οὐκ ἐν τῇ γνώσει ἔθηκε τῶν γινωσκομένων, ἀλλ' ἐν τῇ αἱρέσει τῶν αἱρουμένων, *Ut boni simus vel mali Deus non in cognitione posuit rerum noscendarum, sed in electione eligendarum.* Vetustior his Ignatius in Epistolâ ad Magnesios; Πρέπον ἐστὶ μὴ μόνον καλεῖσθαι Χριστιανοὺς, ἀλλὰ καὶ εἶναι· οὐ γὰρ τὸ λέγεσθαι, ἀλλὰ τὸ εἶναι μακάριον ποιεῖ, *Oportet nos non dici tantum sed esse Christianos, neque enim dici, sed esse beatos facit.* Basilius ad Amphilochium, Ἐάν τις τὸ ὄνομα λαβὼν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐνυβρίζῃ τὸν Χριστὸν, οὐδὲν ὄφελος αὐτῷ ἀπὸ

τῆς

τῆς προσηγορίας, *Si quis nomen Christianismi inducens Christum contumeliâ afficiat, nihil ipsi vocabulum prodérit.* Eandem sententiam hunc in modum explicat & confirmat Salvianus, *Totum in id revolvitur, ut qui Christiani nominis opus non agit, Christianus non esse videatur. Nomen enim sine actu atque officio suo nihil est. Nam sicut ait quidam in scriptis suis, Quid est aliud principatus sine meritorum sublimitate nisi honoris titulus sine homine, aut quid est dignitas in indigno nisi ornamentum in luto? Itaque ut iisdem verbis etiam nos utamur, quid est aliud sanctum vocabnlum sine merito nisi ernamentum in luto?* & quæ porro sequuntur initio libri 4. De providentiâ. Hi omnes illud εἰσελεύσεται εἰς βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, *intrabit in regnum cœlorum*, de æternâ felicitate interpretantur. Neque vero aliter eam locutionem sumi solere à Scriptoribus nostris supra observavimus v. 20.

22. Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ· *in illâ die*] Refer ad præcedentia. In illâ die quâ intrabitur in Regnum cœleste. ביום הוא dicunt Hebræi.

Τῷ σῷ ὀνόματι, *in nomine tuo*] Hoc est, profitendo nos id facere ad testandam potentiam tuam. Ita enim in his libris passim sumuntur ista, τῷ ὀνόματι, ἐν ὀνόματι, ἐπὶ τῷ ὀνόματι, *nomine, in nomine, per nomen.* Quorum verborum explicatio petenda est ex Actorum locis 16. 18. & 19. 13. Miror Origenem tantum Philosophum hoc argumento niti, ut contra Aristotelem probet nomina non esse ex instituto, quasi ipsa syllabarum prolatio, & non potius Dei voluntas testatam facere cupientis veritatem syllabis expressam ad miraculum valeret, præsertim cum ipse etiam narret juxta nomen Jesu in exorcismis solitas etiam referri res gestas Jesus præcipuas. Cum vero, ut dixi, miracula in testimonium veritatis data sint, mirum non est, etiam per eos fuisse edita

qui veritatem palam agnoſcebant, quanquam animum ad ejus obedientiam non compoſuiſſent. Interdum enim non tam ad commendandos eos per quos fiebant quam ad convincendos ſpectatores adhibebantur: quanquam ipſa Chriſti promiſſio quæ exſtat Marci 16. 17. præcipue credentes, hoc eſt poenitentiâ ductos in Chriſtum confiſos eique obedientes reſpiciebat, teſte Petro Actorum 2. 38. & 5. 32. Juſtinus Martyr Apol. 2. Πιστεύοντες, μᾶλλον δὲ καὶ πεπεισμένοι, καθ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἕκαστον τίσειν διὰ πυρὸς αἰωνίου δίκας, καὶ πρὸς ἀναλογίαν ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ, τὸν λόγον ἀπαιτηθήσεσθαι, *Credentes, planeque perſuaſi, quemque pro actionum merito pœnam paſſurum per ignem æternum, & rationem redditurum pro modo efficaciarum quas à Deo acceperit.* Origenes, Ταῦτα γὰρ λεγόμενα πολλάκις τοὺς δαίμονας πεποίηκεν ἀνθρώπων χωρισθῆναι, καὶ μάλισθ' ὅταν οἱ λέγοντες ἀπὸ διαθέσεως ὑγιοῦς καὶ πεπιστευκότες γνησίως αὐτὰ λέγωσι. τοσοῦτον μὲν γε δύναται τὸ ὄνομα τοῦ Ιησοῦ κατὰ τῶν δαιμόνων, ὡς ἔσθ' ὅτε καὶ ὑπὸ φαύλων ὀνομαζόμενον ἀνύειν, *Hæc enim enuntiata ſæpe effecere ut dæmones ab hominibus diſcederent, præcipue ubi qui ea enuntiant id faciunt ex animo ſane & ſincere credente. Tantum poteſt nomen Jeſu contra dæmonas ut interdum etiam à malis hominibus prolatum vim habeat.* Quibus ſimilia ſunt apud Scriptorem Reſponſionum ad Orthodoxos quæſtione 5. & in Clementis quæ dicuntur Conſtitutionibus lib. 8. cap. 11.

Προεφητεύσαμεν, *prophetavimus*] Cum hic de factis admiratione dignis agatur, plane hic futurorum præſagia intelligenda arbitror.

23. Ὁμολογήσω αὐτοῖς, *confitebor illis*] Græci hanc vocem iſto ſenſu non uſurpant. Sed quia Hebræum ידה, quod ſæpe valet *confiteri*, latius patet, & quamvis publicam profeſſionem ſignificat, ideo &

τὸ ὁμολογεῖν Hellenisticus usus eousque extendit.

Οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς· *nunquam novi vos*] *Nunquam vos pro meis habui*, ut Galat. 4. 9. more Hebræo, apud quos ידע *novit* ita sumi solet: Psalmo 1. 6. 2 Tim. 2. 19. 1 Cor. 8. 3.

Ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν. *qui operamini iniquitatem.*] Ita LXX verterunt in Psalmo 5. 6. פעלי און. Lucas vim participii recte vertit per verbale ἐργάται τῆς ἀδικίας *operarii iniquitatis*. Utitur autem hoc Christi dicto Paulus, dicto jam ad Timotheum loco, ex opposito, hoc modo, Ἔγνω Κύριος τοὺς ὄντας αὐτοῦ· καὶ ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας πᾶς ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα Κυρίου, *Cognovit Dominus qui sunt ejus: & discedat ab iniquitate omnis qui nominat nomen Domini.*

MATT. Cap. 7. Verſ. 24.—27. Sect. XVIII.

24. ΠΑΣ οὖν ὅστις ἀκούει μου τοὺς λόγους τούτους, καὶ ποιεῖ αὐτοὺς, ὁμοιώσω αὐτὸν ἀνδρὶ φρονίμῳ, ὅστις ᾠκοδόμησε τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν πέτραν·

25. Καὶ κατέβη ἡ βροχὴ, καὶ ἦλθον οἱ ποταμοὶ, καὶ ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοι, καὶ προσέπεσον τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ, καὶ οὐκ ἔπεσε· τεθεμελίωτο γὰρ ἐπὶ τὴν πέτραν.

26. Καὶ πᾶς ὁ ἀκούων μου τοὺς λόγους τούτους, καὶ μὴ ποιῶν αὐτοὺς, ὁμοιωθήσεται ἀνδρὶ μωρῷ, ὅστις ᾠκοδόμησε τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ἄμμον·

27. Καὶ κατέβη ἡ βροχὴ, καὶ ἦλθον οἱ ποταμοὶ, καὶ ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοι, καὶ προσέκοψαν τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ· καὶ ἔπεσε, καὶ ἦν ἡ πτῶσις αὐτῆς μεγάλη.

24. OMnis ergo qui audit verba mea hæc, & facit ea : aſſimilabitur viro ſapienti qui ædificavit domum ſuam ſuper petram :

25. Et deſcendit pluvia, & venerunt flumina, & flaverunt venti, & irruerunt in domum illam, & non cecidit: fundata enim erat ſuper petram.

26. Et omnis qui audit verba mea hæc, & non facit ea, ſimilis erit viro ſtulto qui ædificavit domum ſuam ſuper arenam :

27. Et deſcendit pluvia, & venerunt flumina, & flaverunt venti, & irruerunt in domum illam, & cecidit, & fuit ruina illius magna.

Adnotationes ad Sectionem decimam octavam.

24. Ὅστις ἀκούει μου τοὺς λόγους τούτους, *qui audit verba mea hæc*] Sicut modo oſtendebamus ex Jacobo ἀκροατὰς *auditores* dici eos qui Chriſtianiſmum profiterentur, ita hic verbo ἀκούειν *audire* tota profeſſio deſignatur.

Καὶ ποιεῖ αὐτοὺς, *& facit ea*] Ποιεῖν *facere*, ut modo diximus, propoſitum agendi ſignificat. Atque hic notandum eſt diſcrimen aſſenſionis contemplativæ tantum, & aſſenſionis activæ. Nam ut aſſenſio fiat activa hæc tria requiruntur : primum, ut diligenter conſideretur quæ ſit via à Chriſto præſcripta, quæ-

que difficultates internæ atque externæ eam comitentur; deinde, ut attente itidem expendatur magnitudo æternæ ejus gloriæ quam Chriſtus promittit; tertio, ut bene infigatur animo certa connexio viæ iſtius cum metâ, & metæ cum viâ, nempe ut conſtet fieri non poſſe quin iſthac eo veniatur, nec alia eundo eodem poſſe perveniri. His bene perceptis atque meditatis, flectitur voluntas in obedientiam intellectæ veritatis, unde inſurgit in animo dilectio, quæ radicis & fundamenti vicem præſtat, Epheſiorum 3. 17. Confer quæ infra ſunt capite 13. & Lucæ 14. 28. Hæc eſt quæ adverſus blanditias voluptatum, formidinem doloris, paupertatis, exſilii, ignominiæ, mortis denique, & novam falſi magiſterii diſciplinam, aſſenſionem illam priorem & contemplativam, ejuſque profeſſionem inconcuſſam retinet. Contra qui rebus non bene expenſis neque jacto tali fundamento veracem doctrinam intellectu atque etiam profeſſione approbant, peccandi illecebris, metu imminentis mali, novitatis lenocinio facile eo adducuntur ut quod lubidini ſuæ adverſatur malint non eſſe verum, & quovis modo quærentes effugium dubitent primum, paulatim labaſcant & à profeſſione deficiant. Conſequens enim eſt docente Paulo 1 Timoth. 1. 19. ut qui bonam conſcientiam aut non acquirunt aut non conſervant, etiam fidei naufragium faciant. Bonæ autem conſcientiæ comitem ante dederat dilectionem ſinceri cordis commate 5. Eſt autem ſimilis ædificii comparatio apud Philonem libro de Caino, οἶκον μὲν ἐν διπίγλον τὴν ἀόρατον ψυχὴν τοῦ ἀοράτου Θεοῦ λέγοντες ἐνδίκως καὶ κατὰ νόμον φήσομεν· ἵνα καὶ βέβαιος καὶ περικαλλέστατος εἴη ὁ οἶκος, θεμέλιοι μὲν ὑποβεβλήσθωσαν εὐφυΐα καὶ διδασκαλία· ἀρετὴ δὲ μετὰ καλῶν πράξεων ἐποικοδομήσθωσαν αὐτῷ. *Vere igitur & ſecundum Legem loquemur, ſi dicamus inviſibilem animam Dei in-*

visibilis esse terrestre domicilium. Ut vero hoc domicilium sit quam firmissimum atque pulcherrimum, fundamenta ei substruentur bona indoles & institutio. Ei autem superstruantur virtutes & pulchra actiones. Sensus ferme idem in dicto Hebræorum, *Cujus scientia major est quam opera, similis est arbori cujus rami multi sunt, radices paucæ; in quam irruens ventus evellit eam radicitus & subvertit.* Accedit illud Plutarchi Sertorio, Ἀρετὴν εἰλικρινῆ καὶ κατὰ λόγον συνεστῶσαν, οὐκ ἄν ποτε δοκῇ τύχη τις ἐκστῆσαι πρὸς τοὐναντίον, *Sinceram virtutem atque consilio firmatam nulla unquam fortuna videtur in contrarium deflectere posse.*

25. Τεθεμελίωτο, *fundata enim erat*] Ita hæc vox exstat in omnibus codicibus, cum usus postularet ἐτεθεμελίωτο. Sic & apud Josephum aliquoties invenies πεποιήκει.

Ἐπὶ τὴν πέτραν. *super petram.*] Substrato solo saxeo cui superficies incumbat. Nam ut arces intelligamus in rupibus positas non satis patitur id quod sequitur de fluminis impetu. Oppositum est in *arenâ ædificare*, etiam Latino proverbio tritum.

27. Ἦλθον οἱ ποταμοὶ, *venerunt flumina*] *Inundatio* in Psalmis sæpe res adversas significat: quod & βάπτισμα *baptisma* infra vocatur 20. 22. Sic & Esaiæ 59.19. hostilis adventus *fluvio* comparatur. Et eidem Deus dicitur *protectio contra inundationem* 25. 4.

Καὶ ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοι, *& flaverunt venti*] Compara Danielem 7. 2. Christus contra fluvios & ventos firmum præsidium, Esaiæ 32. 2.

Sermonis Finis.

MATT.

MATT. Cap. 7. Verſ. 28.—29. Sect. XIX.

28. Καὶ ἐγένετο ὅτε συνετέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους, ἐξεπλήσσοντο οἱ ὄχλοι ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτοῦ·

29. Ἦν γὰρ διδάσκων αὐτοὺς ὡς ἐξουσίαν ἔχων, καὶ οὐχ ὡς οἱ γραμματεῖς.

28. ET factum eſt: cum conſummaſſet Jeſus verba hæc, admirabantur turbæ ſuper doctrinâ ejus.

29. Erat enim docens eos ſicut poteſtatem habens, & non ſicut Scribæ eorum & Phariſæi.

Adnotationes ad Sectionem decimam nonam.

29. Ὡς ἐξουσίαν ἔχων, *ſicut poteſtatem habens*] Manifeſtum eſt ex eo quod ſequitur, non Prophetis vetuſtis Chriſtum comparari, quos plebs illa nunquam loquentes audierat, ſed Legiſperitis quos quotidie audiebant Legem interpretantes. Legiſperiti omni efficaciâ miraculorum deſtituti, ne ipſi quidem aliud quam doctrinam humanæ inſtitutionis præ ſe ferebant, laudantes ſententiarum ſuarum auctores, alii Sameam, alii Hillelem, alii alios: Chriſtus contra eâ majeſtate loquebatur, quâ ſolebant qui à Deo præfinita mandata acceperant, ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως, *in oſtenſione ſpiritûs & virtutis*, ut loquitur Paulus. Atque hoc ipſum novum jam & inſolitum erat, quando jam aliquot à ſeculis Prophetia, certe illa quæ erat ordinaria & quaſi publica, deſierat. Solent annotare Judæi ad Eſdræ tempora, *Hactenus Prophetæ, deinceps viri eruditi*, החכמים. Nam hoc erat vice ἐποχῆς *notæ temporum*. Hinc 1 Maccab. 9. 27. Καὶ ἐγένετο θλίψις μεγάλη ἐν τῷ Ἰσραὴλ ἥτις οὐκ ἐγένετο ἀφ᾽ ἧς ἡμέρας οὐκ ὤφθη προφήτης αὐτοῖς, *Et facta eſt tribulatio magna in Iſrael, qualis non fuit ex die quâ non eſt viſus Propheta in Iſrael.* Et ſi quid erat difficilioris controverſiæ id indefinitum relinquebant μέχρι τοῦ παραγενηθῆναι προφήτην, *quoaduſque veniret Propheta*,

pheta, ut videre est 1 Maccab. 4. 46. quod eodem libro 14. 41. dicitur ἕως τοῦ ἀναστῆναι προφήτην πιστόν. *donec surgat Propheta fidelis.* Hoc igitur est quod narrat Lucas 7. 16. dixisse populum, *Magnus Propheta inter nos excitatus est, & invisit Deus populum suum.* Atque hinc apparet ἐξουσίαν hic significare *jus ac potestatem extraordinariam.* Vide infra 21. 23. Marci 11. 28. Lucæ 20. 2. Huic autem ἐξουσίᾳ *potestati* apposite aliquot locis additur δύναμις *virtus* tanquam nota τῆς ἐξουσίας *potestatis* Lucæ 4. 36. & 9. 1. Justinus Martyr Apologetico 2. de Christo, οὐ γὰρ σοφιστὴς ὑπῆρχεν, ἀλλὰ δύναμις Θεοῦ ὁ λόγος αὐτοῦ ἦν, *Non enim declamator erat, sed sermo ejus erat virtus Dei.* Hæc explicatio loci Psalmo 45. 4.

FINIS.

